T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

EBU'L-KASIM ALİ EL-LEYSÎ ES-SEMERKANDÎ'NİN ŞERHU'R-RİSLETİ'L-VAZ'İYYE(ŞERHU'L-KEBİR) İSİMLİ ESERİNİN TAHKİK VE DEĞERLENDİRMESİ

Yüksek Lisans Tezi

AKIN İŞLEME

İSTANBUL, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

EBU'L-KASIM ALİ EL-LEYSÎ ES-SEMERKANDÎ'NİN ŞERHU'R-RİSALETİ'L-VAZ'İYYE(ŞERHU'L-KEBİR) İSİMLİ ESERİNİN TAHKİK VE DEĞERLENDİRMESİ

Yüksek Lisans Tezi

AKIN İŞLEME

Danışman:

PROF. DR. HALİL İBRAHİM KAÇAR

İSTANBUL, 2018

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı: Akın İŞLEME

Ana Bilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Bilim Dalı: Arap Dili ve Belagatı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Halil İbrahim KAÇAR

Tez Türü ve Tarihi: Yüksek Lisans Tezi – 2018

Anahtar Kelimeler: Semerkandî, Adudüddin el-Îcî, Vaz‘, Vaz‘ İlmi, *Şerhu’r-Risaleti’l-Vaz‘iyye*

ÖZET

EBU’L-KASIM ALİ EL-LEYSÎ ES-SEMERKANDÎ’NİN ŞERHU’R-RİSALETİ’L-VAZ‘İYYE(ŞERHU’L-KEBİR) İSİMLİ ESERİNİN TAHKİK VE DEĞERLENDİRMESİ

Lafzın anlamla bir araya gelme sürecini ontolojik düzeyde inceleyen Vaz‘ ilmi, kelimeyi hem lafız hem de anlam açısından ele alarak bu çerçevede ortaya çıkan meseleleri tartışma konusu yapmaktadır. Bir ilim olarak teşekkülünü diğer İslami ilimlere nazaran geç tamamlayan Vaz‘ ilminin diğer ilimlerden bağımsızlaşma serüveni, hicrî sekizinci asırda Adudüddin el-Îcî (ö.756/1355)’nin *er-Risaletü’l-Vaz‘iyye* adlı risalesi ile başlamaktadır. Bu risale üzerine yazılan şerhlerin, Vaz‘ ilminin bir ilim olarak değerlendirilip konularının netleşmesinde önemli bir yeri vardır. Özellikle ilk yazılan şerhler, Îcî öncesi vaz‘ olgusuna dair verilerin tedvin edilip diğer ilimlerden ayrıştırılmasında büyük bir role sahiptir.

Bu çalışma, *er-Risaletü’l-Vaz‘iyye* üzerine yazılmış ilk şerhler arasında yer alan Ebu’l-Kasım es-Semerkandî’nin kaleme aldığı *Şerhu’r-Risaleti’l- Vaz‘iyye* adlı şerhin tahkik ve değerlendirmesini konu edinmektedir. Üç bölümden oluşan bu tezin ilk bölümünde Semerkandî’nin hayatı ve eserlerine yer verilmiştir. İkinci bölümde ise bu şerhin tahlili ve Vaz‘ ilmi içerisindeki yeri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Üçüncü ve son bölümde ise *Şerhu’r-Risaleti’l- Vaz‘iyye*’nin tahkikli metnine yer verilmiştir.

GENERAL INFORMATION

Name and Surname: Akın İŞLEME

Main Department: Basic Islamic Sciences

Department: Arabic Language and Rhetoric

Supervisor: Prof. Dr. Halil İbrahim KAÇAR

Degree Awarded and Date: Master- 2018

Keywords: al-Samarqandī, ʿAḍud al-dīn al-Ījī, Waḍʿ, Science of waḍ, Sharḥ al-Risālah al-waḍʿiyyah

ABSTRACT

THE CRİTİCAL EDİTİON AND ANALYSİS OF ABU KASIM ALİ AL-LAYSİ AS-SAMARKANDİ'S WORK CALLED SHARH AR-RİSALA AL-VADİYYA (SHARH AL-KEBİR)

The science of *waḍʿ* (the 'givenness of speech'), which examines the process in which the word (*lafẓ*) and its meaning (*maʿnā*) are wedded at the ontological level, by approaching the word form (*kalimah*) in terms of both words and meanings and the issues that emerge in this context are subject to discussion. The science of *waḍʿ* as a branch of knowledge whose structure was completed rather late in comparison with other Islamic sciences, begins its feat of independence from other sciences in the eighth/fourteenth-century with ʿAḍud al-dīn al-Ījī's treatise *Al-Risālah al-waḍʿiyyah*. The commentaries written on this treatise, which had assessed the science of *waḍʿ* as a branch of knowledge and clarified its issues, occupy an important place. The earliest commentaries, in particular, played a significant role in codifying the material prior to Ījī and separating it from other sciences.

This study delivers a critical edition and an assessment of Abū al-Qāsim al-Samarqandī's *Sharḥ al-Risālah al-waḍʿiyyah*, which is among the first commentaries written on *Al-Risālah al-waḍʿiyyah*. This thesis, which is comprised of three chapters, has assigned the first chapter on the life and works of Samarqandī. The second chapter is devoted to an analysis of this commentary and its place in the science of *waḍʿ*. The third and final chapter presents a critically edited text of the *Sharḥ al-Risālah al-waḍʿiyyah*.

İÇİNDEKİLER

ŞERHU'R-RİSALETİ'L VAZ'İYYE VE TAHLİLİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞERHU'R-RİSALETİL'L-VAZ'İYYE'NİN TAHKİKLİ METNİ

ÖNSÖZ

İslam medeniyetinde dil çalışmaları, ilâhî hitâbın kitâbî surette insanlara ulaşması, yani Kur'an-ı Kerim'in yazı ile nesillerden nesillere aktarılması ile ayrı bir önemi haiz olmuştur. Kitabî dilin anlaşılması ve dolaysıyla dilin anlaşılması çerçevesinde ilk asırlardan itibaren dil çalışmaları kendini göstermiş; sarf, nahiv, belagat ve mantık gibi ilimler ortaya çıkmıştır. Bu ilimler İslâm ilim geleneğinde âlet ilimleri olarak isimlendirilmiş ilâhî hitâbın anlaşılması için âlimlere zemin hazırlamıştır. Özellikle de dil söz konusu olduğunda dilin esasını oluşturan lafız ve anlam arasındaki ilişkiler ayrıca inceleme konusu olmuştur. Lafzın bir anlam ifade etmesini inceleyen âlimler bu çerçevede önemli sonuçlara ulaşmıştır. Bu çalışmalar çerçevesinde lafzın anlama delâleti sorgulanmış ve bu delâleti sağlayan bir ilişkinin zorunlu olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu ilişki vaz' (الوضع) olarak isimlendirilmiş, fıkıh usulü, belagat, nahiv ve mantık gibi ilimlerde ele alınan lafız bahislerinde kendine yer bulmuştur.

Dildeki vaz' olgusunu merkeze alan Vaz' ilmi en genel anlamıyla, lafız ile anlam arasındaki süreci ontolojik açıdan ele almaktadır. Bir başka ifadeyle Vaz' ilmi lafzın kendisi için belirlenmiş bir manaya tahsis edilmesini, lafzın anlam ile bir araya gelme serüvenini konu edinir ve bunu ilgili başlıklar altında ele alır. Arapça özelinde gelişen bu ilim, genelde ana kelime türleri olan isim, fiil ve harfin özelde ise bu kelime çeşitlerinin alt türleri olan zamir, ism-i işaret, edatlar vb. kelimelerin vaz edilişini irdeleyerek ortaya koymaktadır.

Son dönem İlahiyat akademisinde bu ilme dair çalışmalara ilgi duyulması, bu alanda metinlerin tahkik edilerek akademi dünyasına sunulması ihtiyacını doğurmuştur. Bu doğrultuda bu tez, yukarıda çerçevesi verilen Vaz' ilmine dair temel meselelerin ilk defa müstakil olarak ele alındığı Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355)'nin *er-Risâletü'l-Vaz'iyye* adlı risalesi üzerine yazılmış *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* adlı şerhi konu edinmektedir. Ebu'l-Kasım es-Semerkandî(ö. 889/1484'dan sonra) tarafından kaleme alınan bu şerh, mezkûr risale üzerine yazılan ilk şerhler arasında yer almaktadır.

Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye adlı eserin tahkik ve değerlendirmesini hedefleyen bu tez bir giriş, üç bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Birinci bölümde Semerkandî'nin hayatı ve eserlerine yer verilmiş ve bu çerçevede Semerkandî'nin entelektüel ilgi alanı belirlenerek dil alanındaki yetkinliği ortaya konulmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde ise öncelikle eserin üzerine

yazıldığı *er-Risâletü'l-Vaz'iyye* ve yazarı Îcî hakkında bilgilere yer verilmiş ardından *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*'nin tahkik esasları ve içerik açısından incelemesi ilgili başlıklar çerçevesinde yapılmıştır. Üçüncü ve son bölümde eserin tahkikli metnine yer verilmiştir.

Tez çalışmamın her aşamasında tavsiye ve değerlendirmelerinden sürekli istifade ettiğim değerli danışman hocam Prof. Dr. Halil İbrahim Kaçar'a teşekkürü bir borç biliyor ve şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca tezin genel planı çerçevesinde kendisinin öneri ve görüşlerine başvurduğum Abdullah Yıldırım'a ve ilmi çalışmalarımda beni hem maddi hem de manevi açıdan destekleyen İSAR vakfı ve yöneticilerine minnet ve şükranlarımı arz ediyorum. Son olarak tez çalışmam süresince sabır ve büyük fedakârlık gösteren sevgili eşime özellikle teşekkür ediyorum.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.t.	: Adı geçen tez
bknz.	: bakınız
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Ansiklopedisi
ed.	: Editör
inc.	: İnceleme
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
Ktp.	: Kütüphane
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Nr.	: Numara
s.	: Sayfa
ö.	: Ölüm yılı.
Thk.	: Tahkik
Vr.	: Varak

GİRİŞ

I. TEZİN KONUSU VE YÖNTEMİ

İlimleşme sürecini geç tamamlayan vaz‘ ilmi(علم الوضع) tespit edilebildiği kadarıyla ilk defa Taşköprizâde (ö. 968/1561) tarafından bir ilim olarak nitelendirilmiştir.[1] Fakat Taşköprizâde bu ilmi; konusu, mesaili ve ilkeleri açısından tanımlamamıştır. Bu açıdan tanımının 19. yüzyılda Eğinli İbrahim Hakkı Efendi (ö.1311/1894) tarafından yapıldığı kabul edilmektedir.[2] Buna göre o, vaz‘ ilmini konusu açısından örfî vaz‘ın hallerini özellik-genellik, şahsilik ve nevilik açısından ele alıp inceleyen bir ilim olarak tanımlamaktadır.[3] Bu tanım dikkatle incelendiğinde vaz‘ ilminin konusunun anlamına vaz‘ olunmuş lafız olduğu anlaşılmaktadır. Daha açık bir ifade ile lafzın anlama vaz‘ını ele alan bu ilim kelimeyi hem lafız hem de anlam/mana açısından ele alarak bu çerçevede ortaya çıkan meseleleri tartışma konusu yapmaktadır.

Bir olgu olarak ise vaz‘ (الوضع), lafzın bizzat kendisinin bir anlamın karşısına tayin edilmesidir.[4] Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere vaz‘ın dört unsuru bulunmaktadır. Bunlar, vaz‘ işlemini gerçekleştiren özne; vâzı‘(الواضع), vaz‘ işleminin kendisi; vaz‘(الوضع), vaz‘ işleminin tarafları anlam; mevzu leh(الموضوع له) ve lafız; mevzu(الموضوع)’dur. Vaz‘ ilmi bu unsurlar çerçevesinde şekillenen sorunlar/meseleler(mesail) doğrultusunda Îcî (ö.756/1355)’den bu yana ilmîleşme sürecini tamamlamıştır. Bu ilmîleşme sürecinde Îcî’nin meşhur *er-Risaletü’l-Vaz‘iyye*’si üzerine yazılan şerhler önemli bir yere sahiptir. Özellikle Îcî öncesi süreçte tartışıla gelen birçok vaz‘ konusu bu şerhler vasıtasıyla tedvin edilmiştir.

---

[1] Taşköprizâde, *Miftâhu’s-Saâde*, thk. Kamil Kamil Bekri, Abdülvahid Ebü'n-Nur, Kahire : Dârü'l-Kütübi'l-Hadise, 1968, c. 1, s. 130. Taşköprizâde Ahmed efendi ilimler tasnifi ile ilgili kaleme aldığı bu eserinde lafızlara ilişkin ilimler bölümünde vaz‘ ilmine de yer vermektedir. Ona göre çok önemli bir ilim olan vaz‘ ilmi henüz tedvin edilmemiştir. Bunun yanında Adudüddin el-Îcî’nin bu ilimle ilgili yazdığı risalesinin(er-Risaletü’l-Vaz‘iyye) denizden bir katre olduğunu dile getiren Taşköprizâde eğer ömrü yeterse bu ilimle ilgili bir eseri de kaleme alacağını belirtmektedir.(s. 130)

[2] Vaz‘ ilminin konusu mesaili ve mebâdîsi(ilkeleri) açısından sistematik olarak tanımı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi (ö.1311/1894) tarafından *Metnün fi’l- vaz‘* adlı eserinde yapılmıştır. Kendisinden önce bu yönüyle vaz ilmini tanımlayıp sistematik olarak konuları ele alan başka bir isme mevcut araştırmalar incelendiğinde rastlanmamıştır. Bu risalenin tahkik ve tahlili için bknz.: Musa Alak, *Meşihat Müsteşarı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi’nin Vaz‘ İlmine Dair Risâlesinin Tahkik Ve Tahlili*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 25, s. 29-76, 2011. Ayrıca bu risale üzerine Eğinli Mehmed Rahmi Efendi (ö.1327/1909) tarafından yazılan şerhin metin ve incelemesi için bknz.: Salih Sürücü, *Eğinli Mehmed Rahmi Efendi’nin el-’Ucaletü’r-Rahmiyye fi Şerhi’r-Risaleti’l-Vaz‘iyye adlı eseri (metin ve inceleme),* basılmamış yüksek lisans tezi, MÜSBE, İstanbul, 2017.

[3] Musa Alak, *Meşihat Müsteşarı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi’nin Vaz‘ İlmine Dair Risâlesinin Tahkik Ve Tahlili*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 25, s. 29-76, 2011, s. 47.

[4] Cürcânî, *et-Tarifat*, thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî, Dâru’l-Fazîle, Kâhire, s. 211-212. Cürcanî burada vaz‘ın sözlük ve terim anlamlarına yer vermiştir. Vaz‘ olgusuna dair zikredilen bu tanım vaz‘ın lafzi düzeydeki tanımıdır. Bunun dışında bir de genel vaz‘ olgusu bulunmaktadır. Buna göre genel vaz‘, bir şeyin başka bir şey için tahsis edilmesidir ki şayet tahsis edilen ilk şey zikredildiğinde doğrudan tahsis edildiği ikinci şey anlaşılmaktadır. Bu tanıma göre tabela, duman, işaret, çizgi gibi göstergelerde de vaz‘ olgusu söz konusudur.

Bu çalışma, vaz‘ olgusunun bağımsız bir tür olarak yazımının fitilini ateşleyen Adudüddin el-Îcî(ö.756/1355)’ye ait *er-Risaletü’l-Vaz‘iyye* üzerine Ebu’l-Kasım Ali el-Leysî es-Semerkandî (ö. 889/1484’dan sonra)’nin kaleme aldığı *Şerhu’r-Risaleti’l-Vaz‘iyye* adlı eserin tahkik ve değerlendirmesini konu edinmektedir. Üç bölüm şeklinde tasarlanan bu tezin birinci bölümünde Semerkandî’nin hayatı ve eserlerine yer verilecektir. Hayatı hakkında çok az bilgi bulunan Semerkandî hakkında İsmail Durmuş’un kaleme aldığı DİA maddesi[5] dışında ciddi bir çalışmanın olmaması Semerkandî’nin hayatının ayrıntılı olarak ele alınması ihtiyacını doğurmuştur. Bu doğrultuda gerek kendi eserlerinden gerekse de hayatına yakın biyografi kaynaklarından yola çıkılarak ulaşılan veriler değerlendirilerek aktarılacaktır. Aynı şekilde eserleri hakkında ayrıntılı incelemede bulunularak kaynaklarda zikredilen eserlerinin dışında tespit edilen diğer eserlerine de yer verilecektir. Eserlerinin yalnızca isimleri zikredilmeyecek kendisine aidiyeti sorgulanacak ve ulaşılan sonuçlar dile getirilecektir. Yine bu bağlamda ilk bölümde kendisine ait olduğu iddia edilen ve Îcî’nin mezkûr risalesi üzerine yazılmış bir başka şerh olan *Şerhu’r-Risaleti’l-Vaz‘iyye(şerh-i sagir)*’nin kendisine aidiyeti ayrıca ele alınacaktır. Zira *Şerh-i sagîr* olarak ta bilinen bu eserin Semerkandî’nin dışında Ali Kuşçu (ö. 879/1474) ve Hoca Ali es-Semerkandî (ö. 860/1456)’ye de nispeti söz konusudur.

Tezin ikinci bölümünde ise tahkike konu olan *Şerhu’r-Risaleti’l-Vaz‘iyye*’nin tahliline yer verilecektir. Bu bölümün ilk kısmında öncelikle şerhin üzerine yazıldığı metin olan *er-Risaletü’l-Vaz‘iyye* ve yazarı Îcî hakkında bilgilere yer verilecek ve risalenin tahliline özet bir şekilde de olsa değinilecektir. Ardından Semerkandî’nin şerh yöntemi ele alınacak eserinde takip ettiği yöntem genel hatları ile zikredilecektir. Yine Semerkandî’nin bu şerhinde başvurduğu kaynaklar tespit edilerek tablo halinde sunulacaktır.

İkinci bölümün diğer kısmında eserin içerik açısından değerlendirmesi ele alınacaktır. Bu bağlamda eserin tahkikinde yapılan başlıklandırma çerçevesinde Semerkandî’nin şerhi ayrıntılı olarak incelenecektir. İkinci bölümün son kısmında ise eserin tahkikinde takip edilen yönteme yer verilecek ve bu doğrulduta tahkik esasları belirlenerek örnekleri ile birlikte zikredilecektir. Üçüncü ve son bölümde ise eserin tahkikli metnine yer verilecektir.

Tez genel hatları ile bu şekilde özetlendikten sonra konunun araştırılması ve yazımında karşılaşılan zorluklara da ayrıca değinmek yerinde olur kanaatindeyiz. Semerkandî’nin

[5] İsmail Durmuş, “Semerkandî”, DİA, c. XXXVI, s. 471-472.

hayatına dair ayrıntılı bilgiye yer veren bir kaynak bulunmamasından dolayı müellifin ilmî kişiliği, hocaları ve öğrencileri ile ilgili bilgilere ulaşılamamıştır. Buna ek olarak çağdaşı bazı âlimlerle isim benzerliği nedeniyle eserlerinin tespiti ve aidiyeti noktasında bir takım sorunla da karşılaşılmıştır. Tezde bu karışıklıklar ve isim benzerliklerine binaen ortaya çıkan sorunlara dair ayrıca bilgi verilecektir.

Tahkike konu olan *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* adlı eserin tespiti de ayrıca karşılaşılan zorluklardan biridir. Zira özellikle *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* üzerine yazılan şerhlerin neredeyse tamamının özel bir ismi olmayıp *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* adıyla anılması sebebiyle Semerkandî'ye ait şerhin tespitinde zorluklarla karşılaşılmıştır. Nitekim biyografi kaynakları, yazma eser kütüphane kayıt ve kataloglarında bu risale üzerine yazılan şerhler *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* adıyla anılmaktadır.

Tezin yazımında karşılaşılan diğer bir zorluk eserin inceleme bölümündedir. Zira vaz' ilminin terim ve kavramlarının doğrudan ya da en azından üzerinde ittifak edilen Türkçe karşılıkları bulunmamaktadır. Bundan dolayı burada bazı kavramların tezde zikredildiğinde hangi anlamlara geldiği ayrıca belirtilecektir.

Mutlak olarak vaz' kelimesi zikredildiğinde, vaz' ilmi çalışmalarında kabul edilen ve Semerkandî'nin de tanımladığı şekliyle; "*bir lafzın anlamın karşısına kendisinin(بعينه) tayin edilmesi*"[6] anlamında kullanılmaktadır. Semerkandî de şerhinde vaz'dan kastın bu olduğunu belirtmiş ve bu tanım üzerine konuları bina etmiştir. Şu hâlde vaz' lafzın -anlamına delâlet etsin diye- anlamın karşısına tayin edilmesidir. Bu sürecin taraflarından biri olarak anlama, kendisi için lafzın vaz' edilmesini ifade eden mevzu leh (الموضوع له) denilmektedir. Lafız ise anlamın karşısına vaz' edilmesini ifade eden mevzu (الموضوع) kelimesi ile isimlendirilmektedir.

Bu tarafların dışında vaz' işlemini gerçekleştiren özneye ise vâzı(الواضع) denilmektedir. İslam âlimleri arasında lafızların anlamlarına vaz'ını kimin gerçekleştirdiği tartışması cereyân etmiş Mutezilî ve Eşarî âlimler bu tartışmalarda farklı tutumlar takınarak tartışmanın taraflarını oluşturmuşlardır.[7] Semerkandî bu tartışmalara değinmemekle birlikte vâzı' kelimesini sıkça kullanmaktadır.

[6] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz' iyye,* Süleymaniye ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1033, s. 3 a.
[7] Ayrıntılı bilgi için bknz.: Abdullah Yıldırım, Vaz' İlmi, s. 441-449.

Vaz‘ işlemi niteliğine göre farklı taksimlere tabi tutulmuştur. Buna göre vaz‘-ı hâs (الوضع الخاص) ve vaz‘ı âm (الوضع العام) olarak yani özel vaz‘ ve genel vaz‘ olarak ikiye ayrılmaktadır. Burada özellik ve genellik nitelemeleri vaz‘ işleminin vâzı‘ tarafından vaz‘a konu olacak anlamın mülahaza ve tasavvuru ile ilgilidir. Yani vaz‘ esnasında tasavvur edilen anlam genel/külli(âm) ise vaz‘ işlemi küllî, cüzî/tikel(hâs) ise cüzî olarak isimlendirilmektedir.

Vaz‘ın diğer bir unsuru olan lafız da vaz‘ işlemi esnasında vâzı’ın anlama vaz‘ olunacak lafzı tasavvuru göz önünde bulundurması neticesinde iki kategoriye ayrılmaktadır. Buna göre lafız açısından vaz‘ şahsî(شخصي) ve nevi(نوعي) olarak ikiye ayrılmaktadır. Şahsilikten kasıt vaz‘a konu olan lafzın genel bir kural altında ele alınamayıp kendi harfleri-maddesi- ile düşünülmesidir. Nevî(türsel)’den kasıt ise adından da anlaşılacağı üzere şahsinin aksine vaz‘a konu olan lafzın belli bir kalıp(suret-form) ve kural altında düşünülerek vaz‘ olunmasıdır.[8] Bu terimler ve anlamları çerçevesinde eserin incelendiği bölümlerde vaz‘ın hem anlam hem de lafız açısından taksimi ele alınacaktır.

II. KAYNAKLAR VE LİTERATÜR

Üç bölümden oluşan bu tezin ilk bölümünde Ebu’l-Kasım Ali el-Leysî es-Semerkandî’nin hayatı ve eserleri ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Bu noktada tespit edilebildiği kadarıyla Semerkandî hakkında bilgi veren ilk kaynak Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657)’nin *Keşfü’z-Zunûn*[9] ve *Süllemü’l-Vüsul*[10] adlı eserleridir. Bu iki esere gerek hayatı gerekse de eserlerinin tespitinde başvurulmuştur. Bunun yanında hayatı ve eserleri için son dönem biyografi kaynaklarından Ziriklî’nin *el-A’lam*,[11] Ömer Rızâ Kehhâle’nin *Mu'cemü'l-müellifin*[12] adlı eserlerine de başvurulmuştur. Semerkandî’nin yazma olarak bulunan eserlerinin tespiti için ise başvurulan ana kaynak Brockelman(ö. 1956)’ın GAL(Geschıchte Der Arabıschen Lıtteratur)’ adlı eseridir.[13]

Bu kaynaklara ek olarak son dönemde Semerkandî’nin hayatı ve eserleri hakkında yapılan en kapsamlı çalışma İsmail Durmuş’un Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)’nde kaleme

---

[8] Burada ele alınan vaz ilminin temel konu ve terimleri noktasında İbrahim Özdemir’in *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık – Vaz‘ İlminin Temel Meseleleri* adlı eserinden özetle aktarılmıştır. İlgili konuların ayrıntısı için bknz.: a.g.e., s.

[9] Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zunun*, thk: Gustavus Fluegel, Dâru Sadır, 1835’in tıpkı basımı, Beyrut.

[10] Kâtip Çelebi, Süllemü’l-Vüsul, thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaut, İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi(IRCICA), İstanbul 2010.

[11] Ziriklî, *el-A'lâm,* Dârü'l-İlm li'l-Melayîn, Beyrut, 1984

[12] Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin,* Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1993

[13] Carl Brockelmann, *Geschıchte Der Arabıschen Lıtteratur (GAL)*, E.J. Brill , Leiden, 1942.

aldığı “Semerkandî” maddesidir.[14] Bundan dolayı hayatı noktasında en çok başvurulan kaynak bu madde olmuştur.

Şerhu’r-Risaleti’l-Vaz‘iyye’nin tahliline yer verilecek olan ikinci bölümde ise başvurulan ana kaynak bizzat incelemeye konu olan eserin kendisidir. Eser daha önce basılmamış olduğundan yazma eser kütüphanelerindeki nüshalarından istifade edilmiştir. Bu noktada eserin tahkikinde de esas alınan Süleymaniye kütüphanesi Kılıç Ali Paşa koleksiyonunda bulunan nüshasına müracaat edilmiştir.[15] Bunun yanında *er-Risaletü’l-Vaz‘iyye*[16] de bu bölümde başvurulan kaynaklar arasındadır. Yine eserin tahlili ve vaz‘ ilmi içerisindeki yerinin tespiti noktasında son dönem vaz‘ ilmi çalışmalarına da baş vurulmuştur.[17]

Vaz‘ ilmine dair akademide yapılan çalışmaların sayısı giderek artmaktadır. Bernard Weis’in *Language In Orthodox Thought: A Study Of “Wad ‘Al-Lughah” And Its Develop*[18] adlı çalışması tespit edilebildiği kadarıyla bu sahada ilk olma özelliğini taşımaktadır. İbrahim Özdemir’in *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık – Vaz‘ İlminin Temel Meseleleri*[19] adlı eseri de özellikle Türkiye’deki vaz‘ ilmi çalışmalarının başvuru kaynakları arasında yer almaktadır. Yine Abdullah Yıldırım’ın *Vaz‘ ilmi ve Unkûdu’z-Zevâhir/Ali Kuşçu (İnceleme-Değerlendirme)* adlı yüksek lisans tezi,[20] Ali Kuşçu’ya ait *Risale fi vaz‘’i’i’l-Müfredât* adlı risalesinin tahkik ve tahlili adlı makalesi[21] ve yine aynı yazarın kaleme aldığı İslam *medeniyetinde Dil İlimleri* isimli kitabının son kısmı olan “vaz‘ ilmi” bölümü bu alanda yazılan önemli eserler arasındadır.[22]

---

[14] İsmail Durmuş, “Semerkandî”, DİA, c. XXXVI, s. 471-472.

[15] Semerkandî, *Şerhu’r-Risaleti’l-Vaz‘iyye*, Süleymaniye ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1033, vr. 41- 64. Tezde esere atıf yapıldığında sayfa numaraları varak usulüne göre gösterilecektir. Buna göre eserin onuncu sayfasına atıf yapıldığında sayfanın arka ve ön yüzü ayrı rakamlarla ifade edilmeyip a ve b harfleri ile gösterilmiştir. Örneğin onuncu sayfadan alıntıda bulunulduğunda veya atıf yapıldığında sayfanın ön yüzünü ifade etmek için “10 a” arka yüzünü göstermesi için ise “10 b” ifadesi kullanılmıştır.

[16] Adudüddin Îcî, *er-Risaletü’l-Vaz‘iyye*, el-Mecmu’u’l-Müntehab (vaz‘ ilmi eserleri mecmuası), thk. Şamil Şahin, Dâru Hira, İstanbul, h. 1426/ m. 2005, s. 39-41

[17] Bu kaynaklardan bazıları şu şekildedir: İbrahim Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık – Vaz‘ İlminin Temel Meseleleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.; Şükran Fazlıoğlu, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması-El-metâlibu’l-ilâhiyye fî mevzû‘âti’l-‘ulûmi’l-luğaviyye*, İstanbul, Kitabevi yayınları, 2012; Abdullah Yıldırım, *“Vaz‘ ‘İlmi”, İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, ed. İsmail Güler, İSAM yayınları, İstanbul, 2015.

[18] Bernard George Weiss, *Language In Orthodox Thought: A Study Of “Wad ‘Al-Lughah” And Its Develop*,(yayınlanmamış doktora tezi), Princeton University, 1966

[19] İbrahim Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık – Vaz‘ İlminin Temel Meseleleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006

[20] Abdullah Yıldırım, *Vaz‘ ilmi ve Unkûdu’z-Zevâhir/Ali Kuşçu (İnceleme- Değerlendirme),(*yayınlanmamış yüksek lisans tezi*)* MÜSBE, İstanbul 2007

[21] Abdullah Yıldırım, *Ali Kuşçu ve Risâle fî vaz‘ ’i’l-müfredâtı,* İslâm Araştırmaları Dergisi, sayı 19, 2008

[22] Abdullah Yıldırım, *“Vaz‘ ‘İlmi”, İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, ed. İsmail Güler, İSAM yayınları, İstanbul, 2015

Şükran Fazlıoğlu'nun kaleme aldığı Diyanet ansiklopedisi vaz'[23] maddesi ve *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması el-Metâlibu'l-ilâhiyye fî mevzû'âti'l-'ulûmi'l-luğaviyye*[24] adlı çalışması da vaz' ilmi alanında son dönem çalışmalar arasında önemli bir yere sahiptir. Yine bu alanda Ayhan Can'ın *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* üzerine Molla Câmî (ö. 898/1492)'nin yazdığı şerhi ele aldığı, *Abdurrahman El-Câmî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz''iyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*[25] adlı y. lisans tezi ve Salih Sürücü'nün *Eğinli Mehmed Rahmi Efendi'nin el-'Ucaletü'r-Rahmiyye fi Şerhi'r-Risaleti'l-Vaz''iyye adlı eseri (metin ve inceleme)*[26] adlı yüksek lisans tez çalışmaları akademide vaz' ilminin temel metinlerinin neşri ve incelenmesi açısından önem arz etmektedir. Bu tezlerin yanı sıra Musa Alp tarafından yazılan *Arap Dili ve Belâgatı Açısından Ali Kuşçu ve U'nkûdu'z-Zevâhir Fî Nazmi'l-Cevâhir Adlı Eseri*[27] doktora çalışması da Ali Kuşçu ve vaz' ilmine dair önemli bilgilere yer vermektedir.

Tarafımızca kaleme alınan Semerkandî'nin *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* adlı eserinin tahkik ve tahlili de vaz' ilmine dair temel metinlerin neşri ve incelenmesi kapsamında bu alandaki çalışmalara katkı sağlamayı hedeflemektedir.

---

[23] Şükran Fazlıoğlu, "*Vaz' '*", DİA, c. XLII, s. 577.

[24] Şükran Fazlıoğlu, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması-El-metâlibu'l-ilâhiyye fî mevzû'âti'l-'ulûmi'l-luğaviyye*, İstanbul, Kitabevi yayınları, 2012

[25] Ayhan Can, *Abdurrahman El-Câmî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz' 'iyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği,* (basılmamış yükesk lisans tezi), Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum, 2015.

[26] Salih Sürücü, *Eğinli Mehmed Rahmi Efendi'nin el-'Ucaletü'r-Rahmiyye fi Şerhi'r-Risaleti'l-Vaz' 'iyye adlı eseri (metin ve inceleme),*(basılmamış yüksek lisans tezi), MÜSBE, İstanbul, 2017.

[27] Musa Alp, *Arap Dili ve Belâgatı açısından Ali Kuşçu ve 'Unkûdü'z-Zevâhir fî Nazmi'l-Cevâhir Adlı Eseri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, İzmir 2006.

BİRİNCİ BÖLÜM

SEMERKANDÎ’NİN HAYATI VE ESERLERİ

I. SEMERKANDÎ

A. Hayatı

1. Adı ve Nisbesi

Semerkandî'nin hayatına dair günümüze ulaşan tabakat ve terâcim kitaplarında çok az bilgi yer almaktadır. Kaynaklarda adıyla ilgili farklı isimler zikredilmekle birlikte "el-Leysî" ve "es-Semerkandî" nisbeleri üzerinde ittifak vardır. Bu nispetler çerçevesinde kendisine, yazma eser kayıtları ve hakkında yapılan çalışmalarda Ebü'l-Kasım Ali el-Leysî es-Semerkandî,[28] Ebu'l-Kasım b. Ebi Bekr el-Leysî es-Semerkandî,[29] Şemsüddin Muhammed b. Ebi Bekr es-Semerkandî el-Leysî[30] ve İbrahim b. Muhammed Ebu'l-Kasım es-Semerkandî el-Leysî[31] isimleri nispet edilmektedir. Buradan hareketle adının Ali, Muhammet ya da İbrahim isimlerinden biri olma ihtimali yüksektir.[32] İlim çevrelerinde ise kendisi Semerkandî nisbesiyle bilinmekte ve eserlerinden bazıları doğrudan bu nispet ile anılmaktadır. Kendi eserleri içerisinde ise kendisinden Ebu'l-Kasım b. Ebi Bekr el-Leysî olarak bahsetmektedir.[33]

Tespit edebildiğimiz kadarıyla ismindeki bu belirsizlik ve çeşitlilik kendisine nispet edilen eserlerin mukaddimelerinde ve yazma eser kayıtlarında yer alan farklı bilgilerden kaynaklanmaktadır. Bu karışıklıktan olsa gerek Ziriklî, Semerkandî'yi iki ayrı isimle zikretmektedir.[34] Buna göre "Semerkandî"[35] maddesi altında ona ait eserlere yer verirken, başka bir yerde ise "el-Leysi" maddesi altında sadece *Müstehlasu'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik* adlı esere yer vermektedir.[36] İsminde yer alan el-Leysî nisbesinin meşhur Hanefi fakihi Ebu'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983)'ye atıfla kullanılmış olabileceğini ifade eden araştırmacılar olmuştur.[37]

Adındaki farklılıklar bir yana isim benzerlikleri de Semerkandî'nin asıl isminin ve eserlerinin tespitinde problem teşkil etmektedir. Özellikle eserlerinin nispetinde bu benzerlikten

---

[28] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , Süleymaniye ktp, Cârullah, nr. 1354, vr.1; Semerkandî, *Hâşiye ala'l-Mutavvel*, Süleymaniye ktp, Nuruosmaniye , nr. 4420, vr. 1.
[29] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , Süleymaniye ktp, A. Tekelioğlu, nr. 0772, vr. 102.; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin,* Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993, c. 2, s. 643.
[30] Semerkandî, *el-Ferîde fi'l-İstiare*, Süleymaniye ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 1784, vr.44; Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî ala'l-vaz'iyye*, (thk. Murî Hasan er-Raşîd), Dâru Nuru's-Sabah, Midyat, Türkiye, 2012, s.
[31] Ziriklî, *el-A'lâm,* Dârü'l-İlm li'l-Melayîn, Beyrut, 1984, c. 1, s. 65.
[32] İsmail Durmuş, "Semerkandî", DİA, c. XXXVI, s. 472.
[33] Semerkandî, *Hâşiye ale'l-Mutavvel*, Süleymaniye ktp., Lâleli, nr. 2813, vr. 2.;
[34] Züheyr Zaza, *Tertîbü'l-A'lâm ala'l-A'vâm,* Daru'l-Erkam, Beyrut, Lübnan, 1990, c.1, s. 538.; İsmail Durmuş, a.g.m., XXXVI, s. 472.
[35] Ziriklî, a.g.e., c. 5, s. 175.
[36] Ziriklî, a.g.e., c.1, s. 65.
[37] Ziriklî, a.g.e., c. 5, s. 175.; İsmail Durmuş, DİA, a.g.m., c. XXXVI, s. 472.

kaynaklanan problemlerin olduğu gözlenmektedir. Semerkandî'nin eserleri bölümünde bu konuda ayrıntılı bilgiye yer verilecektir.

2. *İlmi Hayatı*

Hicrî 9. Asırda yaşayan Semerkandî'nin ilmi yolculukları, hocaları ve öğrencileri gibi bilgiler kaynaklarda zikredilmemektedir. Semerkandî nisbesinden yola çıkarak kendisinin Semerkant'ta doğduğu ve burada yaşadığı tahmin edilebilir. Tezimize konu olan eseri *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye*'nin tahkikinde esas alınan nüshasının ferağ kaydında eserin yazımını Semerkant'ta 889/1484 yılında bitirdiği belirtilmektedir.[38] Yine aynı ferağ kaydına göre eserin mukabelesini Mekke'ye yolculuğu esnasında bitirdiği bilgisine yer verilmektedir.

Semerkandî'nin, edip ve belâgatçı olduğunu belirten kaynaklar aynı şekilde kendisinin kıraat âlimi ve Hanefî fakihi olduğu bilgisine de yer vermektedirler.[39] Hanefî fakihi olduğuna dair bilgi muhtemeldir ki Ebu'l- Berakât en-Nesefînin (ö. 710/ 1310) *Kenzü'd-Dekâik* adlı eseri üzerine yazdığı *Müstehlasu'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik* adlı şerhten kaynaklanmaktadır.[40] Eserleri göz önünde alındığında entelektüel ve akademik ilgi alanının Kelam, Fıkıh ve Belâgat ilimleri çerçevesinde şekillendiği söylenebilir.

3. *Vefatı*

Vefatı noktasında da ne kaynaklarda ne de kendisine ait eserlerde herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Kaynaklarda vefat tarihi kesin olarak belirtilmemekle birlikte kendisine nispet edilen eserlerin ferağ kayıtlarında yer alan bilgilerden hareketle bazı tarihler ön görülmektedir. Buna göre Semerkandî'nin, Adudiddin el-Îcî (ö. 756/1355)'ye ait vaz' risalesi üzerine kaleme aldığı *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyyeti'l-Adudiyye* adlı şerhin bazı nüshalarına düşülen ferağ kaydına göre Semerkandî bu eserini 888/1483 yılının Şaban ayında bitirmiştir.[41] Tahkikimizde esas aldığımız nüsha olan Kılıç Ali Paşa nüshasında ise eserin bitiş tarihi 889/1484 olarak geçmektedir.[42] Bir diğer farklı tarih ise fıkıh alanında kaleme aldığı *Müstehlasu'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik* adlı eserin bitiş tarihi olan 907/1501'dir. Buradan hareketle vefat tarihinin bu tarihlerden sonra olduğu ya da bu tarihlerde hayattaydı gibi değerlendirmelerde

[38] Süleymaniye Ktp, Kılıç Ali Paşa, nr. 1033, vr. 66.
[39] Ziriklî, *el-Alâm*, c. 5, s. 173.; İsmail Durmuş DİA, a.g.m., XXXVI, s. 472.
[40] Ziriklî, a.g.e., c. 1, s. 65.; İsmail Durmuş, DİA, a.g.m. XXXVI, s. 472.
[41] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye*, Süleymaniye ktp., Nuruosmaniye, nr. 4510, vr. 46.; Süleymaniye ktp., Hekimoğlu, nr. 937, vr. 72.
[42] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , Süleymaniye ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1033, vr. 27 b

bulunulmuştur.[43] Bu noktada *Müstehlasu'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik* adlı eserin kendisine nispeti konusunda net bir bilgi olmadığından 907/1501 yılında bitirdiğine dair bilgiden ziyade 889/1484 yılından sonra vefat ettiği bilgisi esas alınabilir.

B. Eserleri

Hicrî IX. asırda yaşayan ve eserlerinin çoğu şerh ve hâşiyeden oluşan Semerkandî'nin eserlerine bakıldığında velut bir âlim olduğu anlaşılmaktadır. Kendisi, Sekkâkî (ö. 626/1229), İbn Hâcib (ö. 646/ 1249), Radî el-Esterâbâdî (ö. 688/1289'dan sonra), Kazvînî (ö. 739/1338), Adudüddin el- Îcî (ö. 756/1355), Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413) gibi âlimlerin görüşlerini, kaleme aldığı şerh ve hâşiyelerde sentezleyerek kimi zaman görüş tercihinde bulunmuş kimi zaman ise kendi görüşünü serdetmiştir.

Semerkandî'ye nispet edilen eserlerin çoğunun özel bir adı olmayıp sadece şerh ve hâşiye olarak anılması ona ait eserlerin tespitini zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda "Semerkandî" nisbesi de hem kendisinin hem de eserlerinin tespitini ayrıca zorlaştıran bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira "semerkandî" nisbesi birçok kişide bulunmaktadır. Özellikle kendi döneminde yaşadığı bilinen Ali Kuşçu ve Hoca Ali es-Semerkandî ile karıştırıldığı gözlenmektedir. Nitekim Ali Kuşçu'nun tam adı Alauddin Ali b. Muhammed el-Kuşcî es-Semerkandî (ö. 879/1474),[44] Hoca Ali es- Semerkandî'ninki ise Ali b. Yahya el-Karamânî Alauddin es-Semerkandî'dir (ö. 860/1456).[45]

Bu çerçevede Semerkandî'ye nispet edilen eserler, yazma eser kütüphaneleri, biyografi kitapları ve hakkında yapılan çalışmalardan yola çıkılarak bu başlık altında ele alınacaktır.

1. Ferâidü'l-Fevâid fi Tahkîki Meâni'l-İstiarât

Semerkandî'nin istiare sanatını veciz bir şekilde ele aldığı eseridir. Eser kaynaklarda, *er- Risâletü's-Semerkandiyye*,[46] *er-Risâletü't-Teşrîhiyye*,[47] *Risâletü'l-İstiare,*[48] *el-Ferîde, er-Risâletü'l- Ferîde gibi* isimlerle de anılmaktadır. Ayrıca *Ferâidü'l-'Avâid Li Tahkîki Meâni'l-İstiârât* ismiyle tahkiki yapılmıştır. Yazıldığı günden bu yana büyük bir ilgi görmüş olan

[43] Ziriklî, a.g.e., c. 5, s. 173.; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin:teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye,* Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993., c.2, s. 643.; İsmail Durmuş, DİA, a.g.m. XXXVI, s. 472.
[44] Cengiz Aydın, "*Ali Kuşçu*", DİA, c. II, s. 408.
[45] Carl Brockelmann, *GAL Supp*, E.J. Brill , Leiden , 1942, c. 2, s. 278.
[46] Brockelmann, *GAL*, c. 2, s. 247.
[47] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunun*, thk: Gustavus Fluegel, Dâru Sadır, 1835'in tıpkı basımı, Beyrut, c.3, s. 377.
[48] Kâtip Çelebi, Süllemü'l-Vüsul, thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaut, İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi(IRCICA), İstanbul 2010, c. 5, s. 270.

mezkûr risale birçok şerh ve hâşiyeye konu olmuştur.[49] Özellikle İsamüddin el-İsferayini'ye ait *Şerhu ferâidü'l-Fevâid fi'l-İstiare* adlı şerh Osmanlı medreselerinde okutulmuş ve yazıldığı günden itibaren medrese müfredatlarında yerini almıştır.[50] Günümüzde de üzerine yazılan şerh ve hâşiyelerle birlikte birçok defa basılmıştır.[51]

Eserine kısa bir mukaddimeyle başlayan Semerkandî, istiare konusunda daha önce yazılanların zor ve karışık olduğunu belirterek daha anlaşılır ve sade bir eser yazmak gayesiyle bu risaleyi kaleme aldığını ifade etmektedir.[52] Semerkandî eserini üç bölüm (عقد) ve bunların altında bulunan toplam on beş alt başlık (الفريدة)'tan oluşacak şekilde yazmıştır. Bu çerçevede ilk bölümde mecaz ve çeşitlerini altı alt başlıkta ele almıştır. İkinci bölümde ise İstiare-i mekniyye ile ilgili farklı görüşlere üç alt başlıkta yer vermektedir. Üçüncü ve son bölümde ise "مَخَالِب المَنِيّة نُشِبت بفُلان" cümlesindeki istiare sanatı hakkında Zemahşerî, Sekkâkî ve Kazvînî gibi belâgat âlimlerinin görüşlerini beş alt başlıkta ele almıştır.[53]

İstiare risalesinin ne zaman yazıldığına dair herhangi bir bilgi mevcut kaynaklarda yer almamaktadır. Üstelik risalenin yazma eser kütüphanelerindeki nüshaları incelendiğinde herhangi bir ferağ kaydına da rastlanmamaktadır. Bununla birlikte tezimize konu olan *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye*'nin tahkikinde esas alınan Kılıç Ali Paşa nüshasında ilgili risale tezyil(ek) olarak bulunmakta ve eserin bitiş tarihi 889/1484 olarak geçmektedir.[54] Buradan hareketle risalenin bitiş tarihinin 889/1484 olduğu söylenebilir.

2. *Hâşiye Ale'l-Mutavvel*

Teftâzânî (ö. 792/1390)'nin, Kazvînî (ö. 739/1338)'ye ait *Telhîsu'l-Miftâh*'a yazdığı *el-Mutavvel* adlı şerh üzerine Semerkandî'nin telif ettiği hâşiyedir. *Hâşiye ala Şerhi't-Taftazâni* adıyla da bilinmektedir. Eser "الحمد لله الذي أنعمنا بتلخيص دقائق المعاني ببدائع البيان وحقائق المباني بذرائع البرهان" cümlesiyle başlamaktadır. Eserin mukaddimesinde müellif kendi ismini şu şekilde zikretmektedir: "بعد فيقول الفقير إلى الله السرمدي أبو القاسم بن أبي بكر الليثي السمرقندي أصلح الله شأنه". Hâşiyenin son cümlesi ise şu şekildedir: "كان كناية عن النسبة لا عن الصفة فليتأمل".

---

[49] Ayrıntılı bilgi için bknz.: Brockelmann, *GAL Supp*, c. 2, s. 259-260.
[50] Mehmet Fadıl Ünsal, *İsâmuddîn el-İsferâyînî'nin Şerhu'l-'İsâm li'l-Ferîde Adlı Eserin İncelenmes*, (basılmamış y.Lisan tezi) Dicle Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2015, s.131
[51] Risalenin şerh ve hâşiyeleri nin ayrıntılı basım bilgileri için baknz.: İsmail Durmuş, "Semerkandî", DİA, XXXVI, s. 472.
[52] Semerkandî, *Ferâidü'l-Avâid Li Tahkîki Meâni'l-İstiârât*, tahkik; Numan Şaban, İslam Üniversitesi, Mecelletü Külliyeti't-Terbiye, Gazze, 1997, sayı.2, s. 150.
[53] Semerkandî, *Ferâidü'l-Avâid Li Tahkîki Meâni'l-İstiârât*, tahkik; Numan Şaban, İslam Üniversitesi, Mecelletü Külliyeti't-Terbiye, Gazze, 1997, sayı.2, s. 150-155.
[54] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , Süleymaniye ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1033, vr. 27 b

Eser basılmamış olup yazma eser kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır. Eserin Semerkandî'ye nispetinde herhangi bir problem yoktur. Zira yukarıda da nakledildiği üzere Semerkandî eserin mukaddimesinde kendi ismini zikretmektedir. Bunun yanında Kâtip Çelebi de *Telhis*'e yazılan şerhler ve hâşiyeler kısmında Semerkandî'yi zikretmektedir. Semerkandî'ye ait olduğunu belirttiği hâşiyenin çok güzel ve titiz yazılmış olduğunu ifade ederek eserin başlangıç cümlesi olan "الحمد لله الذي أنعمنا بتلخيص دقائق المعاني ببدائع البيان وحقائق المباني بذرائع البرهان" cümlesini nakletmektedir.[55] Ortalama 220 varaktan oluşan bu hâşiyenin nüshalarının bulunduğu bazı kütüphaneler şu şekildedir: Süleymaniye ktp.; Ayasofya 04368, Damad İbrahim 01006, Hekimoğlu 0864, Şehid Ali Paşa 2181, Nuru Osmaniye 4420.

Süleymaniye kütüphanesi Şehid Ali Paşa bölümü 2181 demirbaş numaralı nüshanın ferağ kaydında eserin yazımının 872/1467 yılında bitirildiği bilgisi bulunmaktadır.[56]

3. *Hâşiye Ala Şerhi'l-Miftâh li't-Teftâzânî ve's-Seyyid eş-Şerîf*

Semerkandî'ye nispet edilen bu eser Süleymaniye kütüphanesinin bazı koleksiyonlarında bulunmaktadır.[57] Eserin Semerkandî'ye ait olduğunu belirten Kâtip Çelebi eserin başlangıç cümlesini de nakletmektedir:[58] "اللهم زدنا من لدنك علما وهيئ لنا من أمرنا رشدا ويسر لنا سلوك مناهج بدائع المعاني والبيان". Eserin Son cümlesi ise "حيث حكم بعدم صحة معلومية الصفة" şeklindedir. Semerkandî isminden de anlaşılacağı üzere Sekkâkî (ö. 626/1229)'nin *Miftâhu'l-Ulum*'una Teftâzânî ve Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413) tarafından yazılan iki şerhe birlikte hâşiye yazmıştır. Eserde ilgili konularda Teftâzânî ve Seyyid Şerif'in görüşlerini zikretmiş, adeta bir tartışma havası oluşturarak ikisini de konuşturmuştur. Bazı yerlerde kendi görüşlerini de zikretmekten geri durmamıştır.

Eserin Süleymaniye kütüphanesi Cârullah koleksiyonu 01783 demirbaş nolu nüshasının ilk sayfasında Cârullah Efendi (ö. 1151/1738) eserde Semerkandî'nin kale'l-muhakkik(قال المحقق) dediğinde Teftâzânî'yi, kale'l-Fazıl (قال الفاضل) dediğinde ise Seyyid Şerif el-Cürcânî'yi kastettiğini belirtmektedir. Bunun yanında şunları da zikretmektedir:

---

[55] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunun*, c. 2, s. 405.
[56] Semerkandî, *Hâşiye ala'l-Mutavvel*, Süleymaniye ktp, Şehid Ali Paşa , nr. 2181, vr. 161.
[57] Süleymaniye kütüphanesinde ilgili esere ait nüshaların bulunduğu bazı koleksiyonlar: Cârullah, nr. 01793, vr. 68-143; Cârullah, nr. 01783, vr. 1-115; Cârullah, nr. 1-97.; Damad İbrahim, nr. 01016, vr. 220-371.
[58] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, c. 6, s. 24.

"Bil ki Semerkandi bu hâşiyede Koçhisari'ye itirazlarda bulunmakta ve onun sözlerini قيل *"kıle" ifadesiyle nakletmektedir. Aynı şekilde Teftâzânî'nin en önde gelen öğrencisinin öğrencisi olan Kutbuddin el-Âmidî'ye de itirazlarda bulunmaktadır. Koçhisârî de hâşiyenin başında açıklandığı gibi Teftâzânî'nin öğrencisinin öğrencisidir. Semerkandi ise Teftâzânî'nin Telhis'i üzerine yazdığı şerhin hâşiyesinde kendisinin Seyyid Şerif'in öğrencisi olduğunu nakletmektedir. Bu hâşiye, Telhis hâşiyesinden (Hâşiye ale'l-Mutavvel) sonra yazılmıştır."*[59]

Bu nakilden de anlaşılacağı üzere Semerkandî, önce *Hâşiye ale'l-Mutavvel* adlı eserini yazmış sonrasında ise bu eserini kaleme almıştır. Cârullah Efendi'nin bahsettiği bir diğer konu ise Semerkandî'nin Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin öğrencisi olduğu meselesidir. Seyyid Şerif (ö. 816/1413) ve Semerkandî (ö. 889/1484'dan sonra)'nin vefat tarihleri dikkate alındığında ikisi arasında hoca-öğrenci ilişkisinin bulunduğunu ifade etmek zordur.

4. Hâşiye Alâ Şerhi'l-Kısmu's-Sâlis mine'l-Miftâh

Semerkandî'nin hayatı ve eserlerini ele alan bazı kaynaklarda[60] adı geçen bu eserin ilgili yazma nüshaları[61] incelendiğinde bir önceki eser ile aynı olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce de değinildiği üzere Semerkandî'nin eserlerinin çoğunun özel bir ismi bulunmamaktadır. Bundan dolayı aynı eserlerin farklı isimlerle kayda geçirilme ihtimali yüksek olmaktadır.

5. Hâşiye Alâ Şerhi Tavâliu'l-Envâr

Bu eser Semerkandî'nin, Kadı Beyzâvî (ö. 685/1286)'ye ait *Tavâliu'l-Envâr min Metâli'i'l- Enzâr* adlı Kelam ilmi alanındaki eserine Şemsüddin Mahmud b. Abdurrahman el-İsfehânî (ö. 749/1349) tarafından yazılan *Metâliu'l- Enzâr alâ Tavali'i'l- Envâr* adlı şerhe yazmış olduğu hâşiyedir.[62]

Eserin Semerkandî'ye ait olduğunu ifade eden Kâtip Çelebi mezkûr hâşiyenin başlangıç cümlesini de nakletmektedir.[63] Hâşiyenin Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa koleksiyonu 1596 nolu demirbaşta bulunan nüshası 203 varaktır ve eserin başlangıç cümlesi şu şekildedir:

---

[59] Semerkandî, *Hâşiye ala şerhi'l-Miftah li't-Teftazânî ve's-Seyyid*, Süleymaniye ktp. Cârullah, nr. 01783, vr. 1.
[60] İsmail Durmuş, "*Semerkandî* ", DİA, XXXVI, s. 473.
[61] Süleymaniye ktp., Mehmed Âsım Bey, nr. 502, vr. 1-100.;
[62] Yusuf Şevki Yavuz, *Tavâliu'l-Envâr*, DİA, XL, s. 181.
[63] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, c. 4, s.170.

"اللهم صل على سيدنا محمد وآله وصحبه وسلم حمدا لمن تلألأ على صفات الكائنات أيات وجوب وجوده وتهلل على وجنات الموجودات بينات كرمه ووجوده"[64]

“Ve ba’d” kısmından sonra müellif kendi ismini zikretmektedir:

"وبعد فيقول الفقير إلى الله الغني أبو القاسم بن أبي بكر الليثي جعل الله أخراه خيرا من أولاه"[65]

Eserin diğer nüshalarının yer aldığı kütüphaneler şu şekildedir:
Beyazıt kütüphanesi: Beyazıt 02882, Beyazıt 02874; Süleymaniye kütüphanesi Cârullah 01166.

6. *Hâşiye Alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*

Bu eser, Beyzâvî’nin (ö. 685/1286) *Envâru’t-Tenzîl* adlı tefsirine Molla Hüsrev (ö. 885/ 1480) tarafından kaleme alınmış şerhe Semerkandî’nin yazdığı hâşiyedir. Eser yazma olarak kütüphanelerde bulunmaktadır.[66] Mezkûr hâşiye, *Hâşiye ala Tefsiri Sureti’l-Fatiha li’l-Beyzâvî* adıyla da yazma eser kütüphane kayıtları ve Semerkandî’nin hayatını konu alan biyografi kitaplarında[67] yer almaktadır. Eserin ilgili nüshaları incelendiğinde tefsirin sadece Fâtiha sûresi ile sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır.

7. *Hâşiye Ale’t-Telvîh*

Semerkandî’nin fıkıh usulü alanında yazdığı hâşiyedir. Hanefi fakihi Sadrüşşeria(ö. 747/1346)’nın *et-Tavdîh* adlı eserine Teftâzânî’nin kaleme aldığı *et-Telvîh* adlı şerhine Semerkandî’nin yazdığı haşiyedir. Eserin tek nüshasına Süleymaniye kütüphanesi Darulmesnevi bölümü 093 demirbaş nolu nüshanın 43-90 varakları arasında rastladık. Mecmuanın giriş sayfasında içerisinde yer alan eserler ve yazarlarının olduğu kısımda “Hâşiye-i Telvih li Mevlâna Ebu’l-Kasım Leysî es-Semerkandî” ibaresi bulunmaktadır.[68]

8. *Müstahlasu’l-Hakâik fî Şerhi Kenzi’d-Dekâik*

Kenzü’d-Dekâik, Ebü’l-Berekât en-Nesefî’nin (ö. 710/1310) Hanefî füru fıkhı alanında yazdığı muhtasar eseridir. Bu eser üzerine yazılmış olan *Müstahlasu’l-Hakaik fi Şerhi Kenzi’d-*

---

[64] Süleymaniye ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1596, vr. 2.
[65] Süleymaniye ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1596, vr. 2.
[66] Eserin nüshaları için baknz.: Gal Supp, c. 1, s. 738. Ayrıca diğer nüshalar için; Süleymaniye ktp., H. Hüsnü Paşa, nr. 0079, vr. 1-42.; Laleli, nr. 316, vr. 1-22.; Kılıç Ali Paşa, nr. 113.
[67] Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1993, c. 2, s. 643.
[68] Süleymaniye ktp., Darulmesnevi, nr. 93, vr. 2.

Dekâik adlı şerh Semerkandî'ye nispet edilmektedir.[69] Eserin bitiriliş tarihi ile ilgili olarak 907/1501 tarihi zikredilmektedir. Şayet eserin Semerkandî'ye aidiyeti doğru ise bu durumda vefat tarihinin 907/1501'den sonrası olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Fakat eserin Paris ve Bağdat Evkâfı nüshaları incelendiğinde müellifin ismi İbrahim b. Muhammed es-Semerkandî olarak geçmekte ve eserin ne zaman bitirildiği ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Eserin diğer bir nüshası D.İ.B İstanbul Müftülüğü kütüphanesi no:156 'da bulunmaktadır. Bu nüshanın giriş sayfasında eserin Ebü'l-Kasım es-Semerkandî'ye ait olduğu belirtilmekte ve müstensihin eserin neshini 1020/1611'de bitirdiği ifade edilmektedir.[70] Brockelman eseri Semerkandî'nin eserleri arasında zikretmektedir.[71]

9. Şerhu'r-Risaleti'l- Vaz'iyye(Şerhu'l-Kebir)

Bu eser tahkikimize konu olup Îcî'nin *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*'sine Ebu'l-Kâsım es-Semerkandî tarafından yazılmış bir şerhtir. Eserin ilk cümlesi سبحان من أنطق بذكره اللسان تسبيحا وتهليلا, son cümlesi ise ما افتقر الإنسان في تعريف ما في ضميره إلى البيان şeklindedir. Eserin detaylı incelemesine ikinci bölümde yer verilecektir.

Bu eserin dışında Ebu'l-Kâsım es-Semerkandî'ye aynı isimle(*Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye*) farklı bir şerh daha nispet edilmektedir.[72] Bu eser de Îcî'nin *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*'si üzerine yazılmış bir şerhtir ve medreselerde okutulmaktadır.[73] Îcî'nin meşhur vaz' risalesine yazılan bu şerh "الحمد لله الذي خص الإنسان بمعرفة أوضاع الكلام" cümlesiyle başlamakta, "وكذا الحال في مثل هذه الصورة" cümlesi ile son bulmaktadır. *Şerh-i sagir* olarak da bilinen bu şerhin "sagir"(küçük) olarak nitelenmesi ise Ebu'l- Kasım es-Semerkandî'nin diğer eseri *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye(şerh-i kebir)*'den hacim olarak daha küçük olmasından kaynaklanması muhtemeldir. Aynı metin üzerine yazılan bu iki şerhin "sagir" ve "kebir" olarak isimlerinde bulunan sıfatlar ne yazma eser kütüphane kayıtlarında ne de Semerkandî'nin biyografisine yer verilen kaynaklarda yer almaktadır.

---

[69] İsmail Durmuş, "*Semerkandî*", DİA, XXXVI, s. 473.; Ziriklî, *el-A'lâm,* c. 5, s. 173.; Brockelmann, GAL supp, c. 2 s. 266. Bazı yazma nüshaları: Rampur I, 250; Delhi, 1316; Leknev; 1870.

[70] Semerkandî, *Müstahlasu'l-Hakâik li Şerhi Kenzi'd-Dekâik,* D.İ.B İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, no 156, vr. 341.

[71] Brockelmann, *GAL Supp*, c. 2, s. 278.

[72] Aynı isme sahip olan bu iki şerhi ayrıştırmak ve karışıklığı önlemek için bundan sonra nispeti sorunlu bu şerh *şerh-i sagir* olarak zikredilecektir.

[73] Z. Salih Zengin, *Tanzimat dönemi Osmanlı örgün eğitim kurumlarında din eğitimi ve öğretimi(1839-1876)*, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, Ankara, 2004, s.132. Burada, meşhur olup medrese müfredatında yer alan *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaizyye* adlı eser Ali Kuşçu'ya(Vaz'iyye-i Ali Kûşî) nispet edilmiştir.

Bu iki şerhin “sagir” ve “kebir” olarak nitelenmesi, İbrahim Özdemir’in de naklettiği üzere *şerh-i sagir*’e hâşiye yazan Hafnâvî’nin,*“Şârih, büyük şerhinde özetle şöyle diyor”*[74] diyerek büyük şerhten alıntı yapmasıyla gündeme gelmiştir.[75] Şayet *Şerh-i sagir*’in Ebu’l-Kasım es-Semerkandî’ye ait olduğu kabul edilirse; aradaki farkı belirtmek için şerhlerin sagir ve kebir şeklinde nitelendirilmeleri makul görünmektedir. Ancak *Şerh-i sagir*’in Ebu’l-Kasım es-Semerkandî’nin dışında Hoca Ali es- Semerkandî (ö. 860/1456) ve Ali Kuşçu (ö. 879/ 1474) ’ya nispeti de söz konusudur. Bu nispet sorunu müstakil bir başlık altında aşağıda ele alınacak ve *Şerh-i sagir*’in hangi müellife ait olduğu noktasında ulaşılan sonuç değerlendirme bölümünde dile getirilecektir.

C. Şerh-i Sagir’in Nispet Sorunu

Ebu’l-Kâsım es-Semerkandî’ye ait eserlerin çoğu özel bir isme sahip olmayıp şerh veya hâşiye olarak adlandırılmaktadır. Bu durumun ona ait eserlerin tespitini zorlaştırdığı hususuna daha önce değinilmişti. Aynı şekilde isim veya nisbe benzerliği de eserlerinin nispetinde güçlükler ortaya çıkarmaktadır. Zira “Semerkandî” nisbesi birçok kişi için kullanılmaktadır. Bu bağlamda kendi döneminde yaşadığı bilinen Ali Kuşçu ve Hoca Ali es-Semerkandî ile karıştırıldığı gözlenmektedir.[76] Nitekim Ali Kuşçu’nun tam adı Alauddin Ali b. Muhammed el-Kuşcî es-Semerkandî (ö. 879/ 1474),[77] Hoca Ali es- Semerkandî’nin tam adı ise Alauddin Ali b. Yahya el-Karamânî el-Hanefî es-Semerkandî (ö. 860/1456)’dir.[78] Bunun yanında o dönemde *er-Risaletü’l-Vaz‘iyye* üzerine yazılan şerhlerin özel bir adı olmayıp, *Şerhu’r-Risaleti’l-Vaz‘iyye*, *Şerhu’r-Risaletü’l-Vaz‘iyyetü’l- Adudiyye* ve *Şerhu’r-Risaletü’l-Adudiyye* gibi isimlerle anılmaktadır. Bu durum *er-Risaletü’l-Vaz‘iyye* üzerine yazılan şerhlerin müelliflerine nispetini zorlaştıran diğer bir husustur. Bu çerçevede *Şerhu’r-Risaleti’l-Vaz‘iyye(Şerh-i sagir)*’nin yukarıda adı geçen üç yazar ile ilişkisi ortaya konularak eserin hangi yazara ait olduğu tespit edilecektir.

1. Şerh-i Sagir’in Ali Kuşçu’ya Nispeti

Tam adı Alauddin Ali b. Muhammed el-Kuşcî es-Semerkandî olan Ali Kuşçu’nun doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 15. asrın ilk çeyreğinde doğduğu tahmin

[74] Desûkî, *Hâşiyetü’d-Desûkî ala’l-vaz‘iyye*, (Hafnâvi hâşiyesi ile birlikte) thk. Murî Hasan er-Raşîd, Dâru Nuru’s-Sabah, Midyat, Türkiye, 2012, s. 72.
[75] İbrahim Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık – Vaz İlminin Temel Meseleleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 204.
[76] Şükran Fazlıoğlu, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması-El-metâlibu’l-ilâhiyye fî mevzû‘âti’l-‘ulûmi’l-luğaviyye*, İstanbul, Kitabevi yayınları, 2012, s. 70.
[77] Cengiz Aydın, “*Ali Kuşçu*”, DİA, c. II, s. 408.
[78] Brockelmann, *GAL Supp*, c. 2, s. 278.

edilmektedir.[79] Hayatının büyük kısmını Semerkant'ta geçiren Ali Kuşçu, Uluğ Bey'in vefatının ardından Semerkant'tan ayrılmıştır. Bir süre Uzun Hasan'ın yanında bulunduktan sonra Fatih Sultan Mehmet'in davetiyle 1472 yılında İstanbul'a gelmiştir. İlim çevrelerinden büyük ilgi gören[80] Ali Kuşçu İstanbul'a gelişinden sadece 2 yıl sonra 879/1474'te vefat etmiştir.[81]

Astronomi ve matematik gibi alanlardaki eserleriyle[82] tanınan Ali Kuşçu'nun Arap dili ve Belâgatı'na dair eserleri de bulunmaktadır.[83] Bu eserlerden *Risale fi Vaz'i'l-Müfredat*'ında müfret lafızların vaz'ı konusunu tartışmaya açmıştır. Bir sarf /iştikâk eseri olan *Unkudu'z-Zevahir fi Nazmi'l-Cevâhir* adlı eserini ise vaz olgusunu merkeze alarak yazmış ve müstakil başlıklar halinde vaz konularını ele almıştır.[84]

Bu başlık altında *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye(Şerh-i sagir)*'nin Ali Kuşçuya nispeti, yazma eser kütüphaneleri, Ali Kuşçu'nun hayatına yer veren biyografi kaynakları ve kendisi hakkında yapılan yakın dönem çalışmalardan yola çıkılarak ortaya konulacaktır.

1.1. Yazma Eser Kayıtlarında Ali Kuşçu ve Şerh-i Sagir

Yazma eser kayıtları incelendiğinde *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye(şerh-i sagir)*'nin birçok nüshasının Ali Kuşçu'ya nispet edildiği gözlenmektedir. Özellikle Süleymaniye kütüphanesinde tespit edebildiğimiz kadarıyla otuzu geçen nüsha Ali Kuşçu'ya nispet edilmektedir. Müstakil mecmualar içerisinde bulunan bu nüshaların ne ferağ kaydında ne de eserin içerisinde Ali Kuşçu'ya aidiyetini destekleyecek bir delil bulunmamaktadır.

Fakat bu kadar nüshanın Ali Kuşçu adı ile kayıtlara geçirilmesi de göz ardı edilemeyecek bir durumdur. Mecmuaların, içindeki eserlerin ve yazarlarının adlarının bulunduğu ilk sayfalarında "*Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye li Ali Kûşî*" ibaresi bulunmaktadır. Bunun yanında müstensihler de eserin Ali Kuşçu'ya ait olduğunu belirtmektedirler. Bazı

---

[79] Cengiz Aydın, "*Ali Kuşçu*", DİA, c. II, s. 408.

[80] Müjgan Cumbur, *Ali Kuşçu Bibliyografyası (Ölümünün 500. yılı dolayısıyla)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1974, s. XVI.

[81] Musa Yıldız, *Bir Dilci Olarak Ali Kuşçu ve Risale Fi'l-İstiâre'si,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 9.

[82] Eserleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bknz: A. Süheyl Ünver, *Türk Pozitif İlimler Tarihinden Bir Bahis Ali Kuşci Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi, İstanbul 1948, s. 31-51.

[83] İlgili eserler için ayrıntılı bilgi için bknz.: Musa Yıldız, a.g.e, s. 12-14.; Musa Alp, *Arap Dili ve Belâgatı açısından Ali Kuşçu ve 'Unkûdü'z-Zevâhir fî Nazmi'l-Cevâhir Adlı Eseri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, İzmir 2006, s. 32-45.

[84] Abdullah Yıldırım, *Vaz ilmi ve Unkûdu'z-Zevâhir/Ali Kuşçu (İnceleme- Değerlendirme),* MÜSBE, İstanbul 2007, s. 50.; Musa Alp, a.g.t, s. 32- 39.

nüshalarda eserin giriş sayfasında kırmızı kalemle yazılmış *" Hazâ Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye li- Mevlana Ali Kuşî"* ibaresinin üzeri çizilerek *" Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye li Ebu'l-Kasım el-Leysi es-Semerkandî"* ibaresi yazılmıştır.[85]

Ali Kuşçu'ya nispet edilen nüshaların bulunduğu kütüphane ve koleksiyonlardan bazıları şu şekildedir:

Süleymaniye Kütüphanesi: Tekelioğlu, nr. 0834, vr. 160-176.; Ayasofya, nr. 4437, vr. 51-66.; Bağdatlı Vehbi, nr. 1784, vr. 67-82.; Hamidiye, nr. 813.; Yazma Bağışlar, nr. 6009, vr. 114-134.

Beyazıd kütüphanesi: Beyazıd, nr. 5956, Beyazıd, nr. 7879.[86]

1.2. Biyografi Kaynaklarında Ali Kuşçu ve Şerh-i Sagir

Ali Kuşçu'nun hayatına yakın yazılmış biyografi kaynaklarında kendisine ait vaz şerhinin bulunduğu bilgisi geçmemektedir. Kâtip Çelebi, *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* üzerine yazılan şerhlere yer verdiği bölümde *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye(şerh-i sagir)*'yi Ebu'l-Kasım es-Semerkandî'ye nispet etmekte Ali kuşçunun ise bu şerh üzerine ta'likası olduğunu belirtmektedir.[87] Şakâik-i Numaniyye'de hayatı ayrıntılı olarak ele alınan Ali Kuşçunun eserleri arasında bu şerh zikredilmemektedir.[88]Son dönem kaleme alınan biyografi kitaplarında ise *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* adında bir eserinin olduğu bilgisine yer verilmektedir.[89]

1.3. Son Dönem Ali Kuşçu Çalışmalarında Ali Kuşçu ve Şerh-i Sagir

Ali Kuşçu'nun hayatı ve eserlerini doğrudan ya da dolaylı olarak ele alan son dönem çalışmalarında *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* adlı bir eserinin olduğu bilgisine yer verilmektedir. A. Süheyl Ünver *Türk Pozitif İlimler Tarihinden Bir Bahis Ali Kuşci Hayatı ve Eserleri* adlı çalışmasında Ali Kuşçu'nun eserlerini detaylı bir şekilde incelemektedir. Eserleri arasında *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* adlı esere de yer veren Ünver eserin bulunduğu yazma nüshaların yerlerini kütüphane kayıtları ile birlikte zikretmektedir.[90]

---

85 Süleymaniye ktp., Halet Efendi, nr. 0523.; Fatih, nr. 5344, vr. 41-50.; Beyazıt Kütüphanesi: Veliyyüddin Efendi, nr. 2889, vr. 85-103.

86 Daha fazla nüsha bilgisi için bknz.: Müjgan Cumbur, *Ali Kuşçu Bibliyografyası (Ölümünün 500. yılı dolayısıyla)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1974, s. 26-31.

87 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunun*, c. 3, s. 454.

88 Taşköprizâde, *Şakâik-i Numaniyye*, Daru'l-Kitabu'l-Arabî, Beyrut/Lübnan, 1975/1395, s . 97-99

89 Brockelmann, GAL Supp, c. 2, 239.; Cengiz Aydın, "*Ali Kuşçu*", DİA, c. II, s. 409.

90 A. Süheyl Ünver, *Türk Pozitif İlimler Tarihinden Bir Bahis Ali Kuşci Hayatı ve Eserleri,* İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi, İstanbul 1948, s. 34-35.

Yine vefatının 500. yıl dönümü anısına kaleme aldığı biyografi eserinde Ali Kuşçu'nun hayatını ve eserlerini ayrıntılı olarak ele alan Müjgan Cumbur kendisinin "*Şerhu'l- Vad'iyat al-Adudiyye*" isimli eserinin bulunduğunu ve Brockelman'a atıfla bu eserini Mugisaddin Abdulkerim Han'a ithaf ettiğini belirtmektedir. Bunun yanında Ali Kuşçu'ya ait olduğunu zikrettiği şerhin, yazma eser kütüphanelerinde 82 nüshasının olduğunu hangi kütüphane ve koleksiyonlarda yer aldığını aktarmaktadır. Bahsettiği bu eserin sekiz defa basıldığını basım yerleri ile birlikte veren Cumbur mezkûr eser üzerine Ebu'l-Beka b. Abdulbâkî el-Hüseynî el-Hanefî'nin hâşiyesi olduğu bilgisine de yer vermektedir.[91]

"Bir Dilci Olarak Ali Kuşçu ve Risale Fi'l-İstiâre'si" adlı eserinde Ali Kuşçu'nun istiare risalesinin tahkikini yapan Musa yıldız ise Ali Kuşçu'nun eserleri arasında *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* adlı eserinin olduğunu ve eserin yazma nüshalarının bulunduğu kütüphanelerin adını vermekle yetinmektedir.[92]

"Arap Dili ve Belâgatı Açısından Ali Kuşçu ve U'nkûdu'z-Zevâhir Fî Nazmi'l-Cevâhir Adlı Eseri" doktora çalışmasında Musa Alp eserin Ali Kuşçu'ya ait olduğunu belirterek yazma nüshalarının bulunduğu kütüphanelerin isimlerine yer vermiştir.[93] Eseri içerik açısından inceleyen Alp'e göre, Ali Kuşçu Vaz' ilmindeki yetkinliğini sırasıyla *Risâle fî vazi'l-Müfredât*, *Şerhu'r-Risaleti'l- Vaz'iyye* ve en nihayetinde de Unkûdu'z-Zevâhir adlı eseriyle ortaya koymuştur.[94]

Bu eserlerdeki bilgilere ek olarak ilgili eser üzerine Seyyid Hâfız (ö. ?) tarafından 1305/1887'de yazılan "*Hâşiye-i Cedîde Alâ Ali Kûşî*" adlı bir hâşiye bulunmaktadır. Bir mecmua halinde olan bu eserin içerisinde Seyyid Hâfız'ın *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* üzerine hâşiyesi, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye li-Ali Kûşî* ve Îcî'nin *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*'si bulunmaktadır. Bu eserin sonundaki ferağ kaydında mezkûr şerhin öğrenciler arasında Ali Kuşî diye meşhur olmuş bir âlime nispet edildiği bilgisi bulunmaktadır.[95] Yani Seyyid Hâfız bu hâşiyesinde *Şerh-i sagir*'i Ali Kuşçu'ya nispet etmektedir.

---

[91] Müjgan Cumbur, a.g.e, s. 26-31.

[92] Musa Yıldız, a.g.e., s. 12.

[93] Musa Alp, *Arap Dili ve Belâgatı açısından Ali Kuşçu ve 'Unkûdü'z-Zevâhir fî Nazmi'l-Cevâhir Adlı Eseri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, İzmir 2006, s. 43-44.

[94] Musa Alp, a.g.t., s. 55.

[95] Musa Alp, a.g.t., s. 43.; Seyyid Hâfız, *Hâşiye alâ Ali Kûşî*, (Mecmua içerisinde: Hâşiye cedide ala Ali Kuşi, Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye , er-Risaleti'l-Vaz'iyye li'l-Îcî), Salâh Bilici Kitabevi, İstanbul, s. 134.

2. Şerh-i Sagir'in Hoca Ali es-Semerkandî'ye Nispeti

Tam adı Alâeddin Ali b. Yahyâ es-Semerkandî olan Hoca Ali es-Semerkandî (ö. 860/1456)'nin 150 yıl yaşadığı yönünde bilgiler mevcuttur.[96] Semerkant'tan Anadolu'ya göç ederek Karaman'a yerleşti ve hayatının sonuna kadar yaşamını burada sürdürdü. Bu nedenle Karamânî nisbesiyle de bilinmektedir.[97] Tasavvufi yönü de olan Hoca Ali es-Semerkandî'nin hayatı menkıbelere konu olmuştur.[98] Kendisi Hâcegan tarikatına mensuptur.[99] Seyyid Şerif el-Cürcânî'den ders alan[100] Hoca Ali es-Semerkandî'nin öğrencileri arasında Molla Câmî (ö. 898/1492) de bulunmaktadır.[101]

Bahrü'l-Ulûm, Hâşiye ʿalâ Şerhi'ş-Şemsiyye, *Hâşiye ʿalâ Şerhi'l-Metâliʿ*, *Hâşiye ʿalâ Şerhi'l-Mevâkıf* kaynaklarda kendisine nispet edilen eserlerdir.[102] Bu eserlerinin yanında Îcî'nin vaz risalesine yazmış olduğu bir şerh tespit edilmiştir. Süleymaniye kütüphanesinin bazı bölümlerinde bu şerhin birkaç nüshası bulunmaktadır. İlk Cümlesi نحمدك يا من خصنا بمعرفة أوضاع ile başlamaktadır.[103] Son cümlesi ise كما مضى لا وضعا خاصا كزيد فلا يكون إعلاما بخلافه كلامه şeklindedir. Kâtip Çelebi İsamüddin (ö. 945/1538)'den nakille bu eserin Îcî'nin meşhur vaz risalesi üzerine yazılan ilk şerh olduğunu belirtmektedir.[104]

Bu vaz şerhinin yanında yukarıda da değinildiği üzere *Şerh-i sagir* Hoca Ali es-Semerkandî'ye de nispet edilmektedir. Mezkur şerh bazı yazma eser kütüphane kayıtlarında ve ilgili nüshaların giriş sayfalarında Hoca Ali es-Semerkandî'ye açıkça nispet edilmektedir.[105] Şayet bu şekilde kabul edildiğinde Hoca Ali es-Semerkandî'ye ait Îcî'nin *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*'si üzerine iki şerh olmuş olacaktır.

---

96 Taşköprizâde, *Şakâik-i Numaniyye*, s. 51.; İ. Hakkı Mercan, Şeyh Alaeddin es-Semerkandî ve Menâkıbnamesi, Berikan yayın evi, Ankara, 2009, s. 22.
97 İshak Yazıcı, "*Bahrü'l-Ulûm*", DİA, c. IV, s. 517.
98 Taşköprizâde, *Şakâik-i Numaniyye*, s. 51.; İlgili menkıbeye dair ayrıntılı bilgi için bknz.: İ. Hakkı Mercan, a.g.e.
99 İ. Hakkı Mercan, a.g.e., s. 42.
100 İ. Hakkı Mercan, a.g.e., s. 27.
101 İ. Hakkı Mercan, a.g.e., s. 38.
102 Brockelmann, GAL Supp, c. 2, s. 278.; İshak Yazıcı, a.g.m., DİA, c. IV, s. 517.
103 Hoca Ali es- Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , Süleymaniye ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1033, vr. 14.
104 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunun*, thk.: Şerafettin Yalt Kaya ve Kilisli Rıfat Bilge, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 2014, c. 1, s. 898. Keşfüz'Zunun'un Gustavus Fluegel tarafından 1835'te yapılan tahkikli nüshasında ise *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* üzerine yazılan ilk şerhin Semerkandî, Ali Kuşçu ve Hoca Ali es-Semerkandî'ye nispet edilen ve الحمد لله الذي خص الإنسان بمعرفة أوضاع الكلام cümlesiyle başlayan bu şerh olduğu bilgisi bulunmaktadır. Bu eser Kâtip Çelebi tarafından Semerkandî'ye nispet edilmektedir. İleride bu nispet tartışmaya açılacaktır. Bknz.: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunun*, thk.: Gustavus Fluegel, Dâru Sadır, 1835'in tıpkı basımı, Beyrut, c.3, s. 377.
105 İlgili nüshalar için bknz.: Süleymaniye ktp., İ. İsmail Hakkı, nr. 3685, vr. 24-37.; Cârullah, nr. 1875, vr. 135-149.; Hacı Mahmud Efendi, nr. 5847, vr. 39-56.; Laleli, nr. 0371.

3. Şerh-i Sagir'in Semerkandî'ye Nispeti

Semerkandî'nin eserleri arasında *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye(Şerh-i kebir)* adlı bir eserinin bulunduğunu ve bu eserin tezimize konu olan şerh olduğunu daha önce belirtmiştik. Bunun yanında *Şehu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* adında aynı metin üzerine yazılmış bir başka şerhin olduğu ve bu şerhin "sagir" olarak nitelendirildiğini de ifade etmiştik. Bu çerçevede yukarıda *Şerh-i sagir*'in Hoca Ali es-Semerkandî ve Ali Kuşçu ile ilişkisi ortaya konulmuştur. Şimdi ise bu şerhin Ebu'l-Kasım es-Semerkandî'ye nispeti, ilgili kaynaklardan yola çıkılarak ortaya konulacaktır. Yazma eser kütüphane kayıtları ve Semerkandî hakkında bilgi veren biyografi kaynakları *Şerh-i sagir*'i Semerkandî'ye açıkça nispet etmekte ve ittifakla bu şerhi 888/1483 yılında bitirdiğini nakletmektedir.[106] Ancak kaynaklar Semerkandî'ye ait aynı isimle iki şerhin olduğu bilgisine yer vermemektedir. Sadece İbrahim Özdemir Semerkandî'ye ait iki şerhin olduğunu yazma eser kayıtları ve Hafnâvî'ye dayanarak aktarmaktadır.[107]

Kâtip Çelebi, Adudüddin el-Îcî'ye ait *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* üzerine yazılan şerh ve hâşiyelere yer verdiği bölümde Semerkandî'nin de bir şerhi olduğunu belirterek eserin başlangıç cümlesini (الحمد لله الذي خص الإنسان بمعرفة أوضاع الكلام) nakletmektedir.[108] Yine aynı bölümde tezimize konu olan şerhin başlangıç cümlesini naklederek kime ait olduğu bilgisini vermemektedir. Yani Kâtip Çelebi'ye göre Semerkandî'ye ait bir şerh vardır ve bu şerh *Şerh-i sagir*'dir.

İbrahim Özdemir de *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* üzerine yazılan şerhlere yer verdiği bölümde Semerkandî'ye ait iki şerh olduğunu birinin Şerh-i kebir(tahkikimize konu olan şerh) diğerinin ise medreselerde İsamüddin el-İsferayî'nin vaz şerhi ile birlikte en çok okutulan meşhur şerh(*Şerh-i sagir*)olduğunu belirtmektedir.[109] Bu mezkûr meşhur şerhin yazma eserleri kayda geçirenler tarafından Ali Kuşçu'ya da nispet edildiğini aktaran Özdemir, bunun yanlış olduğunu eserin ilgili nüshaları ve eser üzerine yazılan Hafnâvî, Desûkî ve Hafnâvî üzerine yazılan Hamzâvî gibi hâşiyeler incelendiğinde ortaya çıkacağını da ifade etmektedir.[110]

---

106 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, c. 3. s. 454.; Kâtip Çelebi, Süllemü'l-Vusul, c. 5, s. 270., Brockelmann, GAL Supp, c. 2 s. 260.; Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 5, s. 173.; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, c. 2, s. 643.

107 Yukarıda Hafnâvî'den yapılan alıntıda kendisinin şerh-i sagire yazdığı hâşiyede Semerkandî'yi kastederek "şârih büyük şerhinde şöyle diyor" demektedir. Yani Hafnâvî Semerkandî'ye ait iki şerhin olduğunu bilerek ikinci şerhten alıntıda bulunmaktadır.

108 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, c. 3. s. 454.

109 İbrahim Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık – Vaz İlminin Temel Meseleleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 204.

110 İbrahim Özdemir, a.g.e., s. 204-205.

Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye(*Şerh-i sagir)*'nin tahkikini yapan Muhammed Zennûn eseri Semerkandî'ye nispetle tahkik etmiştir. Tahkikte esas aldığı nüshalardan ikisi Ali Kuşçu'ya nispet edilmektedir. Zennûn, bu nispetleri "vehm" olarak değerlendirerek eserin Semerkandî'ye ait olduğunu belirtmektedir.[111] Bunun yanında esere Hafnâvî (ö. 1181/1767) ve Desûkî (ö. 1230/1815) tarafından yazılan hâşiyelerde eser Semerkandî'ye nispet edilerek yazılmıştır.[112] Molla Câmî'nin *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* adlı şerhinin tahkikini yapan Ayhan Can da bu şerhin Ebu'l-Kâsım es-Semerkandî'ye ait olduğunu ve *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* üzerine yazılan ilk şerh olduğunu belirtmektedir.[113]

4. Değerlendirme

Yukarıda *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye(Şerh-i sagir)* adlı eserin, nispet edildiği kişilerle ilişkisi farklı veçheleriyle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede eser hem Hoca Ali es-Semerkandî'ye hem Ali Kuşçu'ya hem de Semerkandî'ye nispet edilmektedir. Öncelikle belirtmemiz gerekir ki eser incelendiğinde eserin müellifini sarahaten ortaya koyan bir delil veya emare bulunmamaktadır. Dolayısıyla eserin farklı müelliflere nispet edilmesinin asıl nedenini bu durum teşkil etmektedir. Buna ek olarak üç müellifin de aynı yüzyıl içerisinde yaşamış olması, her birinin isminde "Semerkandî" nisbesinin bulunması ve her birinin ilgi sahası arasında vaz ilminin yer alması nispet karışıklığını derinleştirmektedir.

Durum bu şekliyle ortadayken burada ulaşacağımız sonuç, bir kesinlik ifade etmemekle birlikte ilgili müelliflerin hayatları ve eserlerinin incelenmesi neticesinde bizde oluşan kanaati ifade etmektedir. Eser kanaatimizce Hoca Ali es-Semerkandî'ye aittir. Burada eserin Hoca Ali es-Semerkandî'ye aidiyeti delilleri ile birlikte ortaya konulacak ve diğer müelliflere nispeti de tartışılacaktır.

Yazma eser kayıtları ve biyografi kaynaklarından hareketle *Şerh-i sagir*'in Semerkandî'ye aidiyeti kuvvetle muhtemeldir. Zira Kâtip Çelebi eseri, başlangıç cümlesini naklederek Semerkandî'ye açıkça nispet etmektedir. Bunun yanında eseri 888/1483 yılında bitirdiğini de eklemektedir.[114] Bu durum dikkate alındığında eserin Semerkandî'ye aidiyeti

[111] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Adudiyye fî İlmi'l-Vaz*, thk.: Muhammed Zennun, Dâru'l-Feth, Amman 2016, s. 24-25.
[112] Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî ala'l-vaz'iyye*, (Hafnâvi hâşiyesi ile birkikte) thk. Murî Hasan er-Raşîd, Dâru Nuru's-Sabah, Midyat, Türkiye, 2012, s. 7.
[113] Ayhan Can, *Abdurrahman El-Câmî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği,* (basılmamış yükesk lisans tezi), Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum, 2015, s. 1.
[114] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, c. 3. s. 454.

kesindir. Nitekim Ali Kuşçu'nun vefatı 879/1474, Hoca Ali es- Semerkandî'nin vefatı da 860/1456'dır. Yani eser yazıldığında ne Ali Kuşçu ne de Hoca Ali es- Semerkandî hayatta değildir. Yine eser üzerine yazılan Hafnâvî ve Desûkî hâşiyeleri de eseri Semerkandî'ye nispetle yazılmıştır.[115] Hatta Hafnâvî "*Şarih büyük şerhinde şöyle diyor*" diyerek tahkikimize konu olan eserden alıntıda bulunmaktadır.[116] Fakat Kâtip Çelebi tahkikimize konu olan şerhin ilk cümlesini (سبحان من أنطق بذكره اللسان تسبيحا وتهليلا) naklederek bu şerhin kime ait olduğunu belirtmemektedir. Halbuki bu şerh Semerkandî'ye aittir ve nispetinde sorun yoktur.[117] Şayet nispeti sorunlu olan şerhin de Semerkandî'ye aidiyeti kabul edilirse Semerkandî'ye ait iki şerh olmuş olacaktır.

Bu bilgilerden hareketle eserin Ebu'l-Kasım es- Semerkandî'ye aidiyeti kabul edilmesi gerekmektedir. Fakat iki şerh te (*Şerh-i kebir* ve *Şerh-i sagir*) incelendiğinde birbirlerine atıfta bulunmamaktadır. Bu durum bizi şüpheye sevk etmiş, eserin aidiyetine dair araştırmalarda bir adım daha ileriye gidilerek eserin yazıldığı döneme yakın telif edilen vaz' eserleri incelenmiştir. Zira bu eserlerde Semerkandî ve nispet sorunu bulunan şerhten yapılan atıflar eserin kime ait olduğu noktasında önemli bir delildir. Bu doğrultuda öncelikle İsamüddin el-İsferâyînî (ö. 945/1538)'nin *er-Risaletü'l- Vaz'iyye* üzerine yazdığı şerh incelendi. Fakat İsamüddin bu eserinde isim vermeden "kale" ve "kıle" lafızları ile alıntılar yapmakta ve isim zikretmemektedir. Bu noktada Semerkandî'ye ait şerhin üzerine yazılmış herhangi bir hâşiye veya ta'lik olup olmadığı noktasında araştırma yapılmıştır. Araştırmalarımız neticesinde Kâtip Çelebi'nin de belirttiği[118] üzere Semerkandî'nin vaz şerhi üzerine Mir Ebi'l-Bekâ el-Hüseynî(ö. ?) tarafından yazılan bir hâşiyesinin olduğu tespit edildi. Bu eserin Beyazıt kütüphanesinde müellif nüshasına ulaştık ve eserin 925 yılında yazılmış olduğunu tespit ettik.[119] Fakat *Keşfü'z-Zunûn*'da bu haşiyenin nispet sorunu olan şerhe yazılmış bir hâşiye olduğu bilgisi bulunmaktaydı. Ancak eser incelendiğinde eserin tahkikimize konu olan yani "سبحان من أنطق بذكره اللسان تسبيحان وتهليلا" cümlesiyle başlayan şerh üzerine yazılmış bir hâşiye olduğunu tespit ettik. Ebu'l-Bekâ, bu hâşiyesinde "kale ba'zu'l-fudalâ" ifadesiyle alıntılar yapmaktadır. Bu

[115] Desûkî, a.g.e., s. 7

[116] İbrahim Özdemir, a.g.e., s. 204.; Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî ala'l-vaz'iyye*, (Hafnâvi hâşiyesi ile birkikte) thk. Murî Hasan er-Raşîd, Dâru Nuru's-Sabah, Midyat, Türkiye, 2012, s. 72.

[117] Bu konu ileride eserin inceleneceği ikinci bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

[118] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, c. 3. s. 454.

[119] Beyazıt kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nr. 2895.

alıntıların yeri tespit edilmiş ve bu alıntıların *Şerh-i sagir*'den yapıldığı tespit edilmiştir.[120] Yani Ebu'l-Beka'ya göre nispeti sorunlu olan şerh Semerkandî'ye ait değildir.

Buradan hareketle *Şerh-i sagir'*in Ebu'l-Kâsım es-Semerkandî'ye ait olmadığı ortaya çıkmış ve eserin Ali Kuşçu ya da Hoca Ali es-Semerkandî'den birine aidiyeti üzerine durulmuştur. Hoca Ali es-Semerkandî'nin *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* üzerine müstakil bir vaz şerhi olduğunu yukarıda belirtmiş ve bu eserin Îcî'nin mezkûr risalesi üzerine yazılan şerhlerin ilki olduğunu aktarmıştık.[121] Şayet nispeti sorunlu eserin de Hoca Ali'ye ait olduğu kabul edilirse kendisine ait aynı metin üzerine yazılmış iki şerh olmuş olacaktır. Hoca Ali'ye ait olan şerh matbu olmayıp nüshaları yaklaşık 26 varaktan oluşmaktadır. Nispet sorunu olan şerh ise yaklaşık 14 varak olup birkaç defa Ebu'l-Kasım es-Semerkandî'ye nispet edilerek basılmıştır.

Yapılan içerik karşılaştırması sonucu iki farklı eser olarak zikredilen bu eserlerin tek kalemden çıktığı sonucuna ulaştık. Zira nispeti sorunlu olan şerhin önemli bir kısmının %90 oranında lafzen Hoca Ali'nin Şerhindeki metin ile uyuştuğunu fark ettik. Burada ulaşılan sonuca göre Hoca Ali'ye ait aynı metin (*er-Risaletü'l-Vaz'iyye*) üzerine iki şerh bulunmaktadır. Fakat bu iki şerhte de metinler arası herhangi bir alıntı veya referans söz konusu değildir. Muhtemelen Hoca Ali önce kendisine aidiyetinde şüphe olmayan şerhi kaleme almış ardından ise değir şerhinde bu şerhin özetini yaparak Emir Abdülkerin Mugisuddin Han'a ithaf etmiştir. Zira *Şerh-i sagir*'in mukaddimesinde Abdülkerim Mugisüddin Han'a iki paragrafa yakın övgü ve dua cümlesi bulunmaktadır.[122]

Eserin Hoca Ali es-Semerkandî'ye nispeti kesinleştikten sonra Ebu'l-Kasım es-Semerkandî'ye aidiyeti mümkün gözükmemektedir. Kâtip Çelebi'nin aktardığı bilgi ise muhtemelen nispet karışıklığının kendini gösterdiği nüshalara dayanmaktadır. Kendisi de bu karışıklığın bir sonucu olarak eseri Ebu'l-Kasım es-Semerkandî'ye nispet etmiştir.

Eser üzerine yazılan Hafnâvî ve Desûkî hâşiyeleri de aynı şekilde nispet karışıklığının gerçekleşmesinden sonra kaleme alınmıştır. Yukarıda aktardığımız üzere yazma eser kayıtları ve nüshaların bulunduğu mecmualardaki müstensih kayıtları dikkate alındığında eserin üç müellife de nispeti söz konusudur. Eserin yanlışlıkla Ebu'l-Kasım es-Semerakandî'ye nispet

[120] Yapılan alıntıların yerleri için bknz.: Mir Ebu'l-Bekâ, *Ebu'l-Bekâ ala'l-Vaz'iyye*, Beyazıt ktp., Veliyyüddin efendi, nr. 2895, s. 9, 10, 11.
[121] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, c. 3. s. 454.
[122] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Adudiyye fi İlmi'l-Vaz*, thk.: Muhammed Zennun, Dâru'l-Feth, Amman 2016, s. 47-48.

edilmesinin asıl nedeni olarak isim benzerliği zikredilebilir. Zira her iki yazarın da isimlerinde "Semerkandî" nisbesi bulunmaktadır. Bunun yanında Ebü'l-Kasım es-Semerkandî'nin muhtemel isimlerinden birinin de "Ali" olması bu karışıklığı daha net ortaya koymaktadır.

Eserin Ali Kuşçu'ya nispeti ise farklı kaynaklardan yola çıkılarak ortaya konulmuştu. Özellikle yazma eser kütüphanelerinde seksen küsur nüshanın Ali Kuşçu'ya nispet edilmesi göz ardı edilebilir bir durum değildir. Kendisinin hayatına yer veren biyografi kaynakları ve hakkında yapılan son dönem monografi çalışmalarında eserleri arasında *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye(Şerh-i sagir)* adında bir eserinin olduğu bilgisi bulunan Ali Kuşçu'nun kendisine yakın dönemde yazılmış biyografi kaynaklarında böyle bir eserinden söz edilmemektedir. Ancak Seyyid Hafız tarafından *Hâşiye cedide ala Ali Kûşî* adlı hâşiyenin bulunduğu ve bu hâşiyede eserin Ali Kuşçu'ya nispetle yazıldığı bilgisini daha önce aktarmıştık. Bu eser de nispet karışıklığının eserin ilgili nüshalarında kendisini iyice gösterdiği bir dönemde kaleme alınmıştır. Eserin Ali Kuşçu'ya yanlışlıkla nispet edilmesinin temel nedeni kanaatimizce isim benzerliğidir. Yukarıda da değinildiği üzere Ali Kuşçu'nun tam adı Alauddin Ali b. Muhammed el-Kuşcî es-Semerkandî, Hoca Ali es-Semerkandî'nin tam adı ise Alâeddin Ali b. Yahyâ es-Semerkandî'dir.

Tüm bu zikredilen delillerin yanında tahkikimize konu olan eserin(*Şerh-i kebir*) bazı nüshalarının kenarında müstensihler tarafından yapılan açıklama ve alıntılar bulunmaktadır. Bu alıntılardan bazılarının altında "*Hoca Ali es-Semerkandî'ye ait diğer şerh*" ibaresi yer almaktadır. Örneğin 1062/ 1651 yılında Muhammed Prizreni tarafından istinsah edilen hacı Selim ağa nüshasının (nr.1069) hâmişinde müstensih ilgili yerlerde nispeti sorunlu olan eserden alıntı yaparak alıntının sonuna "Hoca Ali es-Semerkandî" ibaresini koymuştur.[123] Yine bu kabilden olacak şekilde tahkikimize konu olan eserin diğer bir nüshası olan Nuruosmaniye(4510) nüshasında müstensih bazı yerlerde alıntılar yaparak nüshanın kenarına notlar almış ve bu notların altına شرح آخر لعلي السمرقندي (Ali es-Semerkandî'ye ait başka bir şerh)ibaresini koymuştur.[124] Diğer yandan Hoca Ali'nin öğrencileri arasında Molla Câmi'nin de olduğu bilinmektedir.[125] Molla Cami'ye ait *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye*'nin tahkikini yapan Ayhan Can, Câmî'nin şerhinde bu şerhten çokça istifade ettiğini belirtmektedir.[126]

---

[123] Süleymaniye ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 1069, vr. 5, 17, 20.
[124] Süleymaniye ktp., Nuruosmaniye, nr. 4510, vr. 29.
[125] İ. Hakkı Mercan, a.g.e., s. 38.
[126] Ayhan Can, *Abdurrahman El-Câmî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği* (basılmamış y.lisans tezi), Hitit Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum, 2015, s. 43.

Sonuç olarak الحمد لله الذي خص الإنسان بمعرفة أوضاع الكلام ومبانيه cümlesiyle başlayan *Şerhu'r-Risaleti'l Vazi'yye(Şerh- sagir)* adlı şerh Ebu'l-Kasım es-Semerkandî, Ali Kuşçu ve Hoca Ali es-Semerkandî'ye nispet edilmektedir. Yazma eser kayıtları ve biyografi kaynaklarından hareketle eserin diğer iki yazara nispetle Ebu'l-Kasım es-Semerkandî'ye aidiyeti kuvvetle muhtemeldir. Fakat eserin bizzat içerik incelemesi ve diğer şerhlerle karşılaştırılması durumunda eserin Hoca Ali es- Semerkandî'ye ait olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu ise gerek yazma eser kütüphane kayıtları ve gerekse de biyografi kaynaklarında esere dair nispet hatalarının giderilmesi noktasında önemli bir sonuçtur. Son olarak Ebu'l-Kasım es-Semerkandî'ye ait bir vaz' şerhi bulunmaktadır. Dolayısıyla mezkur iki şerhin sagir ve kebir olarak nitelenmesi bu sonuca göre mümkün değildir.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞERHU’R-RİSALETİ’L VAZ‘İYYE VE TAHLİLİ

I. ŞERHU'R-RİSALETİ'L-VAZ'İYYE

A. Eserin Tanıtımı

1. Eserin Adı

Eser, Îcî'nin *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* adlı müstakil vaz telif geleneğini başlatan risalesi üzerine yazılmış bir şerhtir. Bu risale üzerine yazılan şerhler incelendiğinde yazarları tarafından özel bir isimle adlandırılmayıp *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* adıyla anıldığı görülmektedir. Yazma eser kütüphane katalogları ve biyografi kitapları tarandığında bu durum açıkça ortaya çıkmaktadır.[127]

Ebu'l-Kasım Semerkandî de eserine özel bir isim vermemiştir. İlim çevrelerinde *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* olarak bilinen eser, nüshalarının bulunduğu mecmualarda ve yazma eser kataloglarında şu isimlerle kayda geçirilmiştir: *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* ,[128] *Şerhu'r-Risaleti'l- Vaz'iyyeti'l-Adudiyye li's-Semerkandi*, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vadiyye*, *Şerhu Risaleti'l-Vaz* ve *Kâsım Leysî Ale'l-Vaz'iyye.*

Bu çalışmada eserin ismi -en çok bilinen haliyle- *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* adıyla anılacak ve bu isim kullanılacaktır.

2. Eserin Semerkandî'ye Aidiyeti

Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye 'nin Ebu'l-Kasım es-Semerkandî'ye aidiyeti noktasında herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Eserin, yazma eser katalogları ve içerisinde bulunduğu ilgili mecmualar incelendiğinde Semerkandî'nin dışında bir âlime nispeti söz konusu değildir. Bunun yanında eserin kendisi incelendiğinde eser içerisinde Semerkandî'ye aidiyetini doğrulayan birkaç delil bulunmaktadır. Buna göre Semerkandî tezimize konu olan bu eserinin ilgili yerlerinde başka bir eserine ismini zikrederek atıfta bulunmaktadır. Bu atıflardan bazılarına örnek olarak "*bu konunun açıklamasının tamamı Hâşiye alâ şerhi't-Tavâli' eserimizde mevcuttur*"[129] ve "*şayet bu konuda söyleyecek daha fazla sözümüz olsa Hâşiye alâ*

---

[127] Eserin bu isimlerle geçtiği kayıtlar için bknz.: Süleymaniye ktp, Kılıç Ali Paşa, nr. 1033, vr. 41-64.; Süleymani ktp., nr. Cârullah, nr. 1354, vr. 1-20. Süleymaniye ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2301, vr. 96-115.; Beyazıt ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2891, vr. 3-28.

[128] Eserin adında bulunan vaz'iyye kelimesi, içerisinde bulunan dâd (ض) harfi dolayısıyla Türkçe yazımda farklı şekillerde ifade edilmektedir. Bu duruma birkaç örnek olarak Türkçe kütüphane ve katalog kayıtlarında bulunan bazı isimler şu şekildedir: *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , *Şerhu'r-Risaleti'l-Vadiyye*, *Şerhu Risaleti'l-Vad'*. Bknz.: *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu:Isparta*, proje koordinatörü Tülin Ece; yay. Haz. Dursun Kaya..(ve öte.), Ankara : Kültür Bakanlığı Kütüphanelere Genel Müdürlüğü, 2000. Milli Kütüphane Başkanlığı Yayınları; 44 Kataloglar dizisi ; 17, s. 770

[129] Semerkandî, Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye , Süleymaniye ktp., Kılıç Ali Paşa nr. 1033, vr. 17 a.

Şerhi't-Tavâli'de söylerdik"[130] cümleleri verilebilir. Bu cümlelerde geçen *Hâşiye alâ Şerhi't-Tavâli* isimli eserinin kendisine ait olduğuna daha önce Semerkandî'nin eserleri başlığı altında değinmiştik.

Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye 'nin Semerkandî'ye aidiyeti noktasında dile getirilebilecek diğer bir delil ise eserin tahkikinde esas aldığımız nüsha olan Kılıç Ali Paşa nüshası ve mukabele nüshaları arasında tercih edilen Cârullah nüshalarının sonunda Semerkandî'ye ait meşhur *el-Ferî'de* adlı istiare risalesinin tezyil(ek) olarak bulunmasıdır. Semerkandî bu nüshaların mukaddimelerinde vaz ilmi ile ilişkili olduğundan istiare konularını genel olarak ele alan bir risale yazdığını ve bunu bu eserin sonuna tezyil(ek) olarak eklediğini belirtmektedir.[131]

Tüm bunlara ek olarak eserin müellif nüshası izlenimi veren veya müellif nüshasından doğrudan mukabele edilmiş nüshalarında Semerkandî'nin ismi sarahaten geçmektedir.[132] Sonuç olarak *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* adlı eser Semerkandi'ye ait olup eserini 889 yılında tamamlamıştır.[133]

3. *Eser Üzerine Yazılmış Hâşiyeler*

Yapılan araştırmalar neticesinde Ebu'l-Kasım b. Ebî Bekr el-Leysî es-Semerkandî'ye ait *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* eseri üzerine yazılmış bir hâşiye tespit edilmiştir. Bu hâşiye Mir Ebu'l-Beka el-Hüseynî(ö. ?) tarafından kaleme alınmıştır. Bu hâşiyenin Süleymaniye ve Beyazıt kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır.[134] Bu nüshalar incelenerek Beyazıt kütüphanesi Veliyyüddin Efendi koleksiyonu 2895 nolu mecmuada bulunan nüshasının Müellif hattı ile yazılmış nüsha olduğu tespit edilmiştir. Mir Ebu'l-Beka el-Hüseynî bu nüshanın ferağ kaydında eserin yazımını 925 yılında tamamladığını belirtmektedir.[135]

Bu hâşiyenin *Keşfü'z-Zünûn* ve yazma eser kataloglarında, "الحمد لله الذي خص الإنسان" cümlesiyle başlayan ve yukarıda nispet sorunu giderilen (Semerkandî'ye ait olmadığı tespit

[130] Semerkandî, a.g.e., vr. 10 b.
[131] Semerkandî, a.g.e., vr. 2 a; Cârullah (nr.1354) nüshası, vr. 2 a.
[132] Müellif nüshası izlenimi veren nüsha olan Veliyyüddin Efendi (nr. 2891) nğshasıdır. Bu nüshanın ilk sayfası ve son sayfasında Ebu'l-Kasım el-Leysî es-Semerkandî ismi açıkça geçmektedir. (bknz.: vr. 1 a ve vr. 27 b). Müellif nüshasından mukabele edildiği açıkça belirtilen Marmara İlahiyat (nr. 144) nüshasıdır. Burada müstensih eserin ferağ kaydında Semerkandî'nin ismini açıkça zikretmektedir. (bknz.: vr. 56 a9)
[133] Eserin birçok nüshasında 888 yılı Şaban ayının bir pazartesi günü Semerkandî tarafından yazımının bitirildiğine dair bilgi mevcuttur. Bu konuda eserin nüshalarının incelendiği bölümde ayrıntılı bilgi verilecektir.
[134] Eserin bazı nüshaları ve yerleri için bknz.; Süleymaniye ktp., Amcazade Hüseyin, nr. 0402; Süleymaniye ktp., Mehmet Taviloğlu, nr. 0350; Beyazıt ktp. Veliyyüddin Efendi, nr. 2895.
[135] Mir Ebü'l-Bekâ, Hâşiye Ala Şerhi'r-Risaleti'l-Vaz'iyye, Beyazıt ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2895, vr. 52 a.

edilen) Şerhu'r-*Risaleti'l-Vaz'iyye(Şerh-i sagir)* üzerine yazıldığına dair bilgiler de mevcuttur.[136] Ancak eser tarafımızca incelenerek Ebu'l-Kasım es-Semerkandî'ye ait *Şerhu'r-Risalti'l-Vaz'iyye* üzerine yazıldığı tespit edilmiştir. Eserde Îcî'nin *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*'si üzerine yazılan diğer şerhlerden de alıntılar yapılmıştır. Bu alıntıların eserlerin ayrışması ve daha önce ele alınan nispet sorunun giderilmesinde önemli rolü olmuştur. Semerkandî'nin cümlelerini yani metin kısmını naklederken kullandığı "قوله قُدِّسَ سِرُّه" ifadesi Semerkandî'nin özel yaşamına dair ipucu vererek tasavvufî yönünü de ortaya koymaktadır.

II. ŞERHU'R-RİSALETİ'L-VAZ'İYYE: İÇERİK VE VAZ' İLMİ AÇISINDAN TAHLİLİ

Adudüddin el-Îcî (ö.756/1355) tarafından Vaz' ilmi alanında kaleme alınan *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* -bilindiği kadarıyla- müstakil olarak kaleme alınan ilk vaz eserdir.[137] Vaz ilminin bütün konularına yer vermese de kendinden önce yazılan vaz ilmine dair diğer ilimlerde dağınık halde bulunan verilerin özel bir sorun merkezinde bir araya getirildiği kısa bir risaledir. Yaklaşık 2 varaktan oluşan bu küçük hacimli eser yazıldığı günden bu yana birçok şerhe ve bu şerhler üzerine yazılan hâşiyelere konu olmuştur.[138] Tezimize konu olan *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* adlı eser de Ebu'l-kasım es-Semerkandî tarafından mezkûr risale üzerine yazılmış bir şerh olup bu risale üzerine yazılan ilk şerhler arasında kabul edilmektedir.[139]

Eserin içerik açısından incelemesine geçmeden önce Îcî ve vaz ilmi başlığı altında *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* hakkında genel bilgiler verilerek risalenin içerik açısından tahlili yapılacaktır. Zira *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye*'nin daha iyi anlaşılması noktasında üzerine yazıldığı *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*'nin tahlili önem arz etmektedir.

A. Îcî Ve Vaz' İlmi

Adudüddin Îcî birçok alanda eser telif eden ve telif ettiği eserlerin çoğu şerh ve hâşiyelere konu olmuş velut bir âlimdir.[140] Yazdığı eserlerin yanında yetiştirdiği öğrencilerin de İslam düşünce tarihi ve ilim geleneğinde önemli bir yeri vardır. Bu meyanda Sa'deddin et-

---

[136] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, c. 3. s. 454.
[137] Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, thk. Kamil Kamil Bekri, Abdülvahid Ebü'n-Nur, Kahire : Dârü'l-Kütübi'l-Hadise, 1968, s. 130.; Kâtip Çelebi, Keşfü'z-Zunûn, c. 3, s. 454.; İbrahim Özdemir, a.g.e., s. 179.; Şükran Fazlıoğlu, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması-El-metâlibu'l-ilâhiyye fî mevzû'âti'l-'ulûmi'l-luğaviyye*, İstanbul, Kitabevi, 2012, s. 69-70.
[138] *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* üzerine yazılan şerhler ve yazarları için bknz.: Kâtip Çelebi, a.g.e., c.3, s. 454; İbrahim Özdemir, a.g.e., s. 203-209.
[139] İbrahim Özdemir, a.g.e., s. 204,; Şükran Fazlıoğlu, *a.g.e.,* s. 70.
[140] Tahsin Görgün, "*Îcî, Adudüddin*", DİA, c. XXI, s. 412.

Teftâzânî, Seyyid Şerîf el-Cürcânî ve Şemseddin el-Kirmânî gibi önemli âlimler öğrencileri arasında zikredilebilir.[141]

Kelam, fıkıh usulü, dil bilim ve dil felsefesi (vaz ilmi) üzerinde yoğunlaşan entelektüel ilgi sahası çerçevesinde bu ilimlerde alanını belirleyici eserler kaleme almıştır. Özellikle Osmanlı uleması üzerinde bu eserler ve bu eserler üzerine kaleme alınan şerh ve hâşiyeler büyük etkiler bırakarak medrese müfredatlarında yerini almıştır.[142]

Îcî, Vaz‘ ilminin gelişmesinde ve müstakil yazım sürecinin başlamasında önemli rol oynamıştır. Bu alanda kaleme aldığı *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* adlı risalesiyle lafız-anlam tartışmalarına yeni bir boyut kazandırarak farklı bir literatürün doğuşuna zemin hazırlamıştır.[143] Îcî öncesi Vaz‘ ilmi müstakil eserlerde ele alınmayıp daha çok fıkıh usulünün mebâdiü'l-lüga(dil bahisleri) bölümlerinde, belâgat ilminin beyan kısmında, nahiv ilminin kelime türleri bahislerinde ve mantık ilminin delâlet bahislerinde ele alınmaktaydı.[144] Îcî bu ilimlerde dağınık halde bulunan vaz ilmine dair verileri inceleyerek özellikle müphem lafızlar(ism-i işaret, zamir, ism-i mevsul) ve harf gibi lafız türlerine dair görüşleri sorgulamış ve bunu merkeze alarak diğer lafız türlerine dair de açıklamalarda bulunmuştur.[145]

Bu duruma işaret eden Bernard Weiss, daha önce fıkıh usulü merkezli tartışılan vaz konularının ilk defa Îcî tarafından ayrıştırılarak yazıldığını belirtmektedir. Ona göre Îcî'nin bu noktadaki çabaları vaz ilminin bir anda müstakil bir ilim olarak ele alınması noktasında gerekli etkiyi yapmasa da kaleme aldığı bu risaleyle ileride daha sistematik olarak ele alınacak olan vaz ilmi ile ilgili önemli konuları dile getirdiğini ifade etmektedir.[146] Kendisinin dildeki vaz olgusuna dair düşünce ve görüşleri yalnızca *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* adlı eserinde yer almayan

---

[141] Tahsin Görgün, "*Îcî, Adudüddin*", DİA, c. XXI, s. 412.
[142] Tahsin Görgün, "*Îcî, Adudüddin*", *İslam İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-Îcî*, ed. Eşref Altaş, İSAM yayınları, İstanbul, 2017, s. 62-65.
[143] Abdullah Yıldırım, *"Vaz'İlmi", İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, ed. İsmail Güler, İSAM yayınları, İstanbul, 2015, s. 449.
[144] Şükran Fazlıoğlu, "*Vaz'*", DİA, c. XLII, s. 577.; Îcî öncesi yani mütekaddimun döneminde farklı ilimlerde ele alınan vaz olgusu için bknz.: İbrahim Özdemir, a.g.e., s. 137-177.
[145] İbrahim Özdemir, a.g.e., s. 177.; Şükran Fazlıoğlu, a.g.e., s.73.
[146] Bernard George Weiss, *Language In Orthodox Thought: A Study Of "Wad 'Al-Lughah" And Its Develop*,(yayınlanmamış doktora tezi), Princeton University, 1966, s. 92.

Îcî, özellikle fıkıh usulü[147] ve belâgata[148] dair kaleme aldığı eserlerinde vaz olgusu ile ilgili önemli açıklamalara yer vermiştir.

Îcî kaleme aldığı risalesiyle vaz‘ ilminin gelişim sürecinde kendisinden sonraki dönemi etkilemiştir. O kadar ki kendisinden önceki vaz ilmine dair çalışma yapanlar mütekaddimûn, kendisi ve sonraki dönem ise müteahhirun olarak isimlendirilmiştir.[149] Kendisinin bu noktada kilit isim olmasının nedeni aşağıda da kısaca tahlile tabi tutulacak olan *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* adlı eserinden kaynaklanmaktadır. Bu eseriyle o vaz ilmi alanında telif geleneğini başlatmıştır. Îcî bu yönüyle Özdemir'in de belirttiği gibi vaz ilminin ilk tedvinini yapan kişi olmuştur.[150]

Îcî'nin mezkûr risalesi müstakil bir başlıkla kısaca tahlil edilecek ve ardından *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye*'nin içerik açısından incelemesine geçilecektir.

1. *er-Risaletü'l-Vaz'iyye'nin Tahlili*

Îcî'yi bu risaleyi kaleme almaya iten sebep ya da başka bir deyişle bu risaleyi yazma amacı ism-i işaret, ism-i mevsul, zamir ve harf gibi lafız türlerinin vaz olundukları anlamların (mevzu leh) genel (عام) değil özel (خاص) olduklarını ortaya koymaktır.[151] Nitekim kendisinden önce (mutekadimun dönemi) bu lafızların hem vaz' ameliyesinin genel (عام) hem de vaz olunduğu anlamların (mevzu leh) genel(عام) olduğu iddia edilmekteydi.[152] Îcî bunun doğru olmadığını bu lafız türlerinin vaz'ının genel, ancak konuldukları anlamların ise özel olduğunu belirtmektedir. Risalesinde bu problemi merkeze alarak Arapça lafız türlerinin neredeyse

---

[147] İbn Hâcib'in Muhtasaru'l-Müntehâ'l-Usulüne yazdığı şerhte Îcî, Vâzı kimdir, vaz'ın başlangıcı gibi konulara ilişkin olarak vaz olgusuna dair açıklamalara yer vermektedir. Bknz.: Îcî, *Şerhu'l-Adud ala Muhtasaru'l-Müntehâ'l-Usulî*, tahk.- düz.: Fâdî Nasîf/ Târık Yahya, Daru'l-kütübü'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, m. 2000/ h.1421, s. 61-64.

[148] Sekkâkî'nin Miftâhu'l-Ulûm adlı eserinin üçüncü bölümünü özetlediği el-Fevâidü'l-Gıyasiyye'de Îcî, hakikat-mecaz konularında vaz'a dair açıklamalarda bulunmaktadır. Bknz.: Îcî, el-Fevâidü'l-Gıyasiyye, thk.: Aşık Hüseyin, Daru'l-Kitabu'l-Mısrî/Kâhire - Daru'l-Kitabu'l-Lübnânî/Beyrut, ilk baskı, m. 1991/ h. 1416, s. 151-152.

[149] Mütekaddim-müteahhir dönem ayrımı kronolojik olarak öncekiler sonrakiler ayrımından ziyade mesele bazlı farklı düşünce biçimlerini de ifade edebilmektedir. Nitekim Abdullah Yıldırım da bu duruma işaret etmiş ve vaz ilminde ism-i işaret, ism-i mevsul, zamir ve harf gibi lafızların vaz'ına dair görüşlerin bu noktada belirleyici olduğunu belirtmiştir. Buna göre Îcî öncesi vaz düşüncesinde mezkûr lafız türlerinin vaz'ının ve vaz olundukları anlamın da genel (âm) olduğu düşüncesi hakimdi. Îcî ise bu noktada farklı bir görüş benimseyerek *er-Risaletü'l-Vaz' iyye*'sinde mezkûr lafızların vaz'ı'nın genel vaz olundukları anlamın ise özel olduğunu vurgulamıştır. Bu görüş farklılığından dolayı bu düşünceye sahip düşünürler yani Îcî ve takipçileri Müteahhirûn- diğer görüşü savunanlar ise Mütekaddimûn olarak isimlendirilmektedir. Örneğin Seyyid Şerif el-Cürcânî bu onuda Îcî'yi takip ederken Teftâzânî ise mütekaddimûn dönemi âlimlerini takip etmektedir. İlgili değerlendirme için bknz.: Abdullah Yıldırım, *"Vaz'İlmi", a.g.e.* içerisinde, s. 454.; Abdullah Yıldırım, *"Adudüddin Îcî ve er-Risaletü'l-Vaz'iyye",* a.g.e. içerisinde, s. 89.

[150] İbrahim Özdemir, a.g.e., s. 179.

[151] İbrahim Özdemir, a.g.e, s. 181.; Abdullah Yıldırım, *"Adudüddin Îcî ve er-Risaletü'l-Vaz'iyye", İslam İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-Îcî"*, ed. Eşref Altaş, İSAM yayınları, İstanbul, 2017, s. 82.

[152] Abdullah Yıldırım, *"Adudüddin Îcî ve er-Risaletü'l-Vaz'iyye*", a.g.e. içerisinde, s. 91.; İbrahim Özdemir, a.g.e., s. 182.

tamamının, ifade ettikleri ve vaz olundukları anlamları tümel bir şekilde açıklamaya çalışmıştır.[153]

Îcî kaleme aldığı bu risalesini bir fâide (فائدة) olarak tanımlamakta ve bu fâidenin mukaddime, taksim ve hatime olmak üzere üç kısımdan oluştuğunu belirterek risalesine başlamaktadır.[154]

Mukaddime bölümünde yukarıda belirtilen amacına matuf bir şekilde giriş yaparak genel olarak lafızların ya bizatihi vaz olundukları anlamın kendisi (بعينه) ya da cüziler(مشخصات) arasında genel bir durum dikkate alınarak vaz olunduklarını belirtir. Burada amacı yukarıda zikredilen müphem lafızlar ve harflerin vaz' ının gerçekleşme keyfiyetini ortaya koymaktır. Bu minvalde buna örnek olarak mealen bu lafız, maddesi/hususiliği itibariyle şu cüzîler (tikel)den herhangi birine vaz edilmiştir ve bu lafız zikredildiğinde bu cüziler arasındaki ortak anlam değil vaz olunduğu cüzi kastedilir ve anlaşılır diyerek bu vaz türünde cüziler arasındaki ortak anlamın o lafzın anlamı değil aksine o cüzî'nin anlaşılması için bir araç veya vesile (âletü'l-vaz) olduğunu ifade etmektedir.[155]

Îcî burada yeni bir vaz türü ortaya koyarak ism-i işaret, ism-i mevsul, zamir ve harf gibi lafızların anlamlarına vaz olunma sürecinin -mütekaddimûn dönemindeki gibi olmadığını- üçüncü tür olarak bu lafızlardaki vaz işleminin genel, vaz olundukları anlamın ise özel olduğunu belirtmektedir ("vaz'ı âmm mevzu leh hâs").[156] Mukkaddime bölümünde anlatmak istediği vaz türü budur. Îcî bu türe هذا lafzının vaz'ını örnek vermektedir. Nitekim bu lafız Arapçada kendisine işaret edilen, somut ve eril varlıkların hepsini ifade etmektedir. Fakat bu lafız kullanıldığında bu ortaklığı ifade etmeyecek şekilde bir tikel varlığı göstermektedir. Bundan dolayı mukaddime bölümünü bitirmeden önce bir "tenbih" ile mezkûr lafız türlerinin anlamlarını ifade etmeleri için bir karineye ihtiyaç duyulduğunu belirtmekte ve bu karineyi "karine-i muayyine" yani anlamı belirleyici/tayin edici karine olarak adlandırmaktadır.[157] Bu karine vasıtasıyla bütün işaret edilen somut varlıklara delâlet eden هذا lafzı bu varlıklardan birine vaz olunarak asıl anlamını kazanır. Zira bu karine öncesinde mezkûr ism-i işaretin bütün

---

[153] Adudüddin Îcî, *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*, el-Mecmu'u'l-Müntehab (vaz ilmi eserleri mecmuası), thk. Şamil Şahin, Dâru Hira, İstanbul, h. 1426/ m. 2005, s. 39-41.; İbrahim Özdemir, a.g.e., s. 137.

[154] Adudüddin Îcî, *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*, s. 39.

[155] Adudüddin Îcî, *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*, s. 39.

[156] Abdullah Yıldırım, *"Adudüddin Îcî ve er-Risaletü'l-Vaz'iyye"*, a.g.e. içerisinde, s. 93.; Adudüddin Îcî, *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*, s. 39.

[157] Abdullah Yıldırım, *"Vaz' İlmi", a.g.e. içerisinde,* s. 457.; Adudüddin Îcî, *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*, s. 39.

işaret edilen somut varlıklara vaz'ı potansiyel olarak bulunmakta ve bu şartı sağlayan her bir nesneye eşit oranda nispeti mümkündür.[158]

Buradan "taksim" bölümüne geçen Îcî, lafızları genel olarak ifade ettikleri anlamlar açısından taksime tabi tutmaktadır. Burada risaleyi yazma amacı olan ve yukarıda zikri geçen lafız türlerinin anlamlarını vaz'î yani asıl anlamlarını tahkik ederek her birini ayrıştırmıştır.[159] Bu noktada o, lafızların ifade ettiği anlamları dikkate alarak küllî ve müşahhas(cüzî) olarak ikiye ayırmıştır. Bu taksimden hareketle cins isim, mastar, müştak, fiil, özel isim, harf, zamir, ism-i işaret ve ism-i mevsul lafız türlerinin vaz'ını ve anlamlarını taksim bölümünde ele almıştır.

Taksim bölümünden sonra son bölüm olan hatime(sonuç) bölümüne geçen Îcî burada mezkûr lafız türlerinin aralarındaki ilişkilere ve farklılıklara toplamda on iki tembihten(تنبيه) oluşacak şekilde yer vermektedir.[160] Risalenin daha ayrıntılı tahlilini üzerine yazılmış olan ve tezimize konu olan şerhin içerik açısından tahlilinde yer verilecektir.[161]

B. Semerkandî'nin Şerh Yöntemi

Semerkandî *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*'yi şerh ederken metin- şerh iç içe şerh etmiştir.[162] Öncelikle risaledeki kelimeleri gerekli yerlerde nahiv açısından incelemiş ve kelimeye dair farklı nahiv vecihlerini sunarak şerhini bu vecihlerden birine göre yapmıştır. *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*'nin tek nüshasına dayalı olmadan diğer bazı nüshalarını da esas alarak şerhinde bu nüshalardaki bazı hataları dile getirerek müstensihlerin hata yapmış olduğunu belirtmiştir.[163]

Vaz' ilminin temel tartışma konularını ve kendisine kadar gelen verileri irdeleyen Semerkandî gerekli gördüğü yerlerde bunları nakletmiştir. Görüşünü desteklemek için vaz ilmi alanında yetkin âlimlerin görüşlerine başvurup kimi zaman doğrudan alıntılar yapmakta[164] kimi zaman ise ilgili âlimin görüşünü kendi cümleleriyle birlikte metne yedirmiştir. Bazı yerlerde ise tartışmalı konularda ilgili bazı âlimlerin görüşlerini nakletmiş, ardından "وأقول" diyerek

---

158 Adudüddin Îcî, *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*, s. 39.
159 Adudüddin Îcî, *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*, s. 39.; Şükran Fazlıoğlu, a.g.e., s. 74.
160 Adudüddin Îcî, *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*, s. 40-41.
161 Risalenin ayrıntılı olarak tahlili için bknz.: İbrahim Özdemir, a.g.e., s. 183-194; Şükran Fazlıoğlu, a.g.e., s. 73-74.; Abdullah Yıldırım, "*Adudüddin Îcî ve er-Risaletü'l-Vaz'iyye",* adı geçen eser içerisinde, s. 77- 105.
162 Not: Bundan sonra tahkikini yaptığımız esere atıf yapıldığında eserin tahkikte esas aldığımız Süleymaniye kütüphanesi Kılıç Ali Paşa koleksiyonu 1033 demirbaş nolu nüshası kullanılacaktır.
163 Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye*, Süleymaniye ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1033, vr. 2 b.
164 Özellikle Seyyid Şerif el-Cürcânî'den doğrudan çokça atıfta bulunmaktadır. Bknz.: Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye*, s. 3 b, 8 b, 13 b, 14 a.

konuyla ilgili kendi görüşlerini serdetmiştir. Metni mahza bilgi yumağı olmaktan çıkararak farklı görüşleri zikredip meseleleri tartışma havasında ele almıştır. Görüşlerini zayıf bulduğu kimselerin sözlerini "قيل" lafzıyla zikretmiştir.[165] Bu risale üzerine daha önce yazılmış şerhleri de göz önünde bulundurarak şerhini bazen onlara atıfla da zenginleştirmiştir. Buna örnek olarak Hoca Ali es-Semerkandî ve Ali Kuşçu'dan yaptığı alıntılar verilebilir.[166]

Îcî'nin risalesinde bahsetmediği bazı vaz' problemlerini de şerhine entegre ederek bu problemleri detaylı bir şekilde ele almıştır. Özellikle vaz'ın anlam ve lafız açsından taksimi gibi sonraki dönemde vaz' ilminin ana eksenini oluşturacak olan konuları sistematik bir şekilde aktarmıştır.[167] Yine bu çerçevede vaz'ın amacı(garazı) sorununu gündeme getirmiş ve bu konuda alimlerin görüşlerini zikrederek tercihte bulunmuştur.[168] Özellikle alimler arasında tartışıla gelen ve çözümü noktasında tatminkar cevaplar bulamadığı noktalarda ise والتحقيق ifadesini kullanarak mesele ile ilgili kendi çözümünü ortaya koymuştur.[169]

C. Eserin Kaynakları

*Şerhu'r-Risaşeti'l-Vaz'iyye'*de Semerkandî'nin adını zikrettiği ya da zikretmeden alıntıda bulunduğu isimler vefat tarihi sırasıyla şu şekildedir: Zemahşerî (ö. 538/1144), Mutarrizî (ö. 610/1213), Sekkâkî (ö. 626/1229), İbn Hâcib (ö. 646/ 1249), Radî el-Esterâbâdî (ö. 688/1289'dan sonra), Kazvînî (ö. 739/1338), Sadrüşşeria(ö. 747/1346), Adudüddin el- Îcî (ö. 756/1355), Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413), Hoca Ali es-Semerkandî (ö. 860/ 1456)

Semerkandî'nin alıntı yaptığı veya atıfta bulunduğu eserler ve yazarlarını gösteren tablo:

Yazar	**Eser**	**Alan**	**Yapılan Atıf Sayısı**
Zemahşerî (ö. 538/1144)	*El-mufassal*	Nahiv	1
Mutarrizî (ö. 610/1213)	*el-Muğrib*	Sözlük	1
Sekkâkî (ö. 626/1229)	*Miftâhu'l-Ulûm*	Belagat	2

165 Semerkandî, a.g.e., s. 10 b.

166 Hoca Ali es-Semerkandî'den yapılan alıntı için bknz.: Hoca Ali es-Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 17 a.; Ali Kuşçu'nun Risale fî vaz'i'l-Müfredât adlı risalesinden de alıntıda bulunmaktadır. Alıntı için bknz.: Ali Kuşçu, *Risale fî vaz'i'l-Müfredât*, thk. Abdullah Yıldırım, İslam Araştırmaları Dergisi, sayı 19, 63-85, s. 83.

167 Semerkandî, a.g.e., s. 6 b- 7 b.

168 Semerkandî, a.g.e., s. 4 b- 5 b.

169 Semerkandî, a.g.e., s. 22 a.

İbn Hâcib (ö. 646/ 1249)	*el-Kâfiye*	Nahiv	1
	Îdâhu'l-Mufassal(nahiv)	Nahiv	1
Ebherî (ö. 663/1265)	*Şerhu Şerhi'l-Usûl*	Fıkıh Usulü	1
Kutbuddin er-Râzî (ö. 682/ 1284)	*Şerhu'l-Metâli'*	Mantık	1
Radî el-Esterâbâdî (ö. 688/1289'dan sonra)	*Şerhu'r-Radî ala'l-Kâfiye*	Nahiv	3
Sadrüşşeria (ö. 747/1346)	*et-Tavdîh*	Fıkıh Usulü	1
Adudüddin el- Îcî (ö. 756/1355)	*Şerhu'l-Adud ala Muhtasaru'l-Müntehâ'l-Usulî*	Fıkıh Usulü	4
	El-Fevâidü'l-Gıyâsiyye	Belagat	5
Teftâzânî (ö. 792/1390)	*Şerhu'l-Miftâh*	Belagat	3
	Şerh-i Şerhi'l-Usûl	Fıkıh Usulü	1
	et-Telvîh	Fıkıh Usulü	2
	El-Mutavvel (Şerhu't-Telhîs)	Belagat	3
Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413	1. *Şerhu'l-Mevâkıf*	Kelam	4
	2. *Şerhu'l-Miftâh*	Belagat	1
	3. *Hâşiyetü Şerhu't-Tecrîd*	Kelam	1
	4. *Hâşiyetü Şerhu'l-Muhtasar*	Fıkıh Usulü	1
	5. *Hâşiyetü Şerhu'l-Metâli'*	Kelam	2
	6. *Hâşiye alâ Şerhi't-Telhîs (Hâşiye alâ'l-Mutavvel)*	Belagat	5

	7. *Hâşiye ala Tahrîri'l-kavâid*	Mantık	2
	8. *Hâşiyetü Şerhu'r-Radî*	Nahiv	1
	9. *Hâşiye ala'l-Keşşâf*	Tefsir	1
	10. *Hâşiye ala'r-Risaleti'l-Vadiyye*	Vaz'	1
Hoca Ali es-Semerkandî (ö.860/1456)	*Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye*	Vaz'	3
Ali Kuşçu (ö.879/1474)	*Risale fi vaz'i'l-Müfredât*	Vaz'	2
Ebu'l-Kasım Semerkandî (kendisi) (ö. 888/1484)	*Hâşiye alâ Şerhi't-Tavâli'*	Kelam	2

Semerkandî eserinde vaz ilminin temel tartışmaları çerçevesinde mezkûr âlimlerin eserlerine müracaat ederek kendi şerhini içerik açısından zenginleştirmiş ve vaz ilmi konusunda sadece Îcî'nin *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*'si çerçevesinde kalmamış Îci öncesi vaz' tartışmalarına olan vukûfiyetini de ortaya koyacak şekilde meseleleri tartışmalı bir üslupla ortaya koymuştur.

Yukarıdaki tablo incelendiğinde hicri 9. asırda bir âlimin vaz olgusuna dair bir eser kaleme almak istediğinde muhtemel başvuru kaynakları ortaya çıkmaktadır. Bu tablo özellikle Îcî öncesi vaz olgusunun tartışıldığı kitap ve ilimleri de ortaya koymaktadır. Buna göre vaz tartışmalarında başvuru kaynakları arasında fıkıh usulü, belagat, nahiv ve mantık eserleri öne çıkmaktadır. Fıkıh usulü ve belagat eserlerinde hakikat-mecaz tartışmalarında, nahiv eserlerinde isim, fiil harf ve müştak gibi lafız türlerinin vaz'ı ve delâlet ettiği anlam tartışmalarında, mantık eserlerinde ise kelimenin taksimi ve delâlet tartışmalarında vaz olgusuna dair bulunan verileri harmanlayan Semerkandî şerhinde bu verileri işlemiştir. Bunun yanında tabloda en erken tarihte vefat eden âlim Zemahşerî'dir. Zemahşerî'den ayrıntılı olarak

alıntıda bulunmasa da nâkıs fiilleri ele aldığı bölümde "Cârullah ta bu görüşü benimsedi" diyerek kendi görüşünü desteklemektedir.[170] Zemahşerî'den başlayarak kendi dönemine kadar yaşayan âlimlerden alıntılarda bulunmuştur.

Diğer yandan tablonun ortaya koyduğu bir başka durum ise Semerkandî'nin en çok alıntıda bulunduğu âlimin Seyyid Şerif el-Cürcânî olmasıdır. Özellikle eserinde birçok yerde ondan alıntılarda bulunmakta ve birçok görüşünde ona katılmaktadır.[171] Seyyid Şerif'ten bahsederken "el-Muhakkik",[172] Teftâzânî'den bahsederken ise "el-Allâme"[173] sıfatlarını kullanmaktadır. Metin içerisinde Îcî ismini doğrudan zikretmemekle birlikte mukaddimede Adudü'ş-Şerîa ve'd-Dîn, Ekmelü'l-Muhakkikîn ve Efdalü'l-Mudakkikîn[174] olarak bahsetmekte diğer yerlerde ise "el-Musannif" diyerek diğer eserlerine atıflarda bulunmaktadır.

Yine kendisinden önce *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* üzerine yazılanları da dikkati nazara alan Semerkandî, Seyyid Şerif'in *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* üzerine yazdığı hâşiyesinden[175] ve Hoca Ali es-Semerkandî'nin *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* [176] adlı eserinden de alıntılarda bulunmuştur. Alıntı yaptığı eser ve âlim isimlerini çoğu zaman sarahaten belirtmekte bazen de isim vermeden alıntılarda bulunmaktadır. Buna örnek olarak bir yerde "Kale Ba'zu'l Mudakkikîn"(Muhakkiklerden bazısı dedi ki) diyerek alıntıda bulunmuştur.[177] Yaptığımız araştırma neticesinde Semerkandî'nin bu alıntıyı Ali Kuşçu'ya ait *Risale fi vaz'i'l- Müfredât* adlı eserinden yaptığını tespit ettik.[178]

D. Eserin İçerik Açısından Tahlili

Bir şerh olan bu eser yazım geleneğine uygun olarak hamdele ve salvele ile başlamaktadır. Bu kısımda Semerkandî beraât-ı istihlâl[179] yaparak eserinin vaz ilmi alanında

---

[170] Semerkandî, a.g.e., s. 13 b.
[171] Bu durum eserin içerik açısından inceleneceği bölümde ayrıca vurgulanacaktır.
[172] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 12 b, 13 b, 14, a.
[173] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 15 b, 18 a, 22 a.
[174] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 1 b.
[175] Semerkandî, a.g.e., s. 24 a. Burada Seyyid Şerif'in er-Risaletü'l-Vaz'iyye üzerine yazdığı hâşiyeden alıntıda bulunmaktadır. Elimize ulaşan kaynaklar çerçevesinde bu eser *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* üzerine yazılmış ilk ta'lika/hâşiye olma özelliğini taşımaktadır.
[176] Semerkandî, a.g.e., s. 17 a- 17 b.
[177] Semerkandî, a.g.e., s. 5 a.
[178] Ali Kuşçu, *Risale fi Vaz'i'l-Müfredât*, tahkik ve inceleme: Abdullah Yıldırım, İslâm Araştırmaları Dergisi(İSAM), Sayı 19, 2008, s. 63-85.
[179] Bu kavram bir edebiyat terimi olup genellikle eserlerin başlangıcında eserin konusuna dair ifadeler kullanarak güzel bir başlangıç yapmayı ifade etmektedir. İlgili kavramın ayrıntıları için bknz.: Nasrullah Hacımüftüoğlu, "*Berâat-İ İstihlâl*", DİA, c. V, s. 470.

yazıldığını daha ilk cümlelerde hissettirmektedir. Bu minvalde ilerleyen satırlarda vaz ilminin önemine dair açıklamalara yer verilen mukaddimede, insanların ifade etmek istedikleri anlamların vaz' olgusu ile olan ilişkisine vurgu yapılmaktadır. Bu çerçevede dilde vaz' işleminden geçmiş verili bulunan kelime ve ifadelerin(الموضوعات اللغوية) Allah'ın en büyük nimetlerinden biri olduğu noktasında âlimlerin ittifak ettiği belirtilmektedir.[180] Zira insanların birbirleriyle anlaşıp yaşamlarını sürdürmesi, düşüncelerini ifade ederek istediklerine ulaşabilmesi ancak dilde vaz'ı verili olarak bulunan kelimelerle mümkündür.

Bu girişi yaptıktan sonra bu çerçevede Îcî'nin kaleme aldığı risalesini şerh nedenini açıklamaktadır. Buna göre Semerkandî vaz' ilmi alanında oldukça meşhur hale gelmiş olan bu risalenin kapalı kalan yerlerini, anlaşılması zor olan ifadelerini açıklamak üzere kaleme aldığını belirtir. Buna ek olarak risalenin şerhinde daha önceki ve kendi dönemindeki âlimlerin eserlerine de müracaat ettiğini bildirmektedir.[181] Semerkandî, mukaddimesinde eserin adına dair herhangi bir açıklamada bulunmayıp sadece şerh yazdığını ifade ederek eserine isim vermemiştir.[182]

Eserin tahkikinde esas alınan Kılıç Ali Paşa nüshasının mukaddimesinin son bölümünde ise eserin sonuna eklediği istiare risalesinden bahsetmektedir. Bu doğrultuda vaz' ve istiare konularının birbiriyle doğrudan ilişkili olduğunu belirten Semerkandî, daha öncekilerin kitaplarında anlaşılması güç istiare konularını ayrıntılı olarak zikrettiği bir risalesini eserin sonuna ek olarak yazdığını belirtmektedir.[183]

Mukaddimeden sonra Semerkandî risalenin ilk cümlesi olan "هذه فائدة تشتمل على مقدمة وتقسيم وخاتمة" cümlesinin tahliline geçerek öncelikle fâide (فائدة) kelimesini ayrıntılı olarak incelemiştir. Kelimenin sözlük anlamını aktaran Semerkandî "herhangi bir ilim veya maddi bir şeyden elde edilen şey" demek olduğunu belirttiği fâide kelimesinin terim anlamının ise "gerçekleşmesi açısından herhangi bir maslahat için yapılan fiil sonucunda elde edilen şey" olarak tanımlamaktadır.[184] Buraya kadar Semerkandî fâide kelimesinin etimolojik kökeni hakkında bilgi vererek bu kelimeyle yakın anlamda kullanılan, "gaye", "ilet-i gaiyye", "garaz" ve "fâidetü'l-haber" gibi kavramlar arasındaki benzerlik ve farklılıklara da değinmiştir.[185] Bu

---

[180] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , Süleymaniye ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1033, s 1 b.
[181] Semerkandî, a.g.e., s. 2 a.
[182] Bu konu eserin ismi başlığı altında ele alınmıştı.
[183] Bu eser meşhur istiare risalesi el-Ferîde'dir. Mezkûr eser Semerkandî'nin eserleri bölümünde ayrıntılı olarak tanıtılmıştır.
[184] Semerkandî, a.g.e., s. 2 a.
[185] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* s. 2 a.

şekilde Îcî'nin neden risalesi için "fâide" kelimesini tercih ettiğine dair muhtemel bir soruya da cevap vermiş olmaktadır.

Yine eserin ilk cümlesinin tahliline devam ederek gramatik açıdan cümleyi değerlendirdikten sonra Îcî'nin risalesini üç kısma (mukaddime, taksim ve hâtime) ayırmasının sebepleri üzerine kısa bir değerlendirme yapmaktadır. Buna göre "taksim" kısmının risalenin kaleme alınmasındaki ana hedef, "mukaddime"nin taksim kısmı ile ilgili ön yardımcı bilgilerin ifade edildiği bölüm, "hâtime"nin ise taksimde ele alınan konularla ilgili dikkat edilecek noktaların zikredildiği bölüm olduğunu belirtmektedir.[186]

Eserin tahlili ve başlıklandırılmasında Îcî'nin risalesinde çizdiği çerçeveye sadık kalınarak sırasıyla mukaddime, taksim ve 12 tembihten oluşan hâtime bölümleri ele alınacaktır.

1. Mukaddime

Semerkandî mukaddime kelimesinin sözlük anlamını aktardıktan sonra risale içerisinde hangi anlamda kullanıldığına yer vererek mukaddime bölümünün, Îci'nin asıl maksadının ele alındığı taksim bölümü için bir zemin oluşturduğunu belirtmektedir. Zira Îcî bu bölümde vaz'a dair temel bilgilere yer vererek taksim bölümünde dile getireceği önemli açıklamalar için ön bilgiler sunmaktadır.

Îcî'nin vaz ile ilgili bazı genel bilgileri aktardığı bu bölümde "اللفظ قد يوضع" ibaresini şerh eden Semerkandî, lafız kelimesinin sözlük anlamına yer vermiş sonra vaz ile ilgili açıklamalarına geçmiştir. Vaz' (الوضع) kelimesinin sözlükte "bir şeyi belirli bir yere(حيّز) koymak/yerleştirmek" anlamına geldiğini belirten[187] Semerkandî bu şekilde kelimenin sözlük ve terim anlamları arasındaki ilişkiye de işaret etmek istemiştir.

Vaz'ın terim anlamını ele alan Semerkandî iki anlamda da kullanıldığını bildirmektedir. Buna göre ilk anlam: "lafzın anlamın karşısına tayin edilmesi/konulmasıdır (تعيين اللفظ بإزاء المعنى)". İkinci anlam ise, "Bir anlam için lafzın kendisinin tayin edilmesidir (تعيين اللفظ نفسه لمعنى)".[188] Bu iki tanımı da irdeleyen Semerkandî ilk tanıma göre mecâz ifade eden lafızların mecazi anlamlarına delâletinin vaz yoluyla sağlandığını belirtmektedir. Yani mecâzlarda vaz

---

[186] Semerkandî, a.g.e., s. 2 b.
[187] Semerkandî, a.g.e., s. 2 b.
[188] Semerkandî, a.g.e., s. 3 a.

söz konusudur. İkinci Tanıma göre ise نفسه kaydından dolayı lafzın mecazi anlamına doğrudan delâlet etmediğini bu anlama delâlet etmesi için karineye ihtiyaç duyulduğunu ifade etmektedir. İkinci tanımın diğer bir varyantı olan lafzın bir anlama kendisinin delâleti için tayin edilmesi (تعيين اللفظ للدلالة على معنى بنفسه) tanımını da aktaran Semerkandî, lafzın bir anlama bizzat kendisinin delâlet ederek lafızdan bu anlamın anlaşılması için lafzın tayin edildiği bilgisinin yeterli olduğunu ifade etmektedir. Fakat durum bu tanıma göre mecazda bu şekilde değildir. Zira mecazda lafızdan mecazi anlamın anlaşılması için sadece vaz bilgisi yeterli olmayıp karineye de ihtiyaç duyulmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde lafızlar sadece hakiki anlamlarında vaz'a konu olurken mecazi anlamlarına ise karine vasıtasıyla delâlet etmektedirler.

Şu hâlde ikinci tanım esas alındığında lafız önce vaz yoluyla hakikat manasını ifade etmekte, mecazi anlam için ise karinelere başvurulmaktadır. Diğer taraftan bakıldığında şayet mecazlar vaz yoluyla doğrudan anlamlarına delâlet etselerdi karineye ihtiyaç duyulmaksızın her zikredildiklerinde daima bu anlama delâlet etmeleri gerekirdi. Bu ve buna benzer gerekçelerle Semerkandî bu görüşü benimsemiş ve cumhurun da bu görüş üzerinde ittifak ettiğini belirtmiştir.[189] Buna ek olarak eserinde mutlak anlamda vaz'dan bahsedildiğinde vaz'ın yukarıda bahsedilen ikinci anlamının kastedildiğini bildirmektedir.

Buraya kadar ki bölümde risalenin genel hatları çerçevesinde açıklamalarına devam eden Semerkandî vaz'ın tanımını yaparak mukaddime bölümünde Îcî'nin zikrettiği önemli ön bilgilerin açıklamasına ayrıntılarıyla yer vermiştir. Şimdi ise sırasıyla Îcî'nin "lafız bazen bizatihi vaz olunduğu anlamın kendisi (بعينه), ya da cüziler(مشخصات) arasında genel bir durum dikkate alınarak vaz olunur…."[190] cümlesinin sonuna kadar ki bölümü ayrıntısıyla açılanacaktır. Hatırlanacağı üzere Îcî mukaddime bölümünde yeni bir vaz türünden bahsederek bunu tartışmaya açmış taksim bölümüne geçmeden bu vaz türü ile birlikte iki vaz türünü ortaya koymuştu. Bunların ilki lafzın müşahhas(cüzî) bir anlamın karşısına tayin edildiği vaz türüdür.

Îcî bu vaz türünü ayrıntısıyla anlatmamaktadır. Zira bu vaz türü mütekaddim dönemde de bilinen bir vaz türüdür.[191] Bu noktada Semerkandî, Îcî'nin ilk olarak bahsettiği özel vaz'ı ayrıntısıyla açıklamış ve örnek olarak Zeyd(زيد) lafzını vermiştir. Buna göre Zeyd kelimesi,

---

[189] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 2 a.
[190] Îcî, *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*, s. 39.
[191] Abdullah Yıldırım, "*Adudüddin Îcî ve er-Risaletü'l-Vaz'iyye",* adı geçen eser içerisinde, s. 83.

vâzı‘ (vaz işlemini gerçekleştiren) tarafından önce şahsı/zâtı tasavvur edilmekte ardından ise ona bir lafız tayin edilmektedir. Bu vaz’ türüne literatürde “vaz‘ hâs li mevzu‘ lehu hâs (الوضع الخاص لموضوع له خاص) denildiğini belirtir. Zira bu vaz türünde vâzı‘ tarafından vaz‘ işleminin gerçekleşmesi esnasında tasavvur edilen anlam/mana müşahhastır(cüzî/tikel).[192]

Semerkandî bu vaz‘ türünde tasavvur edilen mana/zâtın doğrudan kendisinin tasavvur/taakkul(تعقل) edilmesinin gerekmediğini, aksine o anlamı/zâtı sınırları içerisine alan külli bir mefhumun tasavvur edilmesinin yeterli olduğunu belirtmektedir. Nitekim بعينه kaydıyla kastedilen şey mülahaza/tasavvur edilen mananın/zâtın muayyen olmasıdır. Yoksa mananın/zâtın künhünün tasavvuru gerekmemektedir. Bunu açıklamak için Semerkandî şu örneğe yer verir: Şayet bir kişiye çocuğunun doğumu haber verilse ve onu görmeden ona isim verse, hatta o çocuk annesinin karnında olduğu halde o çocuğa isim verse bu vaz türüne girmektedir.[193] Çünkü vâzı‘ burada çocuk genel mefhumunu düşünerek çocuğunu tasavvur etmiş ve ona bir isim vermiştir. Bu görüşünü desteklemek için Seyyid Şerif el-Cürcânî’den şu alıntıya yer vermektedir:

“*Herhangi bir zât farklı yönlerden akledilebilir (تعقّل) ve hususiyetiyle ona bir isim vaz edilerek künhüyle değil başka bir yönüyle anlaşılması amaçlanabilir. Bu akledilen/düşünülen yön vaz’ı geçerli kılar ve (bu yön) ismin mefhumunun dışında kalabilir. Daha önce geçtiği üzere “Allah” ismi O’nda herhangi bir anlam gözetmeksizin O’nun zâtı için vaz edilen özel bir isimdir.*”[194]

Semerkandî Îcî’nin mukaddimede ayrıntısıyla dile getirmediği birinci vaz türü olan “vaz’-ı hâs li-mevzu lehu hâs” türünü ayrıntılı olarak bu şekilde ele aldıktan sonra Îcî’nin nispeten ayrıntısıyla anlattığı diğer bir vaz türü olan “vaz’ı âm li- mevzu lehu hâs” türünün açıklamasına geçerek bu vaz türü ve etrafında şekillenen bazı problemlere değinmektedir.[195]

Bu vaz türü çerçevesinde Semerkandî’nin dile getirdiklerini genel olarak açıklamak yerinde olacaktır. Bilindiği üzere mütekaddim dönemde iki tür vaz’ şekli bulunmaktadır. Bunlardan ilki yukarıda açıklamasına yer verilen vaz türüdür. Diğeri ise vâz’ı tarafından genel

---

192 Semerkandî, a.g.e., s. 3 b.
193 Semerkandî, a.g.e., s. 3 b.
194 Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf(metin-çeviri)*, çev. Ömer Türker, Türiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yayınları, İstanbul, 2015, c. 3, s. 364.
195 Semerkandî, Şerhu’r-Risaleti’l-Vaz‘iyye , s. 4 a- 9 b.

bir anlamın tasavvur edilerek bu anlama lafzın vaz edilmesini ifade eden "vaz'-ı âm li-mevzu lehu âm"dır.[196] Bu vaz türüne örnek olarak Semerkandî insan(الإنسان) kelimesini örnek vermektedir.[197]O, bu vaz türünün Îcî tarafından risalede doğrudan dile getirilmemesini herkesçe mâlum olmasına ve risalenin yazımından amaçlanan şeyle doğrudan ilgisi olmamasına bağlamaktadır.[198]

Îcî de bu tür vaz'ı kabul etmektedir. Fakat müphem lafızların (ism-i işaret, zamir, ism-i mevsul) ve harfin vaz'ının bu tür vaz'da olmasının doğru olmadığını zira bu lafızların kullanımında tasavvur edilen mananın tahakkuk etmediği, aksine ism-i işarette olduğu gibi somut bir anlam/zât/nesneye vaz olunduğunu belirtmektedir. Bundan dolayı bu vaz türünü açıklarken vaz esnasında mülahaza/tasavvur edilen ortak durumun bu lafızların anlamı değil aksine asıl anlamlarına vaz edilmesi için bir vesile/araç olduğunu belirtmektedir. Çünkü En nihayetinde bu lafızların vaz edildikleri asıl anlam müşahhas/cüzî'dir. Semerkandî de Îcî'nin bu ifadelerini hem gramatik açıdan ele almış hem de kastedilmek istenene açıklık getirmiştir.

Yalnız bu açıklamada Îcî'nin bu vaz türünü açıklarken kullandığı "lafız kullanıldığında bu lafızla vaz esnasında tasavvur edilen genel anlam değil bu genel anlamın fertlerinden biri ifade edilir ve anlaşılır anlamına gelen "بحيث لا يفاد ولا يفهم به إلا واحد بخصوصه" ibaresine getirilebilecek muhtemel bir eleştiri vasıtasıyla meşhur bir tartışmayı gündeme getirmektedir.[199] Bu tartışma, lafızların vaz'ından güdülen amaç(غرض) tartışmasıdır.

Semerkandî doğrudan vaz'ın garazı(amacı) ifadesini kullanmamaktadır. Ancak açıklamaları zımnen bulunan vaz'ın garazı nedir sorusunun cevabı gibidir. Aslında bu tartışmada hedeflenen şey vaz'ın gerçekleşme sürecinin sınırlarını ortaya koymaktır. Vaz' işlemi salt olarak düşünüldüğünde birkaç unsuru kendi içerisinde barındırmaktadır. Bunlar, lafız, anlam ve vaz' işleminin kendisidir. Tartışmanın nirengi noktasını, bu unsurlar arasındaki

[196] Akli taksim gereği vaz'a konu olan anlam, ya geneldir(âm) ya da özeldir(hâs). Bu durumda lafzın anlama vaz'ı dört şekilde söz konusudur. Buna göre lafız vaz edilirken ya (i)özel bir durum dikkate alınarak özel bir anlama vaz'edilir(vaz'-ı hâs li-mevzu lehu hâs), ya (ii)genel ortak bir durum (kadr-i müşterek)dikkate alınarak genel bir anlama vaz edilir(vaz-ı â mli-mevzu lehu âm). Ya da(iii) yine genel bir durum dikkate alınarak özel bir anlama/zâta vaz olunur(vaz'-ı âm li-mevzu lehu hâs). Veyahut ta (iv) özel bir durum dikkate alınır genel bir duruma vaz edilir(vaz-ı hâs li-mevzu lehu âm). Âlimler dördüncü tür vaz'ın aklen mümkün olsa da vâkıada tahakkukunun imkânsız olmasından dolayı bu vaz türünü kabul etmemektedirler. İlk iki vaz türü ise âlimlerce ittifakla kabul edilmektedir dildeki bütün lafızların vaz'ının bu iki vaz türü ile gerçekleştiğini dile getirmekteydi. Fakat Îcî üçüncü vaz türünü de tartışmaya açmış daha önce ikinci vaz türünde kabul edilen müphem lafızların ve harfin vaz'ı'nın üçüncü bir vaz türü ile açıklamaktadır. Risalesini kaleme almasındaki amaç ta bu lafız türlerinin vaz'ını ortaya koyarak vaz olunduğu anlamların tahkikini gerçekleştirmektir. İbrahim Özdemir, a.g.e., s. 185-188.

[197] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 6 b.

[198] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 6 b.

[199] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 4 a- 5 b.

öncelik sonralık tartışması oluşturmaktadır. Bu bağlamda Semerkandî öncelikle müfret lafızlarda vaz‘ın lafız ve anlam arasında bir nispet(ilişki) olduğunu belirtmektedir.[200] Bu açıdan düşünüldüğünde vaz işlemi gerçekleşmeden önce vâzı‘ lafız ve anlamı bilmektedir. Yani lafız ve anlam vaz‘ı ontik olarak öncelemektedir. Zira bu şekilde olmadığını iddia etmek kısır döngüye(الدور) yol açmaktadır. Çünkü lafız ve anlam bilinmeden önce vaz‘ın bilinmesi halinde lafzın anlama delâleti bilinmiş olacaktı ki vâzı‘ın lafız ve anlamı zihninde önceden mülahaza etmesi anlamsız olurdu.

Buradan hareketle Semerkandî, müfret lafızların vaz‘ından hedeflenenin lafız ve anlam arasındaki ilişkiyi sağlayarak muhatabın zihninde, anlamı hazır hale getirmek olduğunu ifade etmektedir.[201]Yani Semerkandî'ye göre müfret lafızlarda anlam vaz‘ vasıtasıyla lafzı duyan kişinin zihinde hatırlatılarak hazır hale getirilir yoksa olmayan bir anlam ortaya yeniden konulmaz.[202] Bu şekilde müfret lafızların vaz'ından kastı açıklayarak ortaya koyan Semerkandî tartışmanın yalnız müfret lafızlarla ilgili olmadığını aynı şekilde mürekkep lafızların da aynı tartışmaya konu olduğunu belirtmektedir. Ona göre mürekkep lafızlarda durum farklıdır. Çünkü mürekkep lafızlarda nevî‘ vaz söz konusudur.[203]

Müfret lafızlardaki gibi lafızların vaz‘ından hedeflenenin mürekkep lafızlarda da aynı olduğu görüşünü savunanlar olduğunu belirten Semerkandî bu konuda bazı açıklamalara yer vermektedir. Bu çerçevede o, bu görüşe cevap olarak mürekkep lafızların anlamlarının, içerisinde bulunan müfret lafızların vaz‘ı yoluyla bilindiğini belirterek cevap vermektedir. Yani mürekkep lafızların (cümle gibi) terkipteki anlamının anlaşılması için terkip içerisindeki lafızların vaz‘ının bilgisi gereklidir.[204]

Meseleyi tartışma üslubu içerisinde ele alan Semerkandî bu açıklamaya yapılan şu eleştiriye de yer vermektedir. Şayet müfret lafızların vaz‘ının bilgisi ile mürekkep lafızların anlamının anlaşılması mümkünse, bu müfret lafızların bir araya gelmesiyle anlam farklılığı oluşmamalıdır. Bu durumda örneğin: "ضَرَب مُوسى عِيسَى" ve "ضرب عيسى موسى" cümleleri

[200] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 4 b.
[201] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 4 b.
[202] Bu konu ile ilgili müstakil olarak Ali Kuşçu'ya ait *Risale fi vaz'i'l-Müfredat* adlı eserde ayrıntısıyla yer verilmektedir. Ayrıntılı değerlendirme ve metin için bknz: Abdullah Yıldırım, *Ali Kuşçu ve Risâle fî vaz'i'l-müfredâtı,* İslâm Araştırmaları Dergisi, sayı 19, 2008, s. 63-85.
[203] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 4 b.
[204] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 4 b.

arasında bir farktan söz edilememelidir. Zira her iki cümlede de kelimeler anlamlarına vaz olunmuştur.

Semerkandî ise bu eleştiriye cevap olarak müfret ve mürekkep lafızların vaz‘ından hedeflenenin farklı olduğunu belirterek cevap vermektedir. Çünkü mürekkep lafızlarda vaz‘ın amacı daha önceden hazır bulunan bir anlamın hatırlatılması veya dinleyen kişinin zihninde hazır bulundurması değil, yeni bir hükmün dinleyen kişinin zihninde oluşturulmasıdır. Zira mürekkeplerin özellikle de cümlelerin vaz‘ı isnadın bilgisi ile gerçekleştiğinden bu durum kısır döngüye yol açmamaktadır. Bu noktada kendi görüşünü destekleme adına "kale ba'zu'l-füdalâ" diyerek alıntıda bulunmuş ve şu bilgiye yer vermiştir: "*Mürekkepler anlamlarının karşısına nevi vaz türü ile vaz olunmaktadırlar. Bu vaz türünde vaz esnasında mevzu leh'in(manâ) hususiyetiyle bi zatihi kendisi mülahaza edilmemektedir.*"[205] Bundan dolayı mürekkep lafızlarda vaz‘ın amacı müfret lafızlardan farklıdır.

Taksim bölümüne geçmeden önce Semerkandî, Îcî'nin bahsetmediği diğer vaz türlerinden de bahsetmiştir. Adeta kendisine kadar gelen birikimi süzerek vaz türlerini bütün kısımlarıyla gerekçesiyle beraber ele alan Semerkandî vaz‘ tartışmalarının kendisinden sonraki süreçte de tartışılacak olan temel meselelerin neredeyse tamamına yakınına değinmiştir.

Semerkandî anlam/mana özelinde düşünüldüğünde genellik(عموم) ve özellik(خصوص) açısından vaz'ın dört kısmının olabileceğini örnekleriyle birlikte açıklamaktadır. Buna göre ilk vaz türü "vaz‘-ı hâs li-mevzu‘ lehu hâs"tır. Bu vaz türüne örnek olarak Zeyd(زيد) kelimesini örnek vermektedir. Anlam (mevzu lehu) merkeze alındığında akli taksim sonucu ortaya çıkan ikinci vaz türü ise "vaz‘-ı âm li-mevzu‘ lehu âm"dır. Bu vaz türüne örnek olarak insan(الإنسان) kelimesini örnek veren Semerkandî üçüncü vaz‘ türünün ise "vaz‘-ı âm li-mevzu lehu hâs" olduğunu belirtip örnek olarak ism-i işaretleri vermektedir. Son olarak ise "vaz‘-ı hâs li-mevzu lehu âm" türünü dile getiren Semerkandî bunun imkânsız olduğunu çünkü küllî anlamların ancak küllî bir şekilde mülahaza edilebileceğini belirtmektedir.[206]

Anlam açısından vaz‘ın mezkûr kategorilerine bu şekilde yer veren Semerkandî vaz‘ı lafız açısından da ele alarak özetle şahsî ve nevi olarak iki kısma ayrıldığını belirtmektedir. O bu iki kısım arasındaki ayrım noktasının lafzın külli bir kaideye konu olup olmaması olduğunu

---

[205] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 5 a.
[206] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 6 b.

zikreder. Nevi‘ vaz‘da vâzı‘ “*her lafız ki şu genel kuralın altındadır ve ben onu kendisi olmak bakımından ve anlamına delâlet etsin diye tayin ettim*” diyerek vaz işlemini gerçekleştirir.[207] bunu bir örnekle açıklayan Semerkandi daha kolay anlaşılması açısından müştaklardan ism-i fâilin vaz‘ına yer verir. Buna göre vâzı‘ ism-i fâil’in vaz‘ını şu şekilde külli bir kâide ile gerçekleştirmektedir: “Her *mastar ki anlamı bir zât la kaim olan lafızdır*”. Küllî kaide çerçevesinde ضارب lafzının ضرب mastarının kendisinde kaim olduğu zâtı ifade ettiğini belirterek külli kâidenin sağlamasını yapmaktadır. Bu vaz türünde vâzı‘ sınırsız sayıdaki anlamın anlaşılmasını külli bir kaideyle sağlamış olmakta ve lafızlar anlamlarına vaz olunmaktadır. Nevî vaz‘ı bu şekilde açıkladıktan sonra şahsi vaz‘ın ise külli bir kural altına girmeyip vâzı‘ın vaz‘ esnasında bizzat o lafzın kendisinin(harfleriyle) mülahaza edildiği vaz türü olduğunu ifade ederek bu konuyu sonlandırmaktadır.[208]

2. Taksim

Taksim bölümünde taksimin tarifine ayrıntılarıyla yer veren Semerkandî taksimin unsurları olan “maksim” ve “kısım” kelimelerine de yer vererek Îcî’nin burada taksimden kastını yani taksime konu olan mevzuyu dile getirmektedir.

Taksimi, küllî bir mefhuma ayırt edici kayıtlar ekleyerek içerisindeki kısımların ortaya çıkmasını sağlamak olarak açıklayan Semerkandî, hakîki bir taksimde kesinlikle taksime konu olan bir şeyin (المقسم) olması gerektiğini belirtir. Buna göre örneğin; canlının düşünen ve diğerlerine olan taksiminde taksime tabi tutulan küllî canlıdır. Buradan hareketle Semerkandî, Îcî tarafından taksim bölümünde taksime tabi tutulanın manaya vaz olunmuş lafız olduğunu belirtmektedir.[209]

er-Risaletü’l-Vaz‘iyye’de vaz olundukları anlamlar dikkate alınarak taksim sonucu ortaya konan lafız türleri şu şekildedir: İsmü’l-cins, masdar, müştak, fiil, alem(özel isim), harf, ism-i işaret, ism-i mevsul ve zamir. Îcî, bu lafız türlerini vaz olundukları ve ifade ettikleri anlamı dikkate alarak aralarındaki anlam ilişkilerine bu bölümde değinmiştir.[210] Semerkandî’nin de belirttiği üzere burada taksime tabi tutulan en genel küllî, anlama vaz olunmuş lafızdır. Îcî’nin

[207] Semerkandî, *Şerhu’r-Risaleti’l-Vaz‘iyye* , s. 7 a- 7 b.
[208] Semerkandî, *Şerhu’r-Risaleti’l-Vaz‘iyye* , s. 7 b.
[209] Semerkandî, *Şerhu’r-Risaleti’l-Vaz‘iyye* , s. 9 b.
[210] Îcî, *er-Risaletü’l-Vaz‘iyye*, s. 39.

bir paragrafta taksim ettiği bu dokuz lafız türünün her biri ile ilgili Semerkandî'nin düşünce ve eleştirilerine yer verilecektir.

Îcî, lafızların anlamları dikkate alındığında külli ve cüzî olarak ikiye ayrıldığını belirtmektedir.[211] Buradan hareketle anlamları külli olan lafızların ifade ettiği anlamlar ya zât, ya da hadestir(oluş, eylem). Anlamı mahza zât olan lafız türü ismü'l-cinstir. Semerkandî anlamın zât olmasını eylemin dışında bağımsız olarak anlaşılması mümkün olan şey olarak açıklamaktadır.

Medlûlü külli olan lafızların ikincisi olan hades(eylem, oluş)e lafız türü olarak mastar denilmektedir. Burada Semerkandî öncelikle hadesin niteliği ile ilgili bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır. O hadesin kendi zatıyla kaim olamayan, kaim olmak için bir başkasına ihtiyaç duyan bir niteliğe sahip olduğunu belirtir. Bu açıklamanın ardından Îcî'ye bir eleştiri mahiyetinde mastara "fiil üzerinde carî olma" veya "fiilin kendisinden türetildiği şey" kaydının getirilmesinin gerektiğini belirterek itirazda bulunmuştur. Zira Îcî, bu şekilde hadese dair bütün lafız türlerini mastar olarak addetmiş olmaktadır.[212] Fakat العالمية gibi mastar yâsı alan kelimeler ve mastar isimleri(أسماء المصادر) gibi isimlerde durum farklıdır. Semerkandî, bu lafız türlerini dışarda tutmak için İbn Hâcib'in mastar ile ilgili şu tanımına yer vermektedir: "*Mastar fiil üzerinde cereyan eden eylemin ismidir*".[213] O, Îcî'nin mastar ile ilgili bu tutumunu tesamüh olarak değerlendirmektedir.[214]

Buraya kadar anlamı külli olan lafızlardan zâtın, ism-i cins hadesin de mastar olduğu açıklanmış ve iki lafız türünün de hangi anlama vaz' edildiği ifade edilmiştir. Bundan sonra ise Îcî, lafızların taksimini devam ettirerek zât ve hades arasındaki ilişkiden doğan diğer lafız türlerine yer vermektedir.

Îcî zât açısından bakıldığında zâtın, hades ile ilişkisinden ortaya çıkan lafız türünün müştak(ism-i fail, ism-i mevsul vs.), eylem(hades) tarafından bakıldığında hadesin, zât ile ilişkisinden ortaya çıkan lafız türüne ise fiil denildiğini belirtmektedir.[215] Bu noktada ayrıntılı bir açıklamaya yer vermeyen Semerkandî, Îcî'nin müphem lafızlar ve harf bölümünü anlattığı

---

[211] Îcî, *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*, s. 39.
[212] Semerkandî, Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye , s. 10 b.
[213] İbn Hâcib, *el-Kâfiyetü fî ilmi'n-Nahv ve'ş-Şâfiyetü fî ilmeyi's-Sarf ve'l-Hat*, thk.: Abdulazim eş-Şâir, Yayın evi: Mektebetü'l-Edeb, Kâhire, h. 1431/ m. 2010, s. 40.
[214] Semerkandî, Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye , s. 10 b.
[215] Îcî, *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*, s. 39.

kısma geçerek ayrıntılı açıklamalarda bulunacaktır. Nitekim daha önce de belirtildiği gibi *er-Risaletü'l-vaz'iyye*'nin temel yazılma amacının, mezkûr lafız türlerinin vaz' temelinde anlamlarının tahkik edilmesi olduğu bilgisine yer verilmişti.[216]

Îcî, bu bağlamda amacına uygun olarak kelimeyi medlûlünü dikkate alarak taksime tabi tutmuş ve ism-i cins, mastar, fiil ve müştak lafız türlerini açıklamıştır. Bundan sonra ise taksimi vaz' açısından ele alarak lafızların vaz'ının ya külli ya da müşahhas(cüzî) olduğunu belirtmektedir. Bu açıdan bazı lafız türlerini de ortaya koyan Îcî, vaz' işlemi ve vaz' olunan anlamın da özel olduğu lafız türünün(vaz-ı hâs mevzu lehu hâs) alem(özel isim) olduğunu belirtir. Burada amacına ulaşan Îcî, vaz' açısından lafızları, vaz' işleminin özel ve genel olması bakımından taksime tabi tutarak vaz' işleminin özel olduğu lafız türüne alemi(özel isim) örnek vermiştir.

O, vaz' işleminin genel olduğu lafız türlerini de taksime tabi tutarak ikiye ayırmaktadır. Buna göre lafzın anlama tayini, bir başkasına bağlı olup mefhumu kendi başına düşünülemeyen lafız türüne harf denilmektedir. Taksimi bu açıdan yapan Îcî, bu taksimden kaynaklanan diğer lafız türlerinde ise lafzın anlamına tayininin karineye bağlı olmasını esas almıştır. Karinenin hissi somut olarak bulunması durumunda ortaya çıkan lafız türüne ism-i işaret, akli olarak bulunması halinde ise ortaya çıkan lafız türüne ism-i mevsul denilmektedir. Son olarak Îcî karinenin hitabın kendisinde bulunması durumunda ortaya çıkan lafız türünün zamir olduğunu belirtmektedir.

Semerkandî bu lafız türleri arasında harf kısmını ayrıntılı olarak ele almaktadır. Burada meseleyi detaylandırmak bu tezin sınırlarını aşacağından özetle ifade etmek yerinde olur kanaatindeyiz. Semerkandî burada harfin dahil olduğu vaz türü olan "vaz' âm li mevzu lehu hâs"ı dile getirir. Fakat burada bazı problemlerin olduğunu belirten Semerkandî harfin vaz'ı esnasında mülahaza edilen genel anlamın ne olduğunu sorgulamaktadır. Şayet harfler kendi manalarını ancak bir başkasına dahil olmakla kazanıyorsa harflerin bizatihi kendi anlamlarının tespiti gerekmektedir. Örneğin "من" harf-i cerinin tek başına düşünüldüğünde bir anlamı bulunmazken "سرت من البصرة" cümlesinde bir anlam kazanmaktadır. Semerkandî, bu cümlede harf-i cerin anlamının, müteallakı olan "سرت" ile "البصرة" kelimeleri ile düşünüldüğünde ortaya çıktığını belirtmektedir. Bu anlam ise başlangıçtır(ibtidâ). Yalnız buradaki başlangıç anlamı,

[216] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 11 a.

mutlak anlamda bir başlangıcı ifade etmemektedir. Zira bu durumda harfin vaz‘ı da vaz‘ olunduğu anlam da âmm olmaktadır. Bu daha önce de belirtildiği üzere Îcî’nin eleştirdiği temel noktadır. Çünkü bu durumda harfler kullanımda daima asıl anlamlarına delâlet etmeyip mecazi anlamda kullanılmış olacaklardır. Bu harf-i cerin vaz‘ı, vâzı‘ tarafından genel bütün başlangıçlar göz önüne alınarak müteallakı ve başlangıcın kendisinden başladığı unsurun bulunduğu cümlelerde gerçekleştirilir. Yani buradaki “başlangıç” anlamı genel bir başlangıç olmayıp, müteallak ve başlanılan unsurun dikkate alındığı “başlangıç”tır. Bu meyanda açıklamalar yapan Semerkandî harfin vaz‘ına dair yaklaşık altı problemi ve çözümlerini dile getirir.[217]

Taksim bölümünde Îcî’nin zikrettikleri ve bunlara dair Semerkandî’nin bazı açıklamalarına bu şekilde yer verildikten sonra *er-Risaletü’l-Vaz‘iyye*’nin son bölümü olan hâtime kısmının tahliline geçilecektir.

3. *Hatime*

Bu bölümde Îcî, yukarıda haklarında bilgi verdiği lafız türleri arasındaki ilişkilere ve farklılıklara yer vermektedir. Bu noktada Semerkandî aşağıda ele alınacak olan tembihlerde katkı mahiyetinde bilgiler sunmakta ve meselelere açıklık getirmektedir. Bu doğrultuda sırasıyla on iki tembih özet bir şekilde ele alınacaktır.

a) İlk Tenbih

Bu tenbihte Îcî, zamir, ism-i işaret ve ismi mevsul gibi müphem lafızları harf ile karşılaştırmaktadır. Her ne kadar bu lafız çeşitleri vaz türleri itibariyle aynı vaz‘a(vaz‘ âmli mevzu lehu hâs) konu olsalar da anlamları dikkate alındığında aralarında farklılık mevcuttur. Îcî, bu farklılığa ilk tenbihte dikkat çekmektedir. Buna göre zamir, ism-i işaret ve ismi mevsul gibi müphem lafız türleri başka bir vasıtayla anlamlarını elde etmelerine rağmen harflerin aksine kendinde anlamları vardır ve bu özellikleri ile isim kategorisine girmektedirler.

Bu noktada Semerkandî, bu üç lafız türünü harf ile kıyaslayarak açıklamaktadır. O harflerin mefhumiyette anlamları müstakil olmayan (غير مستقل بالمفهومية) lafız türleri olduğunu ve tek başlarına akledilmelerinin/mülahaza edilmelerinin mümkün olmadığını belirtmektedir.[218] Yani harfler anlamını elde etmek için diğer lafız türlerine ihtiyaç

---

[217] Semerkandî, Şerhu’r-Risaleti’l-Vaz‘iyye , s. 11 a- 15 a.
[218] Semerkandî, Şerhu’r-Risaleti’l-Vaz‘iyye , s. 18 b.

duymaktadır. Bu açıdan bakıldığında müphem lafızlar anlamlarını kendilerinin dışında bir durumla elde etmeleri bakımından harflerle aynı gibi gözükseler de anlamları dikkate alındığında harflerden ayrışmakta ve isim kategorisinde değerlendirilmektedir.

b) *İkinci Tenbih*

Îcî bu tenbihte ism-i işaret, zamir ve ism-i mevsulü anlamlarına tayinini sağlayan karineleri itibariyle taksime tabi tutarak aralarındaki farkı ortaya koymaktadır. Buna göre ism-i işaret ve zamirin anlamlarına tayinini sağlayan karine cüzî(özel), ism-i mevsulde ise bu karine küllîdir. Semerkandî burada ism-i mevsulun karinesinin külli olmasının vaz‘ olunduğu anlamın cüzî olmasına bir halel getirmeyceğini belirtmektedir. Zira bu karine İsm-i mevsulun vaz‘ı esnasında mülahazası için kullanılmakta ve ismi mevsul de belirli bir sıla cümlesiyle anlamına vaz‘ olunmaktadır.[219]

c) *Üçüncü Tenbih*

Bu tenbihte ise Îcî, özel isim(alem) ve zamir arasındaki farkın taksim bölümünde anlatılanlardan yola çıkılarak anlaşılacağını belirtmektedir. Semerkandî bu iki lafız türü arasındaki farkı, özel isimde hem vaz‘ olunma şeklinin hem de vaz olunduğu anlamın özel olması, zamir de ise vaz şeklinin genel, vaz olunduğu anlamın ise özel olması olarak açıklamaktadır.[220]

Îcî, zamir ile özel isim(alem) arasındaki farka dikkat çektikten sonra anlamı cüzî olan lafızların yalnızca alem ve zamir olarak ikiye ayrılmasının yanlışlığına vurgu yaparak ism-i işaretin de anlamının cüzî olduğunu ifade etmektedir. O, bu yanlışlığa ism-i işaretin anlamına tayininin yalnızca işaret karinesi ile gerçekleşmesinden dolayı düşüldüğünü belirtir.[221] Toparlanacak olursa burada Îcî, alem, zamir ve ismi işaret arasındaki farkı belirtmiş ve anlamı cüzî olan lafızlar arasında ism-i işarete de yer verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Semerkandî, Îcî'ye bu noktada katılarak taksim bölümünün şerhinde dile getirdiklerine referansla burada tamamlayıcı açıklamalarda bulunmakla yetinmiştir.[222]

---

[219] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 18 b.
[220] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 19 a.
[221] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 19 a.
[222] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 19 a.

d) Dördüncü Tenbih

Bu tenbihte Îcî dil bilimcilerin "*harf kendinden başkasında gerçekleşen bir anlama delâlet etmektedir*"[223] sözünün anlamının yine taksim bölümünde anlatılanlardan hareketle anlaşılacağını dile getirmektedir.[224]Semerkandî, dil bilimcilerin bu tanımından hareketle isim ve fiilin aksine harfin -cümledeki diğer unsurlar dikkate alınmaksızın- anlamının müstakil olarak zihinde oluşmayacağını (غير مستقل بالمفهومية) belirtmektedir. O, bu konuyla ilgili taksim bölümünde ayrıntılı bilgi vermiş ve harfin kendi anlamının müstakil olarak düşünülemeyeceğini bunun için müteallakının zikredilmesinin gerektiğine vurgu yapmıştır. Yine bu tenbihte bazı ayrıntılarla konunun anlaşılması için taksim bölümünde zikrettiği bilgileri özetlemiştir.[225]

e) Beşinci tenbih

Taksimde anlattıklarından yola çıkarak türemiş isimlerle fiil arasındaki farka dikkat çeken Îcî, bu tenbihte türemiş isimlerin, fiillerin tanımı kapsamında ele alınamayacağını dile getirmektedir. Taksim bölümünde bu iki lafız türü arasındaki ayrım açıkça belirtilmişti. Buna göre fiil, bir hadese(mastar) ve bu hadesin de herhangi bir konuya nispeti ile birlikte bu nispetin zamanına delâlet eden lafız türüdür. Semerkandî de müştak(türemiş) lafızların bir zata ve bu zata ilişen nispete delâlet ettiğini belirterek iki lafız türü arasındaki delâlet farkını ortaya koymaktadır.

f) Altıncı tenbih

Bu tenbihte de Îcî, "cins isim" ve "cinsin özel" ismi arasındaki farkın taksimde anlatılanlardan hareketle anlaşılacağını belirtmektedir. Buna göre cinsin özel ismi, "üsame(أسامة)"[226] kelimesi örneğinde olduğu gibi maddesi/harfleri ile muayyen bir anlama vaz olunmuştur. Cins isim ise "esed(الأسد)" örneğinde olduğu gibi muayyen bir anlama vaz olunmayıp anlama tayin edilmesi lâm-ı tarif gibi bir karineye binaen gerçekleşir.[227]

Semerkandî, burada temel farkın ism-i cinsin anlama tayininin kendi cevheri(maddesi/harfleri) ile değil lâm-ı tarif ile gerçekleşmesi olduğunu ifade ederek Îcî'nin

---

[223] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 19 a.
[224] Îcî, *er-Risaletü'l-Vaz'iyye,* s. 40.
[225] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 11 a- 15 b.
[226] Üsame kelimesi bir aslan cinsinin özel adıdır. Îcî burada cinsin özel ismi ile cinsin ismini ayırt etmek için esed ve üsame kelimelerini örnek olarak vermiştir. Esed, aslan cinsinin adını, üsame de bu cinsin özel adını ifade etmektedir.
[227] Îcî, *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*, s. 40.

bu açıklamasına katılmıştır. Cinsin özel isminde(alemü'l-cins) ise lafzın bizzat cevheri ile muayyen bir anlama taayyün olduğunu ifade eden Semerkandî, bu münasebetle harfin, zamirin, özel ismin, ism-i işaretin ve ism-i mevsulün anlamlarına tayinini özet bir şekilde bu tenbihte ortaya koymaktadır.[228]

g) Yedinci Tenbih

İsm-i mevsul ve harf arasındaki farka dikkat çekilen yedinci tennbihte Îcî, taksimde anlattıklarından yola çıkarak ism-i mevsulun kendinde bir anlama delâlet ettiği, harfin ise bunun aksine başkasında bir anlam kazanarak ism-i mevsulden farklı olduğunu dile getirmektedir.[229] Semerkandî bu noktada bu anlamı destekleyecek şekilde açıklamalar ve dilsel tahliller yapmaktadır. Ancak Îcî'nin açıklamasının zahirine bakıldığında harfin anlamının, müteallakı ile kaim olup onda meydana geldiği, aynı şekilde ism-i mevsulun de sıla cümlesinin mahalli olup bu cümlede gerçekleştiği gibi bir anlama gelmesinin muhtemel olduğunu belirtmektedir. Bu muhtemel anlamların hatalı olduğu soru hemzesinin bu kelimelerin başına gelmesi ile anlaşılabileceğini ve Îcî'nin mezkûr ifadesinin zahiri ile değerlendirilemeyeceğine vurgu yapmaktadır.[230]

h) Sekizinci tenbih

Fiil ve harfin ortak noktasına değinilen bu tenbihte Îcî, bu iki kelime türünün anlamları itibariyle bizzat kendilerinde değil başkası için sabit olan anlamlara sahip olmaları açısından ortak olduklarını belirtmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde cümle içerisinde isimden farklı olarak kendilerinden haber verilen anlamlara sahip değildirler. Daha açık bir ifade ile mübteda ve müsnedün ileyh(kendisine bir şey isnat edilen) konumunda bulunamazlar. Bu bölümü ayrıntısıyla ele alan Semerkandî, bu ortaklık özelinde vaz-ı kasdî, vaz-ı gayri kasdî tartışmasına girmektedir. Îcî, Seyyid Şerif Cürcânî ve Teftâzânî gibi âlimlerden alıntılarla konunun tartışma noktalarını ortaya koyan Semerkandî, en sonunda bu tartışmanın nedenini ve bu iki lafız türünün delâlet ettikleri anlamlar açısından kendilerinin haklarında haber verilen(يُخبَر عنه) konumunda olamamalarının sebebini zikretmektedir. O bu sebebi her iki lafız türünde de anlamların bağımsız olarak yani cümlede diğer unsurlar bulunmadan zihinde müstakil olarak bulunamaması olarak açıklamaktadır.[231]

---

[228] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 21 a.
[229] Îcî, *er-Risaletü'l-Vaz'iyye,* s. 40.
[230] Semerkandi, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 21 b.
[231] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 21 b - 23 b.

i) Dokuzuncu tenbih

Bu tenbihte ise bir önceki tenbihte ortak noktaları verilen fiil ve harfin farklılığına değinilmektedir. Îcî, manaları mefhumiyyette müstakil olmadığı için iki lafız türünün de kendileri hakkında haber verilemeyeceği (yani mübteda ve müsnedün ileyh olamayacağı) noktasında ortaklıkları bulunduğunu belirtmişti. Bu tenbihte ise fiilin külli bir anlama sahip olup bazen birçok farklı zâtta tahakkuk ettiğinden, kendinden daha özel bir şeye nispetinin caiz olduğunu ifade etmektedir.[232] Buradan hareketle fiil kendisiyle bir zât hakkında bilgi verilen olabilmektedir (يخبر به). Harf ise bu noktada fiilden farklılık arz ederek anlamı başkası ile elde edildiğinden ve ancak başkası için sabit olduğundan dolayı kendisiyle haber verilen konumunda bulunmamaktadır.[233]

Şu halde yukarıda zikredilen gerekçelere binaen fiil ve harf cümle içesinde mübtedâ ve müsnedün ileyh konumunda bulunamamaları itibariyle ortaktır. Fiil ise yukarıda açıklanan gerekçeye binaen cümle içerisinde, kendisi ile bir şey hakkında bilgi/haber verilmesi mümkün olduğundan bu noktada harf ile ayrışmaktadır. Semerkandî bu konuyu da özet bir şekilde ele aldıktan sonra fiil ile ism-i fail arasındaki benzerlikten yola çıkarak muhtemel problemleri de dile getirmiştir.[234]

j) Onuncu Tenbih

Bu tenbihte Îcî, gaip zamirinin (هو gibi) külli oluşu noktasında tartışma olduğunu belirterek bu konuyla ilgili düşünmeye sevk etmiştir. Zira o taksim bölümünde gâib zamirinin vaz şeklinin küllî vaz olunduğu anlamın ise cüzî olduğunu belirtmişti.[235] Burada bu duruma gönderme yaparak külli olmasının tartışmalı olduğunu ayrıca bildirmek istemiştir. Semerkandî ise burada Îcî'nin gaib zamirinin küllî oluşu ile ilgili bir tartışma olduğunu ayrıca belirtmek istediğini ifade etmektedir.

Semerkandî bu tartışmalı konuda Seyyid Şerif Cürcânî'ye atıfla[236] görüş belirtmiş gâib zamirinin râci olduğu anlam dikkate alınarak şayet cüzî bir anlama râcî ise cüzî, küllî bir anlama râcî ise küllî olduğunu belirtmiştir.[237]

---

232 Îcî, *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*, s. 40-41.
233 Semerkandi, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 21 b.
234 Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 22 a.
235 Îcî, *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*, s. 39.
236 Seyyid Şerif Cürcânî, *Hâşiye ala'r-Risaleti'l-Vaz'iyye*, Süleymaniye ktp., Esad Efendi, nr. 3029, vr. 5.
237 Semerkandî, Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye , s. 22 b.

k) On birinci Tenbih

Bu tenbihte "ذو" ve "علو" kelimelerinin mefhumlarının küllîliğine vurgu yapılmıştır. Bu bağlamda Îcî, bu kelimelerin izafetten dolayı daima cüzî lafızlara tamlayan olmasının anlamlarının küllî olmasını engellemeyeceğini belirtmektedir.[238] Çünkü bu kelimeler "sahiplik" ve "üstünlük" gibi külli anlamlara sahiptirler. Semerkandî ise bu noktada mezkûr kelimelerin anlamlarının külli olduğunu dile getirerek izafete konu olmalarının bu külliliğe halel getirmeyeceğini ifade ederek bu konuda Îcî'ye katılmaktadır.[239]

l) On ikinci Tenbih

Son tenbih olan bu tenbihte Îcî, kelimelerin birbirleri yerlerine kullanılabildiğini ve bu noktada şüpheye düşülmemesi gerektiğini belirtmektedir. Zira kelimelerin anlamları noktasında dilde itibar edilen şey vaz olgusudur.[240] Semerkandî, burada Îcî'nin uyarıda bulunduğu noktayı açıklayarak dilin doğası gereği bazı lafızların bazısının yerine kullanıldığını, genel bir vaz ile vaz olunan lafzın özel bir vaz olunan lafızla yer değiştirebileceğini belirterek bu noktada belirleyici olanın vaz olduğunu ifade etmiştir.[241]

III. ESERİN TAHKİK ESASLARI AÇISINDAN İNCELENMESİ

A. Eserin Nüshaları

1. Tahkikte Esas Alınan Nüshalar

Yukarıda da zikri geçtiği üzere Îcî'nin *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*'si üzerine yazılan birçok şerhin özel bir ismi olmayıp *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* olarak isimlendirilmesi gerek müellif tespiti gerekse de eser tespiti noktasında zorluklara yol açmıştır. Bu zorluklar göz önünde bulundurularak eserin Türkiye yazma eser kütüphanelerinde 21 nüshası tespit edilmiştir. Burada tespit edilen 21 nüsha bulundukları kütüphane ve demirbaş gibi bilgileriyle birlikte tanıtılacaktır.

1.1. Kılıç Ali Paşa Nüshası

Bu nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Ali Paşa koleksiyonu 1033 nolu mecmuada 41- 64 varakları arasında bulunmaktadır. Nüshanın sonunda müellife ait

[238] Îcî, *er-Risaletü'l- Vaz'iyye*, s. 41.
[239] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , s. 24 a.
[240] Îcî, *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*, s. 41.
[241] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , 24 a.

meşhur istiare risalesi tezyil(ek) olarak bulunmaktadır. Müellif mukaddimede mecaz ve vaz'ın birbiriyle doğrudan irtibatlı olduğunu ileri sürerek mezkûr risalesini tezyil olarak (artı 4 varak) eklediğini belirtmektedir. İki eserin yer aldığı bu nüshanın ferağ kaydında eserin Semerkandî tarafından yazıldığı tarih ve müstensihin eseri istinsah tarihi bulunmaktadır. Bu ferağ kaydına göre Ebu'l-Kasım es-Semerkandî bu eseri 889 yılı Muharrem ayının ilk günlerinde Semerkant'ta bitirmiştir." [242]Ardından bu eserin aynı yıl mukabelesini Buhara'da Safer ayının ilk günlerinde Mekke seferi esnasında Seyfüddin Buhari'ye ait hangahta bitirdiği bilgisine de yer verilmektedir. Sonrasında ise eseri istinsah eden kişi eserin neshini 930/1524 yılının Cemaziyelevvel ayının sekizinci günü olan pazartesi günü Herat'taki Celaliye medresesinde bitirdiğini zikretmektedir.[243]

1.2. Cârullah Nüshası

Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah koleksiyonu 1354 nolu mecmuada[244] 1-20. varaklar arasında yer alan bu nüsha ta'lik yazı çeşidiyle kaleme alınmıştır. Eserin ferağ kaydında Semerkandî'nin bu eseri 889 yılının Muharrem ayının ilk günlerinde Semerkant'ta bitirdiğini ve mukabelesini de aynı yıl Safer ayının ilk günlerinde Seyfeddin el-Buharî'ye ait olan hangahta bitirdiği bildirilmektedir.[245]

Eseri istinsah eden kişi de Mekke'ye yolculuğu esnasında başladığı bu eseri Rabiu's-Sanî ayının 3. Günü Mescid-i Haram'da Kabe'ye nazır bir şekilde 967/1560 yılında bitirdiğini belirtmektedir. Bu nüshada da Kılıç Ali Paşa nüshasındaki gibi sonunda tezyil olarak müellife ait istiare risalesi bulunmaktadır.[246]

1.3. Veliyyüddin Efendi Nüshası (I)

Beyazıt kütüphanesi Veliyyüddin Efendi koleksiyonunda 2891 nolu mecmuada bulunan bu nüshanın sonunda ve bulunduğu mecmuanın giriş sayfasında "شرح الرسالة الوضعية للفاضل أبي القاسم الليثي رحمه الله سبحانه بخط مؤلفه" ibaresi bulunmaktadır. Buna göre bu nüsha müellifin kaleminden çıkan asıl nüshalardan biridir. Eserin mukaddimesi olmayıp ferağ kaydında da sadece müellifin adının zikredilmesi müellif nüshasının son hali

242 Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , Süleymaniye ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1033, vr. 66.
243 Semerkandî, a.g.e., Süleymaniye ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1033, vr. 66.
244 Semerkandî, a.g.e., Süleymaniye ktp., Cârullah, nr. 1354, vr. 1-20
245 Semerkandî, a.g.e., Süleymaniye ktp., Cârullah, nr. 1354, vr. 20.
246 Semerkandî, a.g.e., Süleymaniye ktp., Cârullah, nr. 1354, vr. 20.

olmadığı ihtimali üzerinde durularak müellifin kaleminden çıkan asıl nüshalardan biri olarak kabul edilmiştir.[247]

1.4. Serez (I)

Bu nüsha Serez koleksiyonu 3927 nolu mecmuada 4-20 sayfaları arasında bulunmaktadır. Esere ait mukaddime bulunmayan bu nüshanın ferağ kaydında diğer nüshalarda bulunan dua bölümü yer almakta ve herhangi bir tarihten söz edilmemektedir. Fakat ferağ kaydının sol tarafında müstensih asıl nüsha ile mukabele yaptığını belirtmektedir.[248]

1.5. Nuruosmaniye (I)

Bu nüsha Nuruosmaniye koleksiyonu 4510 nolu mecmuada 28-46 sayfaları arasında bulunmaktadır. Nüsha mukaddimesiz olarak başlamaktadır. Ferağ kaydında müstensih, müellifin bu nüshayı 888 yılı Şaban ayının bir pazartesi günü öğleden sonra bitirdiğini belirtmektedir. Bunun yanında eserin istinsahını ise 1087/1568 yılının Ramazan Bayramı gecesi bitirdiğini belirtmektedir.[249]

Nüshanın 18. Varağında yani mecmuanın 41. sayfasında kenarda bulunan minvuhatın altında "leyse fi nüshati'l-müellif" ibaresi bulunmaktadır. Buna göre bu eser müellif nüshasını görmüştür.[250]

1.6. Marmara İlahiyat Nüshası

Tahkikimize konu olan eserin diğer nüshası Marmara ilahiyat Kütüphanesi no: 144'te bulunmaktadır. Müstensih ferağ kaydında eseri müellif nüshasından yazdığını belirtmekte ve müellifin bu eseri 888/1484 yılı Şaban ayının 4. Pazartesi günü bitirdiğini belirtmektedir. Fakat eserin istinsah tarihi ile ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir.[251]

2. Eserin Diğer Nüshaları

2.1. İzmir Nüshası

İzmir koleksiyonu 0805 nolu mecmuada 228-249 varakları arasında bulunmaktadır. Nüsha mukaddimesi olmaksızın "kale'l-musannif" ibaresiyle

---

[247] Semerkandî, a.g.e., Beyazıt ktp., Veliyyüddin Efendi nr. 2891, vr. 4-28.
[248] Semerkandî, a.g.e., Süleymaniye ktp., Serez, nr. 3927, vr. 4-20.
[249] Semerkandî, a.g.e., Süleymaniye ktp., Nuruosmaniye, nr. 4510, vr. 28-46.
[250] Semerkandî, a.g.e., Süleymaniye ktp., Nuruosmaniye, nr. 4510, vr. 41.
[251] Semerkandî, a.g.e., Marmara Üniversitesi Nadir Eserler ktp., Marmara İlahiyat, nr. 144, vr. 13-57.

başlamaktadır. Ferağ kaydında müellifin eseri bitirme tarihi bulunmayıp istinsah tarihi olarak 975/1568 yılı zikredilmektedir.[252]

2.2. Hacı Selimağa Nüshası

Hacı Selim Ağa koleksiyonu 1069 nolu mecmuada 1-45 sayfalar arasında bulunan bu nüsha mukaddimesi olmayıp "kale'l-musannif" ibaresiyle başlamaktadır. Eserin vakıf kaydının bulunduğu sayfada eserin Ebu'l-Kasım Ali el-Leysî'ye ait olduğu bilgisi yazılıdır. Eserin istinsahı Muhammed Pirizrîni tarafından 1062/1652 yılında bitirilmiştir.[253]

2.3. Şehid Ali Paşa Nüshası

Bu nüsha Şehid Ali Paşa koleksiyonu 2301 nolu mecmuada 96-115 sayfaları arasında bulunmaktadır. Nüsha mukaddimesiz olarak başlamaktadır. Ferağ kaydında müstensih tarafından eserin 1067/1656 yılında bitirildiği bilgisi bulunmaktadır. Fakat müellifin eseri yazmayı ne zaman bitirdiğine dair bir bilgi mevcut değildir.[254]

2.4. Amcazade Hüseyin Nüshası

Bu nüsha Amcazade koleksiyonu 0402 nolu mecmua içerisinde 30-56. varakları arasında bulunmaktadır. Birkaç vaz şerhini içeren mezkûr mecmuanın ilk sayfasında yer alan içerik bilgisinde, eserimizin müellifi ve eserin adı geçmektedir. Nüsha mukaddimesiyle birlikte başlamakta olup ferağ kaydı ise şu şekildedir: "Müellif bu eseri 888 senesinin Şaban ayının bir pazartesi günü öğleden sonra bitirmiştir". Müstensih bu nüshanın istinsahını 1097/1686 senesinde bitirdiğini belirtmektedir.[255]

2.5. Fatih Nüshası

Bu nüsha Fatih koleksiyonu 4700 nolu mecmuada 39- 65. varakları arsında bulunmakta olup mukaddimesi olmadan "kale'l-musannif" diyerek başlamaktadır. Ferağ kaydında eserin bitiş tarihi ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. İçindeki eserlerin yazarlarının yazılı olduğu mecmuanın ilk sayfasında Semerkandî'nin ismi geçmektedir.[256]

---

[252] Semerkandî, a.g.e., Süleymaniye ktp., İzmir, nr. 0805, vr. 21.
[253] Semerkandî, a.g.e., Süleymaniye ktp., Hacı Selimağa, nr. 1069, vr. 45.
[254] Semerkandî, a.g.e., Süleymaniye ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2301, vr. 19.
[255] Semerkandî, a.g.e., Süleymaniye ktp., Amcazade, nr. 0402, vr. 30-56.
[256] Semerkandî, a.g.e., Süleymaniye ktp., Fatih, nr. 4700, vr. 39-65.

2.6. Veliyyüddin Efendi Nüshası

Bu mecmuada, 58- 81 varakları arasında tahkikimize konu olan eserin bir başka nüshası olup sonunda Semerkandî'ye ait bir başka eser olan istiare risalesiyle birlikte bulunmaktadır. Eserin ferağ kaydında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.[257]

2.7. Hamidiye Nüshası (I)

Bu nüsha Hamidiye koleksiyonu 1265 nolu mecmuada 114- 134 varakları arasında bulunmaktadır. Mukaddimesi olmayıp "kale'l-musannifu" ibaresi ile başlamaktadır. Ferağ kaydında eserin bitiş tarihi ve istinsahına dair bir bilgi yoktur.[258]

2.8. Hamidiye Nüshası (II)

Hamidiye koleksiyonu 1267 nolu mecmuada 160-181 varakları arasında bulunmaktadır. Ferağ kaydında eserin müellifi tarafından bitirilme tarihi ve istinsah tarihine dair bilgi bulunmamaktadır. Bunun yanında bu nüshanın hemen akabinde Kılıç Ali Paşa ve Cârullah nüshalarında olduğu gibi fasıla olmaksızın "tezyil" ifadesiyle birlikte müellifin diğer eseri olan İstiare risalesine geçilmiştir.[259]

2.9. Hekimoğlu Nüshası

Bu nüsha Hekimoğlu koleksiyonu 937 nolu mecmuada 60-72 varakları arasında bulunmaktadır. Nüsha mukaddimesiz olarak "kale'l-Musannif" ibaresiyle başlamaktadır. Ferağ kaydında Ebu'l- Kasım b. Ebu Bekir el-Leysî'nin bu eseri 888 yılı Şaban ayının 4. pazartesi günü öğleden sonra bitirdiği belirtilmektedir.[260]

2.10. Kadızâde Mehmed Nüshası 549

Bu nüsha Kadızâde Mehmet koleksiyonu 549 nolu mecmuada 72-90 sayfaları arasında bulunmaktadır. Nüsha mukaddimesiz olarak başlamaktadır. Nüshanın ferağ kaydında müellifin bu eseri 972 yılının Rabiulevvel ayının dördüncü günü kuşluk vakti

---

[257] Semerkandî, a.g.e., Beyazıt ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2890, vr. 58-81.
[258] Semerkandî, a.g.e., Süleymaniye ktp., Hamidiye, nr.1265, vr. 114-134.
[259] Semerkandî, a.g.e., Süleymaniye ktp., Hamidiye, nr. 1267, vr. 160-181.
[260] Semerkandî, a.g.e., Süleymaniye ktp., Hekimoğlu, nr. 937, vr. 60-72.

bitirdiğini belirtmektedir. Fakat bu tarihi olarak mümkün değildir. Muhtemelen müstensih sehven kendi istinsah tarihini müellifin eseri bitirme tarihine karıştırmıştır.[261]

2.11. Laleli (I)

Bu nüsha Laleli koleksiyonu 3021 nolu koleksiyonda 104-134 sayfaları arasında bulunmaktadır. Nüshada esere ait mukaddime bulunmamaktadır. Ferağ kaydında diğer nüshalarda geçen dua kısmı bulunmaktadır. Fakat nüshanın istinsah tarihine yer verilmemiştir.[262]

2.12. Laleli (II)

Bu nüsha Laleli koleksiyonu 3030 nolu mecmuada 29-44. Sayfalar arasında bulunmaktadır. Nüsha mukaddimesi olmadan "Kale'l-musannifu" ibresiyle başlamaktadır. Müstensih, ferağ kaydında müellifin 888 yılının Şaban ayının bir pazartesi günü öğleden sonra eseri bitirdiğini belirtmektedir.[263]

2.13. Nuruosmaniye (II)

Bu nüsha Nuruosmaniye 4508 nolu mecmuada 42-61 sayfaları arasında bulunmaktadır. Ferağ kaydında müstensih bu nüshayı 959/1552 yılında yazılmış bir nüshadan istinsah ettiğini belirtmektedir. Kendisinin ise bu nüshayı 1084/1674 yılında istinsahını bitirdiğini ifade etmektedir.[264]

2.14. Nuruosmaniye (III)

Bu nüsha Nuruosmaniye koleksiyonu 4509 nolu mecmuada 140-160 sayfaları arasında bulunmaktadır. Ferağ kaydında bütün nüshalarda bulunan dua kısmı bulunmaktadır fakat eserin istinsah tarihi ve müellif tarafından bitiriliş tarihi ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.[265]

---

261 Semerkandî, a.g.e., Süleymaniye ktp., Kadızade Mehmed, nr. 549, vr. 72-90.
262 Semerkandî, a.g.e., Süleymaniye ktp., Laleli, nr. 3021, vr. 104-134.
263 Semerkandî, a.g.e., Süleymaniye ktp., Laleli, nr. 3030, vr. 29-44.
264 Semerkandî, a.g.e., Süleymaniye ktp., Nuruosmaniye, nr. 4508, vr. 42-61.
265 Semerkandî, a.g.e., Süleymaniye ktp., Nuruosmaniye, nr. 4509, vr. 140-160.

2.15. Serez (II)

Serez koleksiyonu 03912 nolu mecmuanın 5-30 sayfaları arasında bulunmaktadır. Nüsha mukaddimesiz olarak başlamaktadır. Eserin bitiş tarihiyle ilgili bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte eserin Semerkandî'ye ait olduğu belirtilmektedir. Nüsha fasıla olmaksızın bir başka esere geçildiğinden eserin son kısmı zor fark edilmektedir.[266]

2.16. Balıkesir

Balıkesir İl halk kütüphanesi 840 nolu mecmuada bulunan bu nüsha mukaddimesi ile birlikte başlamaktadır. Ferağ kaydında eserin bitiriliş tarihi ve müellifine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.[267]

3. Nüsha Seçimi

Yazma eser tahkik ve tenkidinde amaç eserin müellifin kaleminden çıkmış en doğru metne (asıl metin ya da müellif hattı) ulaşma çabasıdır.[268] Eserin tahkikinde müellif nüshası bulunamadığından tercihli yöntem uygulanmıştır. Buna göre müellif nüshasına değer açısından en yakın olma şartlarını sağlayan bir nüsha asıl kabul edilmiştir. Asıl nüsha olarak seçilen bu nüshanın mukabelesi için de belirli şartları sağlayan nüshalar tercih edilmiş ve eserin tahkiki gerçekleştirilmiştir.

Yukarıda tanıtılan 21 nüshanın bilgileri incelendiğinde üç tür nüshanın olduğu ortaya çıkacaktır. Buna göre bu nüshalar türlerine göre birinci tür nüsha, ikinci tür nüsha ve üçüncü tür nüsha olarak isimlendirilmiştir. 1. tür nüshada eser mukaddimesi ile başlamaktadır. 2. Tür nüshada ise eser mukaddimesi olarak başlamakta ve nüshanın sonunda tezyil olarak müellife ait istiare risalesi bulunmaktadır.[269] 3. tür nüshada ise eser mukaddimesiz olarak başlayıp sonunda istiare risalesi bulunmaktadır. Buna göre üç tür asıl nüsha yani müellifin kaleminden farklı zamanlarda çıkmış üç tür nüsha olduğu kanaatine varılmıştır.

---

[266] Semerkandî, a.g.e., Süleymaniye ktp., Serez, nr. 3912, vr. 5-30.
[267] Semerkandî, a.g.e., Balıkesir İl Halk ktp., nr. 840.
[268] Paul Maas, *Stemmatik: tenkitli metin neşrinde soy-ağacı yaklaşımı*, derleme ve tercüme Murteza Bedir, Küre Yayınları, 2011, s. 11.
[269] Müellif bu tür nüsha türünde mukaddimede vaz ilmi ile istiarenin doğrudan ilişkili olduğunu belirterek İstiare konularını da ele aldığı bir risaleyi tezyil(ek) olarak eserin sonunda zikredeceğini belirtmektedir.

Bu çerçevede tahkikte asıl olarak kabul edilen nüsha Kılıç Ali Paşa nüshasıdır. İkinci tür nüsha çeşidine giren bu nüsha 930 yılında istinsah edilmiştir. Bu nüshanın istinsahı müellifin muhtemel vefat tarihi olan 907‘ye en yakın tarihtir. Bunun yanında ferağ kaydında müellifin eserini ne zaman ve nerede bitirdiği ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermesi de önem arz etmektedir. Bunlara ek olarak eserin bitiriliş tarihi olarak diğer nüshaların (birinci ve üçüncü tür nüshalarda) ittifakla zikrettiği “888 yılı Şaban ayının dördüncü pazartesi” tarihi mevcuttur. Fakat Kılıç Ali Paşa ve Cârullah nüshası yani sonunda istiare bulunan ikinci tür nüshalarda eserin 889 yılında bitirildiğine dair kayıt bulunmaktadır. Kanaatimizce Semerkandî, eserini 888 yılında bitirmiş ve 1 yıl sonra tekrar gözden geçirerek bu nüshayı kaleme almıştır. Eserinin sonuna da meşhur istiare risalesi olan *el-Feride*’yi tezyil(ek) olarak yazmıştır.

Sonuç olarak ikinci tür nüsha müellifin kaleminden çıkan en son nüsha türüdür. Bunun yanında Kılıç Ali Paşa nüshasının hâmişlerinde müellife dair açıklamalar anlamına gelen “minhuvât”larda çokça mevcuttur. Bunun yanında müstensih eserini Celâliye medresesinde istinsah etmiştir. Eserin kenarında özellikle de mukaddime bölümündeki zor anlaşılmayan kelimelerin açıklaması için meşhur sözlük *Sıhâh’*tan mezkûr kelimelerin anlamları nakledilmiştir. Bu, nüshanın tedris için hususi olarak kaleme alındığı izlenimini vermektedir. Bunlara ek olarak müstensih nüshanın bazı yerlerinde bazı kelimelerin farklı formatlarını hâmişte ayrıca belirtmektedir. Bu farklı kelime formatlarını eserin istinsahında kullandığı diğer nüshalardan alıntı yaptığı kanaatine vardık. Zira bu alıntıların başında başka bir nüsha anlamına gelen "نُسْخَةٌ " kelimesi bulunmaktadır. Bu ise müstensihin eseri birkaç nüshaya dayanarak istinsah ettiğini göstermektedir. Örnek olarak metnin içerisinde geçen "أي: ما به يَمْتاز" ifadesinin metnin kenarında "نُسْخَةٌ: مِمَّا يَمْتَازُ به ونُسْخَةٌ: أيْ ما به" şeklindeki farklı varyantlarının yazılı olması verilebilir. Bu ise nüshanın kıymetini arttıran bir durumdur. Bu gerekçe ve delillere binaen Kılıç Ali Paşa nüshası asıl kabul edilerek metin olduğu gibi yazılmış, diğer mukabele nüshaları ile arasındaki farklar dipnotta belirtilmiştir. Bu nüshayı ifade için ق harfi kullanılmıştır.

Mukabele için ilk olarak özellikle 2. tür nüsha çeşidine giren ve ferağ kaydında Kılıç Ali Paşa nüshasıyla hemen hemen aynı bilgilere yer veren Cârullah nüshası belirlenmiştir. Eserin istinsah tarihi 967 olup Kılıç Ali Paşa nüshasından sonra müellifin muhtemel vefat tarihine en yakın nüshadır. Nüshanın kenarında çokça minhuvât bulunmaktadır. Bu nüsha Kılıç Ali Paşa nüshası gibi müellifin kaleminden çıkmış son tür nüshayı ifade ettiğinden mukabele nüshaları arasına alınmıştır. Nüshayı ifade için ج harfi kullanılmıştır.

Mukabele için ikinci olarak Serez 3927 demirbaş nolu nüsha tercih edilmiştir. Nüsha mukaddimesiz olarak başlamaktadır. Bu haliyle üçüncü tür nüsha olarak kabul edilen bu nüshanın mukabele için seçilmesinde ferağ kaydındaki bilgiler etkili olmuştur. Zira nüshanın ferağ kaydının sol tarafında müstensih nüshayı asıl nüsha ile mukabele ettiğini belirtmektedir. Nüshayı ifade için س harfi kullanılmıştır.

Asıl nüsha ile mukabele için kullanılmak üzere Nuruosmaniye 4510 nolu nüsha seçilmiştir. Özenle hazırlandığı yazısının açık ve okunur olmasından belli olan bu nüsha mukaddime ile başlamakta ve tür olarak birinci tür nüshaya girmektedir. Müstensih Semerkandî'nin bu eseri 888 yılı Şaban ayının bir pazartesi günü bitirdiğini, kendisinin ise eserin istinsahını 1087 yılında tamamladığını belirtmektedir. Nüshanın kenarında çokça minhuvât bulunmaktadaır. Bazı yerlerde diğer vaz şerhlerinden de alıntılar yapılarak içerik zengin hale getirilmiştir. Nüshanın 18. Sayfasında verilen minhuvât için alt kısmına müellif nüshasında yoktur anlamına gelen "ليس في نسخة المؤلف" ibaresi yazılmıştır. Bu, nüshanın müellif nüshası ile mukabele edildiğini gösteren önemli bir delildir. Buradan hareketle bu nüsha da asıl nüsha ile mukabele için tercih edilmiştir. Nüshayı ifade için ن harfi kullanılmıştır.

Mukabele için tercih edilen dördüncü nüsha ise Marmara İlahiyat no 144'te bulunan nüshadır. Bu nüsha da tür olarak birinci tür nüshaya girmektedir. Buna göre mukaddime ile başlayan nüshanın ferağ kaydında müstensih, Semerkandî'nin eserini 888 yılı Şaban ayının 4. Pazartesi günü tamamladığını belirtmektedir. Buna ek olarak ferağ kaydında bu nüshayı müellif nüshasından istinsah ettiğini ifade eden şu ibareye yer vermektedir: "هذا آخر ما وجدته من شرح رسالة الوضع بخط مؤلفه" buna göre müstensih eserin istinsahını müellif nüshasından yapmıştır. Bundan dolayı nüsha mukabele nüshası olarak tercih edilmiştir. Nüshayı dipnotlarda ifade edecek rumuz م harfidir.

Mukabele için tercih edilen beşinci ve son nüsha Veliyyüddin Efendi 2891 demirbaş nolu nüshadır. Yukarıda nüsha tanıtımlarında da değinildiği üzere müstensih tarafından mecmuanın giriş sayfasında eserin müellif hattı olduğu bilgisi bulunmaktaydı. Eserin mukaddimesi olmayıp ferağ kaydında da sadece müellifin adının zikredilmesi müellif nüshasının son hali olmadığı ihtimali üzerinde durularak müellifin kaleminden çıkan asıl nüshalardan biri olarak kabul edilmiştir. Özellikle ikinci tür nüshalar yani mukaddimesi olmayan nüshaların istinsahında esas alınmış nüsha olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle asıl nüsha olarak seçilmemiş, mukabele nüshası olarak kabul edilmiştir. Nüshayı dipnotlarda ifade edecek rumuz و harfidir.

4. Tahkikte Takip Edilen Yöntem

Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye'nin yazma eser kütüphanelerindeki nüshaları imkan nispetinde tespit edilerek incelenmiş ve bir nüsha asıl kabul edilmiştir. Bu asıl nüsha ile mukabele için ise yukarıda zikri geçen beş nüsha seçilmiştir. Eserin tahkikinde İSAM tahkik esaslarına[270] bağlı kalınmaya çalışılmıştır. Buna göre nüshalar arası fark gösterme, bazı özel kelimelerin yazım kuralları gibi temel meselelerde bu esaslara müracaat edilerek tahkik aşaması tamamlanmıştır.

Buna göre tahkikte şu esaslara uygun olarak hareket edilmiştir:

i. Sayfa numaralarında asıl nüshanın varak numaraları esas alınmıştır. Buna göre her varağın başına gelecek şekilde sayfa numaraları belirtilmiştir. Sayfa numarası, eğik çizgiden sonra köşeli parantez içerisinde sayfanın ön yüzünü ifade için"أ" harfi ve varak numarası, arka yüzünü ifade için ise "ب" harfi ve varak numarası olacak şekilde yazılmıştır. Örneğin 12. Varağın ön yüzü /[١٢أ] şeklinde, arka yüzü ise /[١٢ب] şeklinde yazılmıştır.

ii. Tahkik edilen eser, şerh olduğundan şerh ve metin kısmının karışmaması için metin kısmı bolt olarak yazılarak parantez içerisine alınmıştır.

iii. Nüshalar arası fark belirtilirken İSAM tahkik esasları çerçevesine bağlı kalınmaya çalışılmıştır. Buna göre minhuvâtlar[271] ilgili nüshanın rumuzu ve iki nokta üst üste işaretinden sonra yazılmıştır. Örneğin asıl nüshanın hâmişinde bulunan bir minhuvât şöyle ifade edilmiştir: ق: يعني أن المراد لا يفاد معنى... منه.

iv. Asıl nüshaya özel olarak tespit ettiğimiz bir duruma yukarıda dikkat çekilmişti. O da nüshanın hâmişinde, nüshatün ibaresi anlamına gelen ve metindeki ilgili kelimeye işaretle farklı varyantların belirtildiği notlardır. Bu notlar dipnotta وفي هامش ق:... şeklinde verilmiştir. Örne وفي هامش ق: نُسْخَة: الذِهْنِي.

---

270 Okan Kadir Yılmaz, *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2018.

271 Minhuvat: Eserin hâmişinde bulunup sonunda منه رحمه الله ifadesi bulunan ve müellife ait olduğu düşünülen notlardır. Okan Kadir Yılmaz, *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu*, s. 144.

v. Yine nüshaların hâmişinde yer alan صح ifadeleri ق: مَجازا، صح هامش. Örneğinde olduğu gibi ilgili nüshanın rumuzu ile birlikte yazılmıştır.

vi. Farklar belirtilirken her türden ayrıntı zikredilmiştir. Fakat nüshalar arası te'nis ve tezkir farkları anlamın tamamen değişeceği yerler haricinde dipnot kısmının büyük bir yekununu oluşturacağından genellikle fark olarak zikredilmeyip asıl nüsha esas alınmıştır.

vii. Metin içerisinde cümleler gerekli noktalama işaretleriyle okuyucu için anlaşılır hale getirilmiştir.

viii. Gerekli yerlerde metin içerisinde muhakkik tarafından yapılan müdahaleler köşeli parantez içerisinde yazılarak yapılmıştır. Öreğin konular arası geçişler için uygun görülen yerlerde başlıklandırmalar yapılmış ve bu başlıklar köşeli parantez içerisinde verilmiştir.

ix. Eser içerisinde geçen musannif kelimesinin kısaltması olarak kullanılan "مص" kelimesi "المصنف" olarak yazılmıştır. Aynı şekilde "حينئذٍ" kelimesininin kısaltması olan "ح" ifadesi açılarak "حينئذٍ" olarak yazılmıştır. Yine bu minvalde "الظ"[272] ve "بط"[273] kısaltmaları "ظاهر" ve "باطل" olarak uzun hali ile yazılmıştır.

x. Dönemin kurallarına göre yazılan bazı kelimeler günümüz yazım kurallarına göre güncellenerek yazılmıştır. Örneğin metinde zamirlerin çoğulu olan zamâir kelimesi zamâyir (ضمایر) şeklinde yazılıyken günümüz hemze kurallarına göre ضمائر olarak yazılmıştır.[274]

xi. Eserde geçen kitap isimleri bolt olarak yazılmıştır.

---

[272] Semerkandî, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , Süleymanye ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1033, vr. 3 b.
[273] Semerkandî, *a.g.e.,* vr. 13 a.
[274] Semerkandî, *a.g.e.,* vr. 1 b.

SONUÇ

Lafzın anlama delâletinin ontolojik temelini oluşturan vaz‘ olgusu ilk dönemlerden itibaren lafız-anlam ilişkisinin ele alındığı ilimlerde kendisini göstermiştir. Buna göre lafzılar anlamlarına delâlet etmekte ve bu delâlet ise lafzın bizzat kendisinden kaynaklanmamaktadır. Lafzın anlama delâletini sağlayan bir nispetin(ilişki) varlığı kabul edilmiş ve bu nispet vaz‘ olarak isimlendirilmiştir.

Farklı ilimlerde dağınık olarak bulunan vaz‘ olgusu ile ilgili tartışmaların bağımsız bir tür olarak yazımına başlanması Adudüddin el-Îcî ile birlikte olmuştur. Onun kaleme aldığı *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* adlı küçük hacimli risalesi vaz ilmi konularının tamamını doğrudan ele almasa da bu risale üzerine yazılan şerhler ile birlikte vaz‘ olgusunun sistemleşerek ilimleşme sürecine büyük katkı sağlamıştır.

Bu tez çalışmasında, Îcî'nin meşhur rislaesi üzerine yazılan ilk şerhler arasında yer alan Ebu'l-Kasım el-leysî es-Semerkandî'ye ait *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* adlı eserin tahkik ve değerlendirmesi hedeflenmiştir. Bu bağlamda tezin ilk bölümünde eserin yazarı Semerkandî'nin hayatı ve eserleri detaylı olarak ele alınmıştır. Eserlerinin tespitinde biyografi kaynaklarının yanı sıra yazma eser kütüphane kayıtlarına da başvurulmuştur. Özellikle biyografi kaynaklarında yer almayan eserleri yazma eser kütüphanelerinde tespit edilmiştir. Buna ek olarak eserlerin yalnızca isimleri zikredilmekle kalmamış Semerkandî'ye aidiyeti de sorgulanmıştır. Ayrıca kendisine nispet edildiği halde kendisine ait olmayan bir eserin de nispeti ayrıca bir başlıkla tartışmaya açılarak kendisine ait olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

İkinci bölümde ise eserin hem tahkik esasları hem de içerik açısından incelemesi yapılmıştır. İçerik değerlendirmesinin öncesinde *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* ve yazarı Îcî hakkında vaz‘ ilmi çerçevesinde değerlendirmede bulunulmuştur. *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*'nin vaz‘ ilmi açısından önemi ve literatür içerisinde nerde duruğu gibi sorulara bu incelemede dolaylı olarak cevap verilmiştir. Semerkandî'nin şerhinde takip ettiği yöntem tespit edilmiş ve akabinde başvuru kaynakları belirlenerek aktarılmıştır. Ardından eserin içeriği metinde belirlenen başlıklar çerçevesinde irdelenerek Semerkandî'nin görüşleri ve vaz ilmi noktasında aktardığı önemli bilgiler özetlenmiştir. İçerik açısından incelemenin akabinde ise eserin tahkikinde takip edilen yöntem, eserin nüshaları ve tahkikte tercih edilen nüshalar belirlenerek zikredilmiştir.

Bu tez çerçevesinde son dönem Türkiye ilahiyat akademisinde neşvünema bulan vaz ilmi çalışmalarına bir katkı mahiyetinde, alan içerisinde önemli bir yere sahip olan Semerkandî'nin *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* adlı şerhi tahkik edilmiştir. Osmanlı medrese müfredatında eserlerinden bazılarına yer verilen Semerkandî'nin ilmî kişiliği ve eserleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunun yanında vaz' ilminin, bilimleşme sürecinde *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* üzerine yazlın şerhlerin ne derece önemli olduğuna da vurgu yapılmıştır. *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* özelinde değerlendirildiğinde bu eser kendisinden sonra kaleme alınacak olan vaz ilminin ana tartışma konularının çoğuna yer vermiştir. Îcî'nin kısa risalesinde ele almadığı birçok tartışma ve konuya bu şerhinde yer veren Semerkandî, Îcî öncesi vaz konularının birçoğunu tedvin etmiştir. Yine bu şerhler dikkatlice incelendiğinde satır aralarında vaz' ilminin disiplinler arası bir ilim olduğu ve birçok ilmin ana tartışma konularını etkilediği görülecektir.

KAYNAKÇA

Alak, Musa, *Meşihat Müsteşarı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin Vaz' İlmine Dair Risâlesinin Tahkik Ve Tahlili*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 25, s. 29-76, 2011.

Alp, Musa, *Arap Dili ve Belâgatı açısından Ali Kuşçu ve 'Unkûdü'z-Zevâhir fî Nazmi'l-Cevâhir Adlı Eseri*, yayınlanmamış doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, İzmir 2006.

Aydın, Cengiz, "*Ali Kuşçu*", DİA, c. II, 408-410.

Brockelmann, Carl, *GAL Supp*, E.J. Brill , Leiden , 1942.

_______________, Carl, *Geschıchte Der Arabıschen Lıtteratur (GAL)*, E.J. Brill , Leiden, 1942.

Can , Ayhan, *Abdurrahman El-Câmî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği,* basılmamış yüksek lisans tezi, Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum, 2015.

Cumbur, Müjgan, *Ali Kuşçu Bibliyografyası (Ölümünün 500. yılı dolayısıyla)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1974.

Cürcânî, Seyyid Şerif, *Hâşiye ala'r-Risaleti'l-Vaz'iyye*, Süleymaniye ktp., Esad Efendi, nr. 3029, vr. 5.

__________________, *et-Tarifat*, thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî, Dâru'l-Fazîle, Kâhire, Yıl ?

__________________, *Şerhu'l-Mevâkıf(metin-çeviri)*, çev. Ömer Türker, Türiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yayınları, İstanbul, 2015.

Çelebi, Hacı Halife Kâtip, *Keşfü'z-Zunun*, thk: Gustavus Fluegel, Dâru Sadır, 1835'in tıpkı basımı, Beyrut.

____________________, *Keşfü'z-Zunûn*, thk.: Şerafettin Yalt Kaya ve Kilisli Rıfat Bilge, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 2014.

____________________, *Süllemü'l-Vüsul*, thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaut, İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi(IRCICA), İstanbul 2010.

Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî ala'l-vaz'iyye*, (Hafnâvi hâşiyesi ile birkikte) thk. Murî Hasan er-Raşîd, Dâru Nuru's-Sabah, Midyat, Türkiye, 2012.

Durmuş, İsmail, "Semerkandî", DİA, c. XXXVI, s. 472-473.

Fazlıoğlu, Şükran, "*Vaz'* ", DİA, c. XLII, s. 576-578.

_______________, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması-El-metâlibu'l-ilâhiyye fî mevzû'âti'l-'ulûmi'l-luğaviyye*, İstanbul, Kitabevi yayınları, 2012.

Görgün, Tahsin, "*Îcî, Adudüddin*", DİA, c. XXI, 410-414.

______________, "*Îcî, Adudüddin*", *İslam İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-Îcî*, ed. Eşref Altaş, İSAM yayınları, İstanbul, 2017.

Hacımüftüoğlu, Nasrullah, "*Berâat-İ İstihlâl*", DİA, c. V, s. 470.

Îcî, Adudüddin Abdurrahman, el-Fevâidü'l-Gıyasiyye, thk.: Aşık Hüseyin, Daru'l-Kitabu'l-Mısrî/Kâhire - Daru'l-Kitabu'l-Lübnânî/Beyrut, ilk baskı, 1991/1416.

_________________________, *er-Risaletü'l-Vaz'iyye*, el-Mecmu'u'l-Müntehab (vaz ilmi eserleri mecmuası), thk. Şamil Şahin, Dâru Hira, İstanbul,1426/2005.

_________________________, *Şerhu'l-Adud ala Muhtasaru'l-Müntehâ'l-Usulî*, tahk.- düz.: Fâdî Nasîf/ Târık Yahya, Daru'l-kütübü'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 2000/1421.

İbn Hâcib, *el-Kâfiyetü fi ilmi'n-Nahv ve'ş-Şâfiyetü fi ilmeyi's-Sarf ve'l-Hat*, thk.: Abdulazim eş-Şâir, Yayın evi: Mektebetü'l-Edeb, Kâhire, 1431/2010.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-müellifin,* Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993.

Mercan, İ. Hakkı, *Şeyh Alaeddin es-Semerkandî ve Menâkıbnamesi*, Berikan yayın evi, Ankara, 2009.

Mir Ebu'l-Bekâ, Abdulbaki el Hüseynî, *Ebu'l-Bekâ ala'l-Vaz'iyye*, Beyazıt ktp., Veliyyüddin efendi, nr. 2895, vr. 1-60.

Özdemir, İbrahim, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık – Vaz İlminin Temel Meseleleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Paul Maas, *Stemmatik : tenkitli metin neşrinde soy-ağacı yaklaşımı*, derleme ve tercüme Murteza Bedir, Küre Yayınları, 2011.

Semerkandî, Ebu'l-Kasım el-Leysî, *el-Ferîde fi'l-İstiare*, Süleymaniye ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 1784, vr. 44-46.

______________________________, *Hâşiye ale'l-Mutavvel*, Süleymaniye ktp., Lâleli, nr. 2813, vr. 1-246.

______________________________, *Müstahlasu'l-Hakâik li Şerhi Kenzi'd-Dekâik,* D.İ.B İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, no 156, vr. 1- 322.

______________________________, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye ,* Süleymaniye ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1033, vr. 41-64.

______________________________, *Hâşiye ala şerhi'l-Miftah li't-Teftazânî ve's-Seyyid*, Süleymaniye ktp. Cârullah, nr. 1783, vr. 1- 126.

______________________________, *Şerhu'r-Risaleti'l-Adudiyye fi İlmi'l-Vaz*, thk.: Muhammed Zennun, Dâru'l-Feth, Amman 2016, s. 24-25.

Semerkandî, Hoca Ali, *Şerhu'r-Risaleti'l-Vaz'iyye* , Süleymaniye ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1033, vr. 11- 37.

Sürücü, Salih, *Eğinli Mehmed Rahmi Efendi'nin el-'Ucaletü'r-Rahmiyye fi Şerhi'r-Risaleti'l-Vaz'iyye adlı eseri (metin ve inceleme),* basılmamış yüksek lisans tezi, MÜSBE, İstanbul, 2017.

Şaban, Numan, *Ebu'l-Kasım b. Ebi bekr el-Leysî'nin Ferâidü'l-Avâid li Tahkîki Meâni'l-İstiârât'ının Tahkik ve İncelemesi*, İslam Üniversitesi, Mecelletü Külliyeti't-Terbiye, sayı 2, 145-175, Gazze, 1997.

Taşköprizâde, Ahmed Efendi, *Şakâik-i Numaniyye*, Daru'l-Kitabu'l-Arabî, Beyrut/Lübnan, 1975/1395.

________________________, *Miftâhu's-Saâde*, thk. Kamil Kamil Bekri, Abdülvahid Ebü'n-Nur, Dârü'l- Kütübi'l-Hadise, Kahire, 1968.

Ünsal, Mehmet Fadıl, *İsâmuddîn el-İsferâyînî'nin Şerhu'l-'Isâm li'l-Ferîde Adlı Eserin İncelenmesi*, basılmamış yüksek lisans tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2015.

Ünver, A. Süheyl, *Türk Pozitif İlimler Tarihinden Bir Bahis Ali Kuşci Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi, İstanbul 1948.

Weiss, Bernard George, *Language In Orthodox Thought: A Study Of "Wad 'Al-Lughah" And Its Develop*, yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1966.

Yavuz, Yusuf Şevki, *Tavâliu'l-Envâr*, DİA, XL, 180-181.

Yazıcı, İshak, "*Bahrü'l-Ulûm*", DİA, c. IV, 517-518.

Yıldırım, Abdullah, *Ali Kuşçu ve Risâle fî vaz'i'l-müfredâtı,* İslâm Araştırmaları Dergisi, sayı 19, s. 63-85, 2008.

________________, *“Adudüddin Îcî ve er-Risaletü’l-Vaz‘iyye”, İslam İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-Îcî*, ed. Eşref Altaş, İSAM yayınları, İstanbul, 2017.

________________, *“Vaz‘ İlmi”, İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, ed. İsmail Güler, İSAM yayınları, İstanbul, 2015, 425-551.

________________, *Vaz ilmi ve Unkûdu’z-Zevâhir/Ali Kuşçu (İnceleme- Değerlendirme), (*yayınlanmamış yüksek lisans tezi*)* MÜSBE, İstanbul, 2007.

Yıldız, Musa, *Bir Dilci Olarak Ali Kuşçu ve Risale Fi’l-İstiâre’si,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

Zaza, Züheyr, *Tertîbü’l-A’lâm ala’l-A’vâm,* Daru’l-Erkam, Beyrut, Lübnan, 1990.

Zengin, Z. Salih, *Tanzimat dönemi Osmanlı örgün eğitim kurumlarında din eğitimi ve öğretimi(1839-1876)*, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, Ankara, 2004.

Ziriklî, Hayruddin, *el-A'lâm,* Dârü'l-İlm li'l-Melayîn, Beyrut, 1984.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞERHU'R-RİSALETİL'L-VAZ'İYYE'NİN TAHKİKLİ METNİ

شرح الرسالة الوضعية العضدية

لأبي القاسم الليثي السمرقندي

[المقدمة]

بسم الله الرحمن الرحيم

سبحان مَن أنطَق بذكره اللسانَ تسبيحاً وتهليلاً، وفضَّل الإنسانَ على كثير ممَّن خلَق[275] تفضيلاً، وبَرَّأ[276] العالمين، وعمَّهم بإكرامه، وخصَّ[277] منهم[278] العالِمين بمعرفة أوضاع كلامه، وجلّت[279] أسماؤُه عن أن يَعْرِضَها التغيُّر والانتقال، وعلَّت أفعاله عن أن يعتورها[280] الاختلال والاعتلال. ثم الصلاة على المُشتقّ مِن مصدَر الكرَم والسماحة، العَلَم في جِنس البَلاغة والفصاحة، محمدٌ المنُوط برسالتهِ[281] وضعُ قوانين الشرع والإسلام، المنوَّر بأشعة[282] أقوالهِ صدورُ الأنام، المُوصِل بإشارَاتهِ إلى مُضْمَرات الأَحكام، المعطَّر من طِيب فِيهِ روضةُ الكلام، المُفْصِح عَن رسالتهِ ألْسِنةُ الأعَاظم مِن الأنبياء، المُنبئ عن نبوَّته الكتبُ المنزَّلة من السماء، وعلى آله وأصحابه الفاصِمينَ ـ لإعلاء الدين ـ ظهورَ الجبابرةِ بالأسنّة والسيوف، ما افتَقر إفادةُ المعاني وبناءُ الكلام إلى الأَوضَاع والحُروف.[283]

وبعد:[284]

فقد تطابقَت جملةُ[285] الآراء، وتوافقَت كلمة العُقلاء[286] على أنَّ الموضوعاتِ اللغويةَ من أجلّ[287] نِعَم الله تعالى على العِباد، بتشبثهم[288] بها إلى ما يَحتاجون إليه في أمر[289] المَعاش والمَعاد، وهو الإعلاَم بما في أنفسهم وضَمائرهم مِن المَرَام للمُعاملة

[275] م ن ج: من خَلْقه.

[276] ن ج: بَرّأ.

[277] ن: خَصَّص.

[278] ق: مِنْهم، صح هامش.

[279] م ج: جَلَّت.

[280] وفي هامش ق: بدل "بها".

[281] ج: برسالة.

[282] م ج: أشِعَّة.

[283] م: ما افتقر إفادة المعاني إلى الأوضاع، وبناء الكلام إلى الحروف.

[284] ن: أمَّا بَعْد.

[285] م– جملة

[286] ج: الفُضلاَء.

[287] ج: أَصْل.

[288] ن م ج: لِتَشبثِهم؛ وفي هامش ق: "نُسْخَةٌ: لِتَشبّثِهم أَيْ: لِتَوصّلهم".

[289] ج: مِنْ أمرَيْ.

والمشاركة وإفادة العقائد والأحكام؛ ليُتَوصَّلَ بذلك إلى انتظام الأحوال في الأُولى والأخرى، مع خِفَّة المُؤْنَة فيها،[290] وعُموم الجَدْوى.

ثم إنَّ التفكُّر في نِعم الله تعالى والتكلُّمَ فيها ـ على ما قاله المفسرون لقوله تعالى: ﴿وأما بنعمة ربك فحدث﴾[291] ـ شكرٌ عليها. هذا، وإنَّ الرسالة الوضعية المنسوبة إلى أكملِ المحقِّقين، وأفضل المدقِّقين عَضُد الشريعة والدِّين، تغمَّده الله بغُفرانه، وأسكنه فراديسَ جِنانه، حقيقٌ بأن يُشرَح فيما احتَجَب[292] من حقائقه صَوائبُ الأفكار، حريٌّ بأن يُطمَح فيما استَتَر من دقائقه ثواقبُ الأنظار، لإظهار أزهار معَانيه عن أكمام الاستتار،[293] وكَشْف النِقاب عَن وُجوه مُخدَّرات لم يكَدْ يَرَاهُنَّ[294] /[٢ أ] النُّظَّار، فبعثني ذلك إلى أن صرَفت عنان التأمُّل إلى فتح أبواب كنوزها، وكشفِ الأستَار عن وجوه مشكلاته، وإبراز مطويّات رُموزها، وفَتْق الأكمام عن أزاهير مُعضِلاتها،[295] فشرحتُها أثناءَ اشتغالي باصطياد شوارِد العُلوم؛ معقولِها ومشروعِها، وتعلُّقِ بالِي بارتياد أوَابدِ الفُنون؛ أصولِها وفروعها، وابتلاء شواغله[296] أسهَلُها كان يحدث في الطبع كلالة، ويورث النفس من الحياة ملالة، شرحاً مشتملاً على تبيين مقاصدِها، وتلخيص مبانيها، وحلِّ تراكيبها، وإيضاح معانيها، ووشّحْتُه بفرائدَ التقطتُها من كتب[297] المتقدمين، وفوائدَ انتقدتُها من تأليفات المتأخرين، وغرائبِ أسرار سَمَح بها جواد قريحة[298] القريحة، ورغائبِ أبحاثٍ ابتدعتْها قوةُ طبيعتي الجَريحة.

[290] ج– فيها.

[291] سورة الضحى، ٩٣/ ١١.

[292] ج: احْتَجَبت.

[293] ج: أَسْتَار.

[294] م ن ج+ أَعْيُن.

[295] ج: مُفَصّلاَتها.

[296] ج: والاِبْتِلاء بِشَواغِل.

[297] ن ج: عَنْ كُتُب.

[298] ج: قَرِيحَتِي.

ولمَّا كان أقسام المجاز أقساماً للفظ باعتبار استعماله في الموقع[299] التابعِ لوضعه، وكان مباحثُ الاستعارات منها مفصَّلةً في الكتب عسيرةَ الضبط، ذكرتُها مُجمَلةً مضبُوطةً على وجهٍ نطق به كتب المتقدمين، ودلَّ عليه زُبُر المتأخرين في تذييل لشرح الرسالة؛ تكميلاً للفائدة، وتتميماً للعائدة مع لطائفِ نُكَت سُنحَ للنظر[300] القاصر، وغرائب فقر سمَح بها الفكرُ الفاتر.[301]

فجاء بحمد الله تعالى كما يَرضى الأحباب، ويردى القومُ الحُسَّاد على وفق المرتاد، وفَوق المعتاد.

قال المصنف رحمه الله تعالى: **.(هذه)**[302] أي: الرسالة المحققة أو المَنويَّة المُنَزَّلة لتمييزهَا[303] مَنْزِلة المشار إليه المحسوس المشاهد.

(فائدة)[304] هي لغة: ما استُفيدت[305] من علم أو مال. وعرفاً: ما يترتب من المصلحة على فعلٍ من حيث ترتُّبُه عليه، وهو من حيث إنه على طرفِ الفعل سُمّي:[306] "غايةً".

وأمَّا "الغَرَض":[307] فقد[1] يفسَّر بما لأجله إقدامُ الفاعل على فعلِه. ويُسمى: "علةً غائيةً" له، باعتبارين، وعلى هذا لا يلزم فيه الترتُّب، فيكون أعمَّ من "الفائدة" و"الغاية" من وجهٍ، لذلك[308] قيل: يخالف[309] الغرض "فائدةَ الفعل" كما إذا أخطَأَ في اعتقادها[310]، وقد [2] يفسَّر بـ"فائدة" مترتبة على الشيء من حيث هي **/[٢ ب]** مطلوبُهُ[311] بالإقدام عليه.

---

[299] ج: المَعْنى، وفي هامش ق: نُسْخَةٌ: المَعْنى.

[300] ج: الناظِر.

[301] هذه القطعة كلها غير مذكورة إلا في نسخة ق و ج. لأن في نهاية هاتين النسختين رسالة الاستعارة التي ألفها السمرقندي وأضافها نهاية هذا الشرح تذيلا.

[302] ق ن: إشارة إلى: أنَّ اسْمَ الإِشارة المُسْتَعمَل في العِبارات المَخصُوصة الّتي هي الرّسَالةُ مجازٌ، فإنّه مَوضوع لِكُلّ مُشَار إليه مَحْسُوس مُشاهَد، وهي ليست مُشاهَدةً، ولا مَحْسُوسةً؛ لِعَدَم اجْتِمَاع أَجْزائِها في الوُجُود، ولا مشخصاً. فإنَّ كلَّ كِتاب أوْ شِعر يُنسَب إلى أحد؛ فإنّه اسْم لِذلك المُؤلَّف المَخْصُوص، سَواء جُعِل قِراءةَ زَيْد، أوْ عَمرو، أوْ غيْرهما، فَتَأَمَّل. (منه)

[303] ل: لِتَميُّزِها.

[304] ق ن: كذا في **شرح المفتاح** للمحقِّق الشريف، وفي **حاشية شرح التجريد**: الفِعْل إِذا تَرتَّب عليه أَمْر؛ سُمِّي ذلك الأَمْر غَاية له، فإنْ كان لذلك الأَمْر مَدْخل في إقْدام الفَاعِل على الفِعْل؛ يُسَمّى أيضا غَرضًا. (منه)

[305] م ن ج: اِسْتَفَدْت؛ و: أُسْتُفِيدَ.

[306] م: يسمى.

[307] ق ن: يُسمَّى: غَرضاً؛ من حيث إنّه مَطلوب لِلفَاعل بالإِقْدام عليه، وعلَّةً غائيّة؛ من حيث إنَّه لِأَجْله الفِعْل. ولذا يُضاف الغَرَضُ إلى الفَاعِل، والعِلّة الغَائيّة إلى الفِعْل، فَالأَوْلى أنْ يُفسَّر الغرضُ: بِما هو مَطْلوب لِلفَاعِل بالإِقْدام عليه، فَالعِلّة الغَائيّة: بما لأَجْله ذلك. (منه)

[308] و م: ولذلك

[309] س ج: قدْ يُخَالَف.

[310] ق ن: التَفْسير المَذْكُور –مع ما يَتَفَرّع عليه مِن القَول بالمُخالَفة– وقع في **حاشية شرح المختصر** للمحقّق الشريف. (منه)

[311] ج: مَطْلوبة.

وقريبٌ منه ما قيل: إنَّ ما يُتأدَّى إليه الشيء من حيث ينتهي إليه: "غاية"، ومن حيث يُطلب به ويقصد:[312] "غرض"، وعلى هذا يجب فيه الترتب، فيكون أخص من الفائدة[313] والغاية صدقاً.

ولما كانت المعاني تُستفاد[314] من الألفاظ، وترتّب[315] في الحصول في الذهن[316] على التلفّظ بها وإعمال الروِيَّة[317] فيها إن احتِيجَ إليه حُمل مجازا[318] على الرسالة التي هي العبارات المخصوصة الفائدة التي حقها أن تُحمل على المعاني، وقدْ يقال: حقّها أن تحمل على العلم بها الذي يحصّلها الطالب لنفسه، ويترتب[319] في الحصول لها عليهما،[320] وقد يجوز أن يكون الإسناد حقيقةً باعتبار أن العبارات أيضاً في أنفسها فائدة، لأنها تحصُل بالتلفظ، ومصلحة مترتبة عليه.

(تشتمل) اشتمال الكل على الأجزاء- خبرٌ بعد خبر، أو صفة لـ"فائدة". **(على مقدمة وتقسيم وخاتمة)**؛ لأن ما يذكر فيها ويُعدّ[321] جزءاً برأسه، ويُعَنوَن باسمٍ إما أن يكون لإفادة المقاصد بالذات في هذه الرسالة، أو لإفادة ما يتعلق بها، والأول: التقسيم، والثاني إما أن يتعلق المفاد به بالمقاصد تعلُّقَ الإعانة، أو يتعلق بها تعلق التكميل، والأول: المقدمة، والثاني: الخاتمة. وكأنه لم

---

[312] ج: من حيث هي مَطْلوبة ومَقْصَد.

[313] ق ن: وأمّا ما ذَكَره العلامة التفتازاني في **شرح المفتاح** وهو قول: الفائدة: اسْم لِلغَاية من حيث حُصولُها من الفِعْل، والغَرض: اسْمٌ لَهَا من حيث كونُها مَقصُودة لِلفاعِل، فرُبّما لا يَتوافَقان كما إذا حَاوَل الاحْتِراز عن الخَطأ في الفِكْر، واشتغل بعلم النحو مَحلّ بحْث. (منه)

[314] ق: قال العلامة التفتازاني في **شرح المفتاح**: كون فَائدَة الخَبر هو الحُكْم، أي: الوُقوع واللاوُقوع لاِسْتِفادته؛ هو المُوافِق لِلُّغة، فإنّ فائدة الشيء إنّما تُطلق على ما يُستفَاد منه، لا على نَفس الاستفادة. (منه)

[315] ج: ترتَّب.

[316] وفي هامش ق: نُسْخَة: الذِهْنِي.

[317] ق: قوله إِعْمال الرَويّة أي: إعمال البصيرة وهو: جَعْل القُوّة الإدْراكِيّة عَامِلة فيه مُتصَرّفة، كذا في **شرح المفتاح** للعلامة التفتازاني. (منه)

[318] ق: مَجازا، صح هامش.

[319] م: ترتب.

[320] و: في الحصول عليها.

[321] ق ن: لَمّا كان ما يُذكر فيه صادقا على البعض من كلٍّ من الثَلاثة، أوْ بَعْض المُخْتلَط من الاثنين، أوْ الثَلاثة مع أَنَّه لَا يَصْدُق عليه شيءٌ منهما، زِيدَ قولُه: "ويُعدّ". (منه)

يعتدّ بخروج هذه الجملة المصدّرة[322] بها الرسالة كالخُطبة في كل كتاب، وما وقع في بعض النسخ: "على مقدمة وتنبيه وتقسيم وخاتمة"[323] فلعله سهو؛ إذ[324] التنبيه من المقدمة ويؤيده تنكير "تنبيه"[325] وتعريف الأجزاء الثلاثة.

[المبحث الأول: المقدمة في تعريف الوضع وأقسامه]

(المقدمة) هي لغةً: صفة مِن "قَدَم" بمعنى "تقدَّم"، قال في **المُغرِب**:[326] «قدم وتقدَّم بمعنى واحد،[327] ومنه: مقدِّمة الجيش، ومقدِّمة الكتاب».[328] والمراد بها: طائفة من العبارات المتقدمة التي تُعَيّن[329] معانيها في المقصود، وفيها[330] زيادة كلام لا يليق بشرح هذه الرسالة. والمعنى: المقدمة[331] هذا الذي يُذكر، وكذا الحال في التقسيم.

(اللفظ)[332] هو في الأصل: مصدر بمعنى "الرَمْي" مطلقاً، وقيل: بمعنى "الرَمْي من الفم"؛ جُعِل بمعنى الملفوظ، أي: ما يَلفظ الإنسان من فمه من الحرف[333] وما يتركب[334] منه أو في حكمه.

(قد يوضع) الوضعُ لغةً: جعل الشيء في حيِّز معيَّن، واصطلاحاً: **/[٣ أ]** مشترك بين معنيين،[335] أحدهما: تعيين اللفظ بإزاء المعنى، وعلى هذا فالمجاز موضوعٌ لمعناه المجازي، وثانيهما: تعيين اللفظ نفسه[336] لمعنى، وعلى هذا لا وضعَ للمجاز بإزائه،

---

[322] ج: المَصْدَر.

[323] ج: قد وَقَع في بَعْض النُسَخ: "على مُقَدِّمة وتَنْبِيه" وليس بصحيح، لَا لَفظًا ولَا معنًى. أمّا لفظيًا؛ فلأنّه لو كانت التَنْبِيه قِسْما آخَر مِن الرِسالة يَنْبغي أنْ يُقال فيما بَعْد التَنْبيه بِلَفْظ المَعْرِفة، كما قال في باب الأقسام، وأمَّا مَعنى؛ فلأنّ المَذكور فيه أَمْر مُتعلّق بما ذُكِر في المُقدّمة غَاية التَعَلّق، فكَان منها قِسْما آخرَ من الرسالة حتّى يكون أقْسام الرسالة أربعة. (منه)

[324] ج: إذًا.

[325] ق ن: فإنّه لمّا سبق ذِكْرُها عرّفها، ولمّا لم يسبق ذَكر التنبيهَ نكِرةً. (منه)

[326] هو: مُعْجَم لُغَويّ فقْهي ألَّفه المُطرّزي وتناول فيه الألفاظ التي ترِد في كُتب الفقه الحنفي.

[327] م ن ج – واحد.

[328] **المُغرِب في تَرتِيب المُعْرب** للمطرزي، ٢/ ١٦١.

[329] ج: تُعَلّق.

[330] ج: فيه.

[331] ق ج ن: أي: "المُقدّمة" مُبتدأ خبره محذُوف، أي: هذا الذي يُذكر دُون العَكْس، لأنَّ المَقصود يَقتضي الحُكْم على المُقدِّمة، ولمّا كان الأَحْكام المُسْتَفادة ما ذُكر بعده مقصودة بالإفادة لم يَصْلح أنْ يُجعَل خَبرا كما تقدَّم. (منه)

[332] ق: قال في **التوضيح**: اللفظ في الأصل إسقاط الشيء من الفَم. (منه)

[333] ق ن: الحرْف قد يُطلق على صِفة تَعرَّض للصوْت، بها يَمْتاز عن صوت آخرَ مِثْله في الحِدة والثِقل تميّزا في المَسموع، وقد يُطلق على مجموع العارض والمَعروض، وهذا أَنْسبُ لِمَباحث العربية، كذا في **شرح المواقف**. (منه)

[334] ج: يُركّب.

[335] ج: المَعْنَيَيْن.

[336] ج: بِنَفْسه.

فإنَّ تعيينه له ليس بنفسه بل بقرينة شخصية أو نوعية، وقد يفسَّر بتَعْيين اللفظ للدلالة على معنى بنفسه، ويجعل[337] قيد "بنفسه" احترازاً عن المجاز كما في التفسير الأول، لأن المراد بالدلالة بنفسه أن يكون العلم بالتعيين كافياً فيها، ولا يَفتَقِر إلى قرينة، والمَجاز ليس كذلك، والتفسيران للمعنى الثاني متلازمان، وإنما[338] التغاير بالمفهوم،[339] وقيد "بنفسه" في الأول يتعلق[340] بالتعيين، وفي الثاني بالدلالة، وأقول: في الثاني لا حاجة إليه؛ لإخراج المجاز، فإن تعيين المجاز -لما يتعلق بالموضوع له- ليس للدلالة، فإنه[أي: المعنى المجازي] يُفْهَم منه بواسطة القرينة لا بواسطة هذ التعيين،[341] حتى[342] لو لم يثبت من الواضع هذا التعيين لكان انفهام المعنى والدلالة عليه بحاليهما كما صرح به العلامة التفتازاني في التلويح.[343]

وإنما فائدة هذا التعيين جواز استعمال اللفظ فيه،[344] فهو خارج بقوله "للدلالة"[345] وعلى تقدير[346] عَدم خُروجه لا يَخرجُ جميع المَجازات بقيد "بنفسه"، فإنَّ ما يكون معناه لازماً لما وُضِع له غير مُنفَكّ عنه في التصور دلالته[347] عليه بنفسه[348] على ما مَرّ من معناها، إلا أنْ يُقال: المُراد الدلالة عليه من حيث إنّه مُراد، فإنّها هي الدلالة المُعْتبَرة عند أهل العُرف وأرْباب البلاغة، وإنّها تتوقّف على القرينة أوْ المُراد بِكَونها بِنَفسه أنْ لا يكون فَهمه بِواسِطة شيء آخر، وفَهْم اللازم من اللّفظ بواسطة فَهْم الملزوم، ثُمّ المَعنى الثاني للوَضْع؛ هو المعتبر عند الجمهور، المُراد بِلَفْظ الوَضْع عِند الإطلاق؛ وهو المراد بالوضع[349] في هذه الرسالة وبالوَضْع المَأخوذ في تعريف الكَلمة وتعريفَيْ الحَقيقة والمَجاز.

---

337 ج: قد يُجعل.

338 ج: أمّا.

339 س+ وقِيل.

340 ج: مُتعَلّق.

341 وفي هامش ق: لأنّ تَعْيين المَجاز لِمعناه ليس للدلالة، إذ الدلالة تُفْهم منه بالقرينة لا بالتَعْيين، تأَمّل. (المُستَنسِخ)

342 ن: حيث.

343 أنظر: **شرح التلويح على التوضيح** للتفتازاني، ١/ ٦٩-٩٥.

344 وفي هامش ق: أي: المَعنى المَجازي.

345 ق ن: وأمّا الجُزء فإنّما يكون مَعنى مجازيًّا إذا كان مَلحوظا مُفصلا مُمتازا عمّا عدَاه وفهْمه بهذا الاعتبار بعد فهْم الكلِّ وبواسطته. (منه)

346 س+ حُصولها و.

347 ن: فدَلَالته.

348 س- فإنَّ ما يكون معناه لازما لِما وُضِع له غيْر مُنْفَكّ عنه في التصور دَلالته عليه بنَفْسه.

349 ن- بالوَضْع، س: عند الإطلاق، وهو المُراد بالوضع، صح هامش.

ولَمّا كان المَقصود مَعْرِفة أَحْوال اللَّفظ المُعتمَد[350] ناسَبَ أن يُراد به اللفظ الموضوع، فيَكون إشارة إلى حصّة من مطلق اللفظ، ويَجوز /[٣ ب] أنْ يُراد به الجِنْس باعتبار الوُجود في ضِمْن البَعض، والتعبير بِلَفْظ المُضارِع ـ أَعني: قولَه ـ "يُوضَع"؛ إمَّا لاستِحْضَار الصُورة البَديعة، أوْ بِاعتِبار تَأَخُّر[351] الوَضْع عن اللفظ.

إذا تمهّد هذا، فنقول: اللفظ قد يُوضع **(لِشخص)** كائِن **(بعينه)**[352] وضعاً شخصياً[353] لا كليّاً، ولا بُدّ من اعتبار هذا القيد[354] لتُقابِل[355] قوله: "وقد يوضع له باعتبار أمر عامّ"، وذلك كما إذا تُصوِّر ذات "زَيد" وعُيِّن[356] لفظ[357] له، فيُقال: هذا وضْع خاصّ -لأنَّ المُتعقَّل للواضع[358] عند الوَضْع مَعنى مُشخَّص- لِموضوع له خاصّ، وفي هذا الوَضْع كما أنَّ الموضوع له مشخَّص واحد، كذلك الموضوع، وقِيلَ: يَحتمِل أنْ يكون قوله: "بعينه" في مُقابِل[359] قوله[360]: "بأمر عام"، أي: قد[361] يُوضع اللفظ لِشَخْص[362] باعتبار تَعقُّله[363] بعينه. أقول: الظاهر ألَّا يجب[364] في الوضع الخاصّ لموضوع له خاصّ تَعقُّله بعينه، بل يكفي تعقّله[365] بمفهوم[366] كلي مُنْحصِر فيه، كما إذا سمَّى رجلٌ ولدَه -إذا بَلغَه تولُّده قبلَ أنْ يراه - باسمٍ[367]، بل كَما إذا

---

[350] س: أي: المُعْتبَر معناه المَشهور الذي في تعريف اللّفظ وقِيل صوت يُعْتَمَد. (منه)

[351] ن: أُخّر.

[352] ق ن: قال العلامة التفتازاني في شرح قول السكاكي: «إِحْضار المُسنَد إليه بعَينه» "الباء" للمُلابسة أي: كائنًا بشخْصه، فإنَّ الشيءَ قدْ يَحْصل كائنا بشخصه، وقد يَحْصل كائنا بجِنسه، كما تَقول: "أ زَيْدٌ" مُخاطِبا بِعَينه أوْ لا بعَينه، وإلّا ظَهر أنَّ قَولنا "بِعَينه" في أمْثال هذه الصورة للتأكيد تأمل. (منه)

[353] و ن: مُشخَّصا.

[354] س+ ونَحْوه.

[355] م ح: ليُقابِل.

[356] س– عُيّن.

[357] ن+ زَيْد.

[358] م ن ج: مُتعقَّل الواضع.

[359] س ج: مُقابلة.

[360] س: قَوله، صح هامش.

[361] ج: وقدْ.

[362] م: بعينه

[363] ج: تعلّقه، ن: تقوّله.

[364] ج: أنّه لا يَجب.

[365] ق: تعقّله، صح هامش

[366] ج: تعلّقه لمفهوم.

[367] ق: باسم، صح هامش.

سَمّى ما في بطن امرأتهِ باسم، فإنّه لا شُبْهة أنّه عَلم، وأنّ وَضْعه خاصّ لموضوع له خاصّ كما صرَّح به المُصنف، مع أنّه لم يَتصوَّره بشخصهِ، وفي كلام المُحقِّق الشريف في **شرح المواقف** إشارةٌ إلى ما ذكرنا، حيث قال: «يَجوز أنْ يُعقل ذاتٌ مّا بوجهٍ من الوجوه، يُوضع[368] الاسم لخُصوصيّته[369]، ويُقْصَد تفهيمها[370] باعتبارٍ مّا، لا بكُنهها، ويكون ذلك الوجه مُصحِّحاً للوضع، وخارجاً عن مفهوم الاسم على ما مرَّ مِن أَنّ اسمَ الله علَم له موضوعٌ لذاته[371] من غير اعتبار معنًى فيه»[372] وبهذا يَظهر أنّ ما وَقع في كُتُب المَعاني من أنَّ إيرادَ المُسنَد إليه عَلَماً لإحضاره بعينه، والتمثيلُ بنحو: "قل هو الله أحد" محلُّ بحثٍ، والفَرق بَيْن هذا الوَضْع والوَضْع العامِّ لمشخَّصاتٍ أنّ المُتعقّل للوَاضع المَجعولَ آلةً لمُلاحظَة المَوضوع له عامٌّ بحسَب الصِدق في الثاني دُون الأوّل، وإنَّ الموضوع له مُتعدّد في الثاني دون الأوَّل.

(وقد يُوضَع له) أي: لِشَخْص بِعَيْنه **(باعتبار أمرٍ عامّ، وذلك بأنْ/[٤ أ] يُعْقَل أمر[373] مُشْترَك بَيْن مُشَخَّصات)**، سواء كان ذاتياً لها أو عرضياً، ويُجْعَل آلة لِمُلاحظَتها، فَتصِير به تِلك المُشَخَّصات مَلْحُوظة إجمالاً، ثمّ يُعَيّن هذا اللّفظ لِكُلّ منها، وهذا معنى قوله **(ثمّ يُقال)**، أي: قولاً نفسياً، ويُمكِن أنْ يُقال: عَبّر عن التَعْيِين الذي هو الوَضْع حَقيقة بِالقَول؛ إذ به يَظْهر ذلك التعيين غالباً، **(هذا اللفظ مَوضوعٌ لِكُلّ واحد من هذه المُشخَّصات بخصوصه)** وإنَّما قَيّد بقوله: **(بحيث لا يُفادُ ولا يُفْهَم)** أي: من حيث إنّه مُراد[374] **(به)** وَحْدَه[375] بِلاَ انضِمام قَرِينة، **(إلا واحد بخصوصه)**؛ دَفعاً لِتوهُّم أنّ الموضوع له مفهومُ كلِّ[376] واحد من هذه المُشخَّصات، حتّى يَكون هو المفهوم من اللفظ المفاد به، وتصريحاً بأنَّ كُلَّ واحد منها على حِياله[377] مَوضوع له **(دُون القَدْر المُشْتَرَك)** حَالٌ من ضَمير "موضوع"، أي: هذا اللفظ موضوع لِكُلّ واحد مُتَجَاوِزاً القدرَ المُشْتَرَك، فإنَّه غير مَوضوع له، أوْ مِنْ كُلِّ واحد، فَإنَّه مُتَجَاوِزُ القَدْرِ المُشْتَرَك في الكون موضوعاً له، أوْ مِن واحد، فإنَّه متجاوزٌ إيّاه في المَفْهُوميّة،

---

[368] ن: ويوضَع.

[369] ن: بخُصوصية.

[370] ق ن: فإنّ طريق العلم بالجُزئيات المَادّية على وجه الجُزئية، إنّما هو بالحواسّ كما تقرّر في مَوْضِعه. (منه)

[371] ق ن: فإنّه لا يخفى أنّ كلَّ ما يُعلم به ذاتُه تعالى مفهوم كلّي، وإنْ انحَصر في فردٍ وهو ذاته تعالى كما بُيّن في موضعه. (منه)

[372] **شرح المواقف** للسيد الشريف الجرجاني، **٣/٣٦٥**.

[373] ج+ كليٌّ.

[374] ق ن: يَعني أنّ المُراد لا يُفاد معنى من حيث إنّه مُراد، ولا يُفهم كذلك بهذا اللفظ وحده إلا واحد. (منه)

[375] س: وَحْده، صح هامش.

[376] س: كلّ، صح، هامش.

[377] ق: يقال: قَعَد حيالَه، أي: بإزَائه. (منه)

وإذا كان اللفظ مَوضوعاً لِكُل واحد[378] من المُشَخّصات المَلحوظة بذلك الأَمْر، وبِحَيث[379] لا يُفَاد ولا يُفْهَم به إلا واحد[380] بِخصوصه دُون القَدْر المُشْتَرَك[381] **(فتعقُّل)** على لَفْظ المَصْدَر **(ذلك المُشْتَرَك آلَةٌ لِلوَضْع)**[382] وَوَسِيلة إليه، **(لا أَنَّه الموضوع له)**، أي: لا لأَنَّه وهو عَطْف على "آلة"، **(فالوَضْعُ كليٌّ)** عامٌّ بِمَعْنى أَنَّ المُعْتبَر في الوَضْع ومُتَعقَّل الواضِع عند الوَضْع مَفْهوم كُلّي عامّ، **(والموضوع له مُشَخّص)**، أي: كُلّ واحد مِن المُشخّصات المَلحوظة بهذا المفهوم الكُلّي.

فإنْ قُلتَ: يُفاد بقوله: "بحيث لا يفاد ولا يفهم به إلا واحد[383] بخصوصه" إنه يُفَادُ به وَاحِد بِخُصُوصه، وهذا يُنَافي ما اشْتَهَر بَيْنَهم مِن أنَّ وَضْع المُفْرَدات ليس لإفادة مُسمَّياتها، لاستلزامها الدَوْر، بل لإفادة المَعاني التَرْكِيبيّة؟ قُلْتُ: أَراد بالإفادة مَعْنى الدَلَالة، وأَرادوا بها في قولهم: ليس لإفادة /[٤ ب] مُسمّياتها تَحْصيل مَعانِيها في ذِهْن السَامع ابتداءً، والمعنى أنَّ وَضْع المُفْرَدات لَيس لِتحْصِيل مَعانيها في ذِهْن السَامِع ابتداءً لِاستِلزامه الدَورَ، نَعَم، يَتَرتَّب[384] على الوَضْع إِخْطَار مَعَانِيها، وإِحْضارُها في ذِهْن السامِع؛ لِيَحْكُم عَليها، أوْ بِها، لَكِنّه لا يُعدّ إفادة بشَهادة الوِجدان والعُرْف.

قال صاحب المفتاح في بيانٍ: «استلزام[385] الدَور لِتوقّف إفادتها لها على العِلْم بكَونها مُختَصّة بها غير مُسْتَوية النِسْبة إليها وإلى غيرها، لاستحالة تَرْجِيح أَحد المُتَساوِيَيْن على الآخر، وتوقُّف العِلْم باخْتِصاصها بها على العِلْم بها أَنْفُسها اِبْتدَاء، مع امتِناعِ عدّ[386] ما يسبق إلى الفَهْم عِنْد التلفّظ بها مِنْ مُجَرَّد القَصْد إلى مُسَمَّياتها فائدة بشهادة الوِجْدان.»[387] هذا كلامُه، فما ذُكِر[388] في

---

[378] ج– واحد.

[379] م: بحيث

[380] ق ن: وإنْ كان الوَضع الواحد الواقع مِنْ الواضع، لا يكون إلّا فردًا خاصًّا من مُطْلَق الوضع. (منه)

[381] ق ن: فإنْ قِيل: هل يَجُوز اسْتِعماله في القدر المُشْتَرك مجازًا؟ قلنا: لا دليلَ على الامتناع، والظاهر: الصحَّة لِتجويز مثْل ذَلك في هذا: زَيْد بمعنى مُسمّى بزَيْد، مع أنّ المُشْترِك ههنا له مَزِيد تَعلّق بالموضوع له بخِلافه، ثمّة قال المُحَقّق الشريف في **حاشية شرح المطالع**: فيُطْلَق بهذا الوَضْع ذلك اللّفظ على كلّ واحد من أَفْراد ذلك المَفهوم الكلّي حَقيقة، ولا يُطْلَق كذلك على ذلك الكلّي؛ إذْ لمْ يُوضَعْ له، لكنّه حينئذٍ لا يُفاد به القدرُ المُشْتَرَك من حيث إنَّه مُراد بلا انضِمام قرينة، وأمّا مجُرّد فهْمه وحُضورِه في الذهن فالظاهر؛ أنّه لا بدّ منه للعَالِمِ بالوضع. (منه)

[382] ق ن: أوْ على صِيغَة المُضارِع المَبنيّ للمفعول، الأول أظْهَر وألْصَق، وعليه جُملة المُحقِّق الشريف حيث قال: أو يَعنِي أنْ تُعقَل ذلك المُشترك آلَةً للوضع، ووسيلة إليه، و"آلة" على الأول مرفوع على الخبرية، وعلى الثاني منصوب على الحالية مضمَّنا فيها معنى التعليل، ولأنّه على التقديرَيْن يُحذَف حرفُ الجرّ، والظرف مستقر عُطف على الخَبر أوْ الحَال.(منه)

[383] ن– واحد.

[384] م: ترتب.

[385] ج: اسْتلْزامه.

[386] ج: عَدم.

[387] **مفتاح العلوم** للسكاكي، ص141.

[388] ج: ذَكرَه.

دَفْع الدَوْر[389] من أنَّ المَوقوف على العِلْم بالوَضْع هُو فَهْم المعنى من اللفظ، أو فَهْمه في الحال، وهو لا يَتوقّف على فَهْمه من اللفظ، ولا على فهمه في الحال، بل على[390] فَهْمه في الجملة[391]، وفي الزمان السابق ليس بسديدٍ؛ إذْ لَا بُدَّ مِن إرْجَاعه إلى ما ذَكره مِن الإخطار[392]، وإلا فلا يُجْدِي بِطَائِل.

وهاهنا سُؤال مَشْهُور وهو: أنّه لا وَجْه لِتَخْصِيص هذا البَحْث بالمُفْرَدات، فإنَّ وَضْع المُرَكَّبات أيضاً[393] لو كان لإفادة مَعانيها لَزِم الدَوْر بِعَينِ مَا ذُكِر في المُفْردات، فإنَّ المُركّبات أيضاً مَوضُوعة وَضعاً نَوعِيّا بإِزَاء مَعانيها، فلَوْ تَوقَّف العِلْمُ بها على العِلْم بأوْضاعها لها -وقدْ تَحقّق أنّ الوَضْع نِسبةٌ بين اللَّفظ والمَعْنى- فَيتوقَّف العِلْم به العِلْم[394] بِالمَعنى لَزِم الدَور، وأُجِيبَ: بأنَّ العِلْم بالمَعاني المُرَكَّبة إنّما يَتوقّف على العِلم بِوَضْع مُفْرَداتها لِمَعَانيها، لا على العِلْم بِوَضع المُرَكّب لِلمَعْنى التَركِيبي، فلا دورَ، وحاصِله: مَنْع كَون المُركّب موضوعاً بإزاء معنًى، إذْ يَكفي في فَهْم المَعنى التَركِيبي مَعْرِفَة أوْضَاع المُفردات، وأُورِدَ عَليه أنَّه لَو كَفى في[395] إفادة المَعاني المُرَكّبة مجرّد العِلم بأوْضاع مُفْرداتها، لَمْ يَحصل اختلاف الإفادة[396] /[٥ أ] في المُركّبات عند اتّفاقها في الألفاظ المُفردة ومَعانيها، لَكِنّ الفَرق واضحٌ بين قولنا: "ضَرَبَ مُوسَى عِيسَى"، وقولنا: "ضَرَبَ عِيسَى مُوسَى"،[397] وأُجِيبَ: بِأنّ الهَيْئة التَأْلِيفيّة[398] الخَاصّة كواحدٍ من المُفْرَدات، فلا يَتَّفِق المُفْردات على اخْتِلاف الهَيَئَة المَذكُورة.[399] ورُدّ بأنّه حينئذٍ يَتَوقّف العِلْم بالمَعنى المُرَكَّب على العِلْم بِوَضْع الهَيْئَة التَأْليفيَّة لِما قُصِدَ منها، ولا شَكَّ في تَوَقُّفه على العِلْم بِوَضْع المُسْنَد إليه والمُسْنَد أيضاً، والعِلْم[400] بِوَضْع هذه الثَلاثة يَتوقَّف على العِلْم بِمَجْموع المَعْنى المُرَكَّب،[401] فَيَدُور؛ فلا يَكُون الغَرض

[389] وفي هامش و: الذاكر هو القطب الرازي رحمه الله تعالى ذكره في شرح المطالع.

[390] ج- على.

[391] ق ن: وهذا لأنَّ كلّ مَنْ يَحفَظ اللّغة عَلِم عِلمًا منْ نَفسه؛ أنّه لَيس غَرضُه مُجرّد فَهْم مَعنى تلك اللّغة مُفرَدة، بل إنّما يَحفظها للتركيب، كذا في بعْض شُروح **المفتاح**. (منه)

[392] ج: الإخْضار.

[393] س: هلْ يَنفي أنْ يُقالَ: وَضْع الألفَاظ ليس لإفادة مُسمَّياتِها لاِسْتلزام الدَور. (منه)

[394] م ج: على العِلْم.

[395] ق: في، صح هامش.

[396] س- المَعاني.

[397] س: وَقَولنا: ضَرَب عيسى موسى، صح هامش.

[398] س+ الحاصلة.

[399] نَفْس الجملة تَرِد في الرسالة المُسَمّى بـ"**رسالة في وضع المفردات**" لِعلي قوشجي، ص ٨٣.

[400] م + هذه.

[401] ق ن: تَوضِيحُه أنَّ العِلْم بِمَجْموع المَعْنى المُرَكَّب إنّما يَتوقّف على جميع العلوم المُتعلِّقة بأوضاع هذه الثلاثة، وبهذه العلوم إنّما يَتوقَّف على العلوم المُتعلِّقة بِأَجزاء هذا المَعنى المُركّب، والمَوقوف على العِلْم بِمعنى المُركّب هو: العِلْم بوَضْع مَجْموع هذه الثَلاثة لِمَجموع المَعنى المُرَكّب، فتَأمَّل. (منه)

من الوَضْع إفادة المَعْنى التَركِيبيّ، وذَكَر بعض المُدَقِّقين في التَفَصِّي[402] عنه أنَّه:« لا خَفاءَ في أنَّ جميعَ العُلوم المُتَعَلّقَة بأوْضاع هذه الأَشْياء غير العِلْم بِوَضْع المَجْموع، فاستفادة العِلْم بِمجموع[403] المَعْنى مَوقوفة على جميع تلك العلوم، لا على العِلْم بوَضْع هذا المَجموع، وهذا العلم يتوقف على العِلْم بمجموع المَعنى، فلا دَوْر.»[404]

قال[405] بعض الأفاضل:[406]

إنَّ المُركّبات لمَّا كانت مَوضوعةً بإزَاء مَعانيها وَضْعا نَوْعيا، ولَا يَجِب في الوَضْع النَوعي مُلاَحظَة المَوضوع له بخُصوصه[407]، بل يَكْفي تَصَوُّره إجمالا[408] كما يُسْتَطْلَع عليه أَمْكن إفادتها مُسَمَّياتها من غير دَوْر بِخِلاف المَوضوع بالوَضْعِ الشَخْصِي، لَكِن يَبقَى شَيء: هو[409] أنَّ مِنْ المَوضوع بالوَضْع الشَخْصِيّ المَوضوع بالوَضْع العَامّ، كَالمُضْمَر، واسْم الإشارة، ولَا يَجب فيه أَيْضاً مَلاَحظَة المَوضوع له بِخُصُوصه، ولا خَفَاء في أنَّ بَعْض المُفْرَدات مَوضُوع وَضْعاً نوعيّاً كالمُشْتقّات، فلاَ يَلْزَم الدَوْر في كثير من المُفْرَدات على تَقْدير كَوْن الغَرض من وَضْعِها إفادة مَعانيها.[410]

وأقول: الظاهِر أنَّ الإفادة إنَّما تُطْلَق على تَحْصِيل العِلْم بالشيء، لا على إحْضاره كَما سَبَق، فإنْ كان معنًى تصوّريًّا فإفادَته تَحْصيل صُورتِه في ذِهْن السَامِع ابتداءً، وإن كان مَعْنى تصديقياً فإفادته ذلك، أو تَحصيل التَصْديق به، بل صَرَّح[411] المُحَقِّق الشريف قُدِّس سِرُّه[412]: بأنَّه «مُجَرَّد[413] /**[٥ ب]** حُصول صُورة الحُكْم في ذِهْن السامِع من خَبَر المُتكلّم، لا يُقال: إنّ المُتَكَلِّم أفادَه المُخاطَب، وإنَّما يُقال ذلك إذا اعْتَقَد المُخَاطَب بِالحُكْم من خبره» فمَعاني المُرَكَّبات الخَبَرِيّة يَجُوز إِفَادَتها بها، بِمَعْنى

[402] وفي هامش ق: تَفَصَّى الإنسان؛ إذا تَخَلّص عنه المَضِيق والبَلِيّة "الصحاح".

[403] ج: الموضوع.

[404] **رسالة في وضع المفردات** لعلي القوشجي، ص ٨٣.

[405] م: وقال.

[406] س+ إنَّ المَعنى المُرَكَّب؛ هو العِلْم بوَضْع مجموع هذه الثلاثة ونَحن.

[407] ق: بِخُصوصه، صح هامش.

[408] ج: وإجْمَالًا.

[409] ج: وهو.

[410] لم أجده.

[411] ج: قدْ صَرَّح.

[412] اقرأ شرح المفتاح

[413] م: بمجرد.

تَحْصيل التَصْديق بها، ويَصِحُّ كَونها غَرضاً من وَضْع الأَخْبار، فلا يَلْزم الدَوْر، لأنّ المَوقوف عليه العِلمُ بوَضْعِها لها، هو التَصَوُّر وَمُجرَّدُ عَدَم لُزوم الدَوْر في الفَرْد الكَامِل من المُرَكَّبات[414] كافٍ في تخصيص البَحْث بالمُفْرَدات.

(وذلك) أي: اللفظ الموضوع لمُشَخّص باعتِبار أَمْر عَامّ عبَّر عَنه بِاسم الإشارة، لِكَمال تَمَيُّزه **(مثل: اسْم الإشارة، فإنّ "هذا" مثلاً موضوع)**، وفي أَكْثر النُسَخ: موضوعة بِتَأويل الكَلِمة، وقد يُقرَأ بالإضافَة كما في مُسمّاه على جَعْل المَوضوع في عِدَاد الأسماء، **(ومُسَمّاه المُشَار إليه)** إشارةً حِسّية، المُفْرَد المُذَكّر **(المُشَخّص)** أي: مُسمّاه كُلّ فَرْد مُشَخّص مِنْ أفراد المُشار إليه المُذكّر[415] أوْ كُل فَرد من أفراد المُشار إليه المُشَخّص، فإنّ مَفْهوم المُشار إليه المُشخّص كليٌّ عامٌّ أيضاً.

قيل:

وإثْبات هذا العُموم[416] بِدَعوى كُلّية التشخُّص والتعيّن، بناءً على ما ذَكَره المُتَكَلِّمون في الاسْتِدلَال على عَدَمِيّة التَعَيّن من استِلْزام ثُبوته[417] التَسَلْسُل لِتُشارِك[418] أفْراده فيه، وَوُجوب التَمايُز بِتَعيّن آخر، وهكذا، وفي الجواب عنه بأنَّ قول التعين على أفراده عَرضي[419] غير مَرَضيّ، لأنَّ التَعيّن ما به يَمْتازُ شَخْص عن شَخْص،[420] ولا شَكَّ أنَّ الامْتياز لَا يَحْصل بِأَمْر كُلّي، فَما ذَكَره في الاستدلال شُبْهة، وما في الجواب[421] كَلام على تقدير التَسْلِيم، وإلا فَلا يَكون التَعيّن مُوجِباً لِلجُزئِيّة الحقيقية، ومحصِّلاً لِشَخْص. والحقّ أَنّ لَفظ التَشخُّص والتعين موضوع لكُلّ مِمَّا به يَمْتاز[422] شَخْص عنْ شَخْص آخَر ملحوظ بأَمْر عام، هو هذا المفهوم[423] أي: ما به يَمْتاز[424] شَخْص عن شَخْص[425]، وهذا[426] مما لَمْ يُوجَد في كلام أَحَد.[427]

---

[414] ق ن: ولا يُبْعَد أَنْ يُدَّعَى أَنّ المَقْصود بوَضْع المُركَّبات الإنْشائية إفادةُ لَوازِم مَعانيها بهذا المعنى على ما عُرِّف منْ الحِكمة في أحْداث الألفاظ. (منه)

[415] ج: المذكور.

[416] م: مفهوم.

[417] م: ثبوت.

[418] ن: لِمُشارَكة.

[419] ج: عَرَض.

[420] س: عن شَخْص، صَح هامش.

[421] م+ عنه

[422] و: ما يمتاز به

[423] ق: بِخلاف الأَلْفاظ المَوضوعة لِمُشخَّصات وَضْعا عامًّا. (منه)

[424] وفي هامش ق: نُسْخَةٌ: مِمَّا يَمْتَازُ به ونُسْخَةٌ: أيْ ما به.

[425] ن– آخر.

[426] ج: وهو.

[427] **شرح الرسالة الوضعية العضدية** لخواجه علي السمرقندي، ص [٨ ب] – [٩ أ].

هذا كلامه، أقول: الظاهِر أنَّ مفهوم التَعَيّن المُتبَادَر منه إلى الفَهْم كُلِّي هو: مَفْهوم ما به يَمْتاز شَخْص عن شَخْص، ويُمْنَع نَفْس تَصَوّرِه /[٦ أ] عن وُقوع الشَرِكَة فيه، وهو إنَّما يَصْدق على أفراده، وأمَّا نفس مَفهومِه فليس مِمَّا يَصْدق عليه ما به يَمْتاز...إلَخ،[428] كمَا أنَّ مفهوم الجُزئي ما يُمْنع نَفس تَصوّره عن وقوع الشركة فيه، وهو إنما يصدق على أفْراده لا على[429] نَفْسه،[430] بل إنّما يَصْدق عليه نَقِيضُه، أعْني: ما لا يُمْنع نفس تَصَوّره عن وُقوع الشَرِكة فيه، ولا امتِناع في صِدْق[431] أَحَد المُتقابِليْن على الآخر، إنَّما المُمْتَنِع صِدْقُهما على ثَالِث، ألا يُرى أنَّ مَفْهوم المَوجود مَعْدُوم، نَعَم، قد يَصدق مَفْهوم الشَيء على نَفْسه، كَمَفْهوم الكُلّي، فإنَّه ما لَا يُمْنَع نَفْس تَصَوره عن وُقوع الشَرِكة فيه، وصِحّة إيراد "كلّ" قبله، وجمعه يَدُلان[432] على[433] ما ذكرنا، وكذا صِحّة حَمْلِه على تَعَيّن "زَيْد" مثلاً، وأيضاً مَفْهوم التَعَيّن كُلّي صَادِق على كُلّ جُزْئي حَقِيقي[434] بقرينة صِحَّة جَمْعِه، وإدْخال السُور عليه. ولن يكون[435] كذلك إلا إذا كان موضوعا لذات ثبت له تعينٌ مُطْلَقاً، وهذا يَدُلّ على أنَّ مَفْهوم التَعيُّن كُليٌّ.

كُلّ ذلك مِمَّا يُفيدُ[436] مَفهوم التَعَيّن إفادة كافِية في مَعْرِفة[437] مفهوم الألفاظ، وما ذَكره أمرٌ لا يَعضُده شُبهة،[438] فضلاً عن دليل قوله: "التعين ما به يمتاز شخص عن شخص"، قلنا: إنْ أرادَ أنَّ مَفهومه هذا المَفهوم فَمُسلَّم، وفيه اعْتِراف بِكُلّيته، وقوله: "ولا شكَّ أنَّ الامتياز لا يَحْصل بأمْر كلي مُسلّم،[439] ولا ضَيْر؛[440] لأنَّ مَفهوم ما به يَمتاز إلَخْ. مَفْهومه لَا صَادِق عليه، وإنْ أراد أنَّ مَفْهومه ما يَصْدق عليه هذا المفهوم فهو ممنوعٌ.[441] وقوله: فلا يكون التعين مُوجِبا لِلجُزئية، إنْ أراد مَفْهوم التَعَيّن فَمُسَلّم ولا مَحْذور، وإن أراد ما صدق عليه فاللزوم مَمْنوع.

---

[428] ج– إلخ.

[429] م ج: لا عليه، وفي هامش ق: نُسْخَة: لا عليه.

[430] و: لا عليه بعينه.

[431] و: في أن يصدق.

[432] ج: يَدلُّ.

[433] م+ صِحَّة.

[434] و: حقيق.

[435] س: ولا يكون.

[436] س ن+ كلِّيّة.

[437] ج– مَعْرِفَة.

[438] م: لا يوصل شبهته.

[439] ق: مُسلَّمٌ، صح هامش.

[440] م: ولا خير.

[441] ن– وإنْ أراد أنَّ مفهومه ما يَصْدُق عليه هذا المفهوم؛ فهو مَمنوعٌ.

(بِحيث لا يقْبل الشركة) تَأْكيد لِمَا يُسْتَفاد من الْمُشَخّص دَفْعاً لِتَوهُّم التَجَوُّز، أوْ دَفْعاً لاِشْتِباه ما صَدَق عليه الْمُشار إليه الْمَذكُور أوْ الْمُشار إليه الْمُشَخَّص بالمَفهوم، يَعْني: أنَّ مفهوم "هذا" ما صَدق عليه الْمُشار إليه، والْمُشار إليه الْمُشَخّص لا مفهومه القابِل للشَرِكة، قد يُوضَع اللَّفظ لِمَفْهوم **/[٦ ب]** كَلِّي كَوَضْع لَفْظ[442] "الإنسان" لَمفهومه، وهذا يُسَمَّى: وَضْعاً عاماً لِموضوع له عامٌّ، ولم يتعرَّض له الْمُصنِّف؛[443] لظهوره، وعدم تعلُّق غَرَض به فيما هو المقصود الأصليُّ من الرسالة، وهُو: تحقيقُ معنى الحرف، والضمير، والْمُبهَمات.

والقِسم الأوّل وإنْ كان كذلك إلَّا أنّه لَمَّا شَارَك الثاني الذي له خَفاءٌ وتعلُّق تامٌّ بالمقصود في تشخُّص المعنى، تعرَّض له لمزيدِ توضيحِ صاحبه، وأمَّا كون "الوضع خاصاً والموضوعُ له عامًّا" فَمُسْتَحيل؛ لأنّ الكُلّياتِ يُدرَك بها إجمالاً، وذلك كافٍ في وَضْع اللفظ لِلمُشخَّصات، وليس مشخَّصاتُها[444] كذلك بالقياس إلى كليّاتها؛ لأنَّ الجُزئي لَيس وجهاً من وُجوه الكُلِّي، لِيَتوجَّهَ العَقْلُ به إليه فيتصوَّرَه[445] إجمالاً، وإنَّما الأمرُ بالعكس. هذا ما يُستفاد من كَلام الْمُحَقِّق الشريف قُدِّس سره، وذَكَر الفاضل الأبهري[446] في **شرح شرح الأصول**:[447] «أنه إذا وُضع لفظٌ واحد بإزاء معنًى واحدٍ، فهذا الوضع خاصٌّ، سواء كان ذلك المعنى كلياً أو جزئيا»، وهو الموافق لِمَا ذكره بعضُ تلامذة المصنِّف في شرح **الفوائد الغياثية**.

أقول: هذا أقربُ؛ لأنَّ وَصْف الوَضْع بالعُمُوم والخُصُوص على هذا ظاهِرٌ[448] لا تكلُّفَ فيه، فإنَّ وضْعا واحدا إذا تَعَلَّق بمَعانٍ مُتعدّدة بِأَنْ يكون كلٌّ منها موضوعا له بهذا الوَضْع، كان عاماً مُتَناوِلاً لتلك المَعاني، كما يُقال في القَضيَّة السَالِبة: "عمَّ النفيُ كلَّ فرد"، وفي القضية الموجبة: "عمَّ الإثبات كلَّ فردٍ".

وكان كلياً أيضاً على قياس وَصْفِ الإيجاب بالكُلِّي،[449] وإذا تَعلَّق بمَعنى واحد فقط، سواء كان كُلّياً أوْ جُزْئياً كان خاصاً بذلك المَعنى، بخِلاف وَضْعه بها على ما ذَكره الْمُحَقِّق الشريف قُدِّس سِرُّه، فإنَّه لا يَخْلو عن تَكَلُّفٍ، وعلى هذا يَتحقَّق للوَضْع

---

[442] ج- لَفْظ.

[443] ن- الْمُصَنّفُ.

[444] ق: مُشَخّصاتُها، صَح هامش.؛ و: مشخصات.

[445] ق ن: وأمَّا تَصَوُّر الكلّي من حيث إنّ هذا الْمُشَخَّص فَرْدٌ لَه؛ فبِالحقيقة ما هو دليل إليه مفهوم الصادق عليه، وإنَّه كُلّي صَادِق على ذلك الكلّي هو مُنْدَرِجٌ تَحْتَه. (منه)

[446] هو عالم له مشاركة في علم الفقه، والمنطق. بوفي عام **٦٦٣**.

[447] م: **شرح الأصول**.

[448] ق: ظَاهِر، صح هامش.

[449] ج: الكُلِّي.

أقسامٌ أربعة: "الوَضع الخاصُّ[450] لِموضوع له خَاصّ" كـ"زَيد"، و"الوَضْع العامّ لموضوع له خاص" كـ"اسم الإشارة"، و"الوضع الخاص لموضوع له عامٌّ" كـ"الإنسان"، و"الوضع العام لموضوع له عام".

وبيان هذا /[٧ أ] يَسْتَدعي زِيادَة بَسْط، فنقول: كما أن اللَفظ الموضوع لمشخَّص قد يُوضَع له وضعاً خاصاً، وقد يوضع له وضعاً عاماً[451] كذلك اللفظ الموضوع لمفهوم كُلّي، قد يُوضَع له بخصوصه، وقد يُوضَع له باعتبار تَعقُّله باعتبار أَمْر أعمَّ منه، على قِياس وَضْعِهِ لِمُشخص باعتبار أمْر عامّ، وكما أنَّ المعاني المُتَعدّدة تُتصوَّر بوجه عام، ويوضع اللفظ لِكُلّ منها، كذلك الألفاظ المُتعدّدة قد يُتصوَّر بأمر كُلّي مُنْدَرِج فيه جميعُها،[452] وقد يوضع كلٌّ منها وضعاً واحداً لمعنًى، وحينئذٍ تكون المعاني الموضوعة هي لها بذلك الوَضْع مُتصوَّرة بِوَجه عامّ أيضاً كصِيَغ المُشْتقّات، فإنَّ الواضِع لمَّا قال: "صِيغَة فاعِل من كُلّ مَصدرٍ لمَن قام به مدلوله" عُلم منه أنَّ: "ضارباً" لمَن قام به الضَربُ، و"عالماً" لمَن قام به العِلمُ إلى غير ذلك.

فتصوُّرُ تلك الألفاظ مُجْمَلةً بِمَفهوم عامّ هو مفهومُ صِيغة فَاعِل، وهذه المعاني لتلك الألفاظ بمفهومٍ كُلّي هو مَفهوم مَن قام به مدلولُه؛ أي: مَدْلول[453] مَصْدَر صيغةٍ وُضِعت لمَن قام به مدلوله. وبعبارة أخرى: مَن قام به مَدلولُ مَصْدر[454] اشتُقَّ منه صيغةٌ وُضِعت لمن قام به مدلوله. فوَضْع المُشْتقات وضعٌ عامّ لأمُور مخَصوصة، بحيث لا يُفاد بها إلا تلك الأمورُ حتى لا يصِحّ أنْ يُقال: "ضارب" ويُراد به مفهوم[455] مَن قام به[456] مدلولُ مصدرٍ مّا، بل مدلول الضَرْب بِخُصوصه كَأسْماء الإشارة، إلا أنَّ خُصوص المَعنى في أَسْماء الإشارة شَخْصيٌّ، لا يَحْتمِل الكَثْرة، واعتبار خُصوص اللفظ في نَظَر الواضع ضروريٌّ بخلاف

---

[450] ق ن: المُراد بالخُصوص: الخُصوص الشَخْصي.

[451] ق ن: فيه وَقَع المُنَاقَشة هي: أنَّ المفهوم العامّ الذي جُعِل آلةً لِلمُلاحَظَة تِلك الخُصُوصِيّات بزَعْمِكم يَحْتمِل مَعْنَيَيْن أحدهما: مَن قَامَ به مَدْلولُ مَصْدَرٍ، وهو وإنْ كان عَامًّا مُتَنَاوِلا لِجَميعِها، لَكنّ بهذا التَعْيين لَمْ يُعْلَم أَنَّ ضارِبا لِمَنْ قام به الضَرْبُ عَالِما لمَنْ قام به العِلْمُ إلى غير ذلك. وثانيهما: مَنْ قَام به مَدْلولُ كُلِّ مَصْدَرٍ، وإنَّه ليس عَامًّا مُتَناوِلا لِشَيء منها؛ فلا يَصْلُح آلةً لِمُلاحَظَتها، فإنْ قِيلَ: المُراد مَنْ قَام به مدلولُ مَصْدرهما؛ فَيُعْلَمُ منْه أنّ "ضاربا" لِمَنْ قَام به "الضَرْب"، و"عالما" لِمَن قَام به "العِلْمُ" إلى غير ذلك. قلنا: المَحْذور عَائِدٌ، فَإنّه إنْ أُرِيدَ بِمَدْلول مَصْدَرِهما مَصْدر كُلّ صِيغَةٍ لَمْ يَكُنْ عَامًّا، وبهذه شُبْهَة عَامَّة الوَارِدُ في مثْل قولنا: "كلُّ فَرْدٍ مِنْ القوم لَبِسَ ثَوْبَه"، وفي تَعريف التَرْتيب بقولنا: "وُضِعَ كُلّ شَيء في مَرْتَبَتِه". والجواب في الكلِّ: أَنَّ الضَمِير راجعٌ إلى ما يُفْهَم من السِياقِ، والإضافة للعَهْد أي: لَبس كُلّ فَرْدٍ ثَوْبَ فَرْدٍ لَبِسَه، وَوُضِع كُلّ شَيء لِمَرْتَبة شَيْء وُضِع فيها. (منه)

[452] و: يندرج فيها جميعها.

[453] ن– أي: مدلول.

[454] س: أي مدلوله، صح هامش.

[455] ق: مفهوم، صح هامش.

[456] ج– مَفهومُ مَنْ قام به.

المشتقات، فإن خصوصيات المعاني كُلّياتٌ، ومُلاحظة الألفاظ عند الواضِع[457] ليسَت باعتبار خصوصياتها، بل باعتبار اندِراجِها تحت أمْر كُلّي،[458] ومن هاهُنا تَبَيَّن انقِسامُ الوَضْع إلى "الشخصي" و"النَوعِي".

وتوضِيحُه: أنَّ الواضِع إذا تصوَّر لفظاً خاصاً، أو تَصوَّر معنًى مُعيَّناً؛ إمَّا جُزئياً أو كُلياً، وعيَّنَ اللفظ لِعَين[459] ذلك المَعْنى، أوْ لِكُلّ واحد مِمّا يَصْدق عليه ذلك المَعْنى[460] سُمِّي هذا الوضعُ: "وضعاً شخصيا"،[461] ويتَرتّب على هذا[462] الوَضْع /[٧ ب] انفِهامُ ذلك المَعنى، أو فَرْد منه مِن ذلك اللفظ بَعْد العِلْم بالوَضْع، وجواز اسْتِعمال اللفظ بخُصوصه في عَيْن ذلك المَعنى، أو فَرْد منه لا غير، وإذا تَصوَّر ألفاظاً مخصوصة في ضِمْن أمْرٍ كُلي، وحَكم حُكماً كُلياً بأنَّ: "كُلّ لفظ مُندَرِج تَحته عيّنَتْهُ للدَلالة بنَفْسه على كذا"، سُمِّي هذا الوضع "وضعاً نوعياً"، ويترتَّب على هذا الوَضْع انفِهام مَعان غير مَحصورة تَصوّرها الواضِع إجمالاً بأَمر عامّ من ألفاظ غير مَعدودة، واستِعْمالها فيها[463] حقيقة، وذلك مِثل الجمع والمُشتَقّات[464] والمُركَّبات، وبالجُملة ما يَدُلّ بالهيئة.

ومَن عرّف الوَضْع بِتَعْيِين اللفظ بإزاء مَعنًى بِدون قَيْد "بنفسه"، يكون عنده في المجاز[465] أيضاً[466] وْضع نَوعي، فَينْقسِم الوضع النوعيُّ إلى قِسمين، أحدهما: ما ذكرنا، والثاني: أنْ يقول الواضِع: كُلّ لفظ مُعَيّن للدلالة بِنفسه على مَعنى[467]، سواء كان تَعَيُّنه شخصياً[468] أوْ نَوعيا بالمعنى الأوّل، فهو عند تَحَقّق القَرينة المَانِعة عن إرادة ذلك المَعنى مُتَعيّن لِمَا يَتعلّق بذلك المَعنى تَعلّقاً مخصوصاً، ودالّ عليه بمَعنى أنْ يُفهم منه بواسطة القرينة لا بواسطة هذا التَعَيّن حتى[469] لو لم يثبت من الواضِع هذا

---

[457] و: الوضع.

[458] ق ن: وبهذا يَظهَر التوفيق بَيْن كَوْن وَضْعِها عَامًّا لِموضوع له عَامّ، وكَونِه عَامًّا لِأُمور مَخْصوصة. (منه)

[459] ج- لِعَيْن.

[460] ق: المَعنى، صح هامش.

[461] ق ن: وحينئذٍ يكون وَضْعا عَامًّا، ولا يَخْفَى أَنَّ كَوْنَه وَضْعًا عَامًّا -بِالمَعْنى الذي سَبَق- لا يُنَافِي كَوْنه قِسْمًا مِنْ الوَضْع الشخْصيّ. (منه)

[462] ج: ذلك.

[463] ن: فيه.

[464] ج: جميع المُشتقَّات.

[465] ق ن: هذا عند مَن يَكْتَفي في المَجَاز بالعلاقة، وأمَّا عِنْد مَنْ لَا يَكْتفي بَلْ يُشْتَرَطُ السَمَاعُ؛ فهو مَوضوع بالشخْص بهذا المَعْنى لِلوَضْع صَرّح به العلامة التفتازاني في **شرح شرح الأصول**. (منه)

[466] ج- أيضا.

[467] ن- معنى.

[468] ق ن: وَمِنْ هَهُنا يَظْهَر أَنَّ الوَضْعَ النَوعِيَّ مُطْلَقًا قِسْمٌ مِنْ الوَضْعِ العَامّ لِأُمور مَخْصُوصة. (منه)

[469] ن: حيث.

التَعَيُّن لكان انفهام[470] المَعنى والدلالة عليه بحالها،[471] وإنَّما فائِدَة هذا التَّعين جوازُ اسْتِعمال اللفظ في هذا المعنى، ففي الوَضْع النَوعي ليس خُصوص الموضوع، ولا خُصوص الموضوع له مَلْحوظاً لِلواضِع بالتَفصيل، وليس شيء[472] من الموضوع له بالوضع النوعي مُشخَّصاً اتّفاقاً، بخِلاف الوَضْع الشخصي؛ فإنَّ الأوّل فيه مَلحوظٌ مُفَصّلاً، ومشخَّص دائماً، والثاني ملحوظ مُفصّلاً بعضُه اتفاقاً، وبَعْضه[473] على رَأي، ومُشخص كثيراً، فلذلك سُمِّي الأَوّل: "نوعياً"، والثاني: "شخصياً".

(تنبيه): أي: هذا تنبيهٌ **(ما هو من هذا القبيل)**، أي: موضوعٌ لِمُشخّصات باعتبار أَمْر عام **(لا يفيد التشخص إلا بقرينة معينة)**، دافِعة لِمُزاحَمة الغير، **(لاستواء نسبة الوضع)** /[٨ أ] أي: وَضْع ذلك الموضوع **(إلى المُسمّيات)**. ولمّا كان هذا حُكماً بدِيهياً يَجزِم به العَقلُ بَعْد تصوُّر طَرفَيْه على الوَجه الذي هو مَناط الحُكم، واستواء نِسْبة[474] الوَضْع بيان اللمّيّة أَوْ تَنْبيه عليه عَنْوَنَهُ بالتَنْبيه. والحَاصِل: أنَّ المَوضوع وضْعاً عامّا لِمُشخَّصات، وإنْ لَم يَكُن مُشْتَرَكاً لَفْظا لِوَحدة وَضْعه، وَوُجُوب تَعدّد الوَضْع في المُشْتَرَك، لَكِنَّه[475] شَبِيه بِالمُشْترَك اللَفْظي، بل بِالأَعْلام المُشْترَكة[476] في تَعدّد المَعنى والاحتياج إلى القرينة للتعَيّن. وهذا لا يُنافي كَونَه موضوعًا مع اعتبار قيد "بنفسه" في تعريف الوَضْع؛ فإنَّ المُشترَك يَدُلّ بنفسه على كلّ واحد من مَعانِيه، بمعنى أنَّه يُفْهم منه كُلّ واحد منها؛ أي: يَحْصل في ذِهن السَامِع العالِمِ بالوَضع، بل بمعنى أَنَّه يُفْهم كل واحد[477] منها على أَنَّه مُراد، فإنّه الدَلالة المُعتبرَة عند أَهل العُرف وأرْباب البَلاغة، لَكن على سبيل التَردّد والتَساوِي، وبالقَرينة يَتعيّن المُراد بخلاف المَجاز، فإنَّ السامِع إذا سَمِع اللفْظ بلا قَرينة، لمْ يُفْهَم كَون المَعنى المَجازي مُراداً، لا على التعْيين،[478] ولا على التساوي، بل لَا يُفْهم بِمُجرّد سَماعِه المَعنى المجازيَّ أصلاً, وكذا مع[479] تَصوّر[480] الموضوع له في الأَغلب، وتعيَّن عنده المعنى الحقيقيُّ للإرادة، وبالقرينة يَزُول هذا، أو تَحْصُل[481] الدلالة على المَعنى المَجازي. وإذا عَرفْتَ هذا في المُشترَك فقِس عليه الألفاظَ الموضوعة وضعاً عاماً، فإنه

---

[470] ن+ هذا.

[471] و: بحالها.

[472] ن: بِشَيء.

[473] ق: وبَعْضه، صح هامش.

[474] م– نسبة.

[475] ن– لَكنّه.

[476] ق ن: وبهذا يَظْهر أَنّ إِحْضار المُسْنَد إليه بعَيْنه يَترَتَّب على إيراد العَلَم المُشْترَك، كَما يَترَتَّب على إيراد العَلَم المُخْتَصّ، فما يَدُلّ عليه كَلاَم المُحقِّق الشريف في **حاشية شرح التلخيص** مِنْ عَدم تَرتّبه على مُجَرَّد إيراد العَلَم المُشْترَك مِنْ حيث إنَّه مُشْتَرَكٌ، بل عليه مع القَرينَة فَمَحَلُّ بَحْث. ويُمْكِنُ أَنْ يُقال: المُراد إحْضَاره بِعَيْنه مِنْ حيث إنَّه مُراد على التَعْيين، فتأمل. (منه)

[477] ق: واحد، صح هامش.

[478] س: التعيّن.

[479] وفي هامش ق: نُسخَة: متى.

[480] و+ المعنى.

[481] و: وتحصل.

إذا سَمِع لَفظَ "هذا" العَالِمُ بوَضْعه مِن غير اطلاعِه[482] على إشارةٍ من المُتكلّم إلى فَرْدٍ مِمّا يَصلح أنْ يُشير إليه، يَفْهَم[483] أنّ المُراد: إمَّا هذا الفَرد، أوْ ذاك، أوْ ذلك من غير أنْ يكون أحدُها مَرجُوحاً في هذا الفَهْم بالقياس إلى ما عداه، وباطِّلاعه على[484] تلك الإشارة يَتعيَّنُ المُراد، كما في المُشترَك، غيرَ أنَّ معاني المُشْترَك لَمَّا كانت ملحوظة للواضِع بالتفصيل يَفهمُها السَامِع كذلك، ومَعاني هذه الألفاظ لَمَّا كانت ملحوظة له[485] إجمالاً في ضِمْن أمرٍ عامّ يَفهمها السامِع أيضاً كذلك.

واعلَم /[٨ ب] أنَّ بين المُشْترَك والمَجَاز فَرقاً من وَجهٍ[486] آخَر، وهو: أنّ مُقْتضَى كُلّ مِنْ وَضْعَيْهِ أنْ يَجْزِم مِنْ نَفْس اللَفْظ بأنَّ المُراد هذا المَعْنى، وإنَّما تَخلف لِمُزاحَمة الغير لِعَارض الوَضْع الآخَر، ولا امْتِناع في أنْ يَتخلِف غَرض الواضِع مِنْ وَضْعه عنه لِمَانِع، وَحِين انْدَفعت تِلك المُزاحَمة بالقَرينة، تَحَقَّقت تِلك الدَلالة بذلك المُقْتضَى الذي اقْتضاها، وليس عَدَم المَانِع من تَتِمّة المُقْتضَى. وأمَّا قَرينة المَجاز؛ فهي مُعتَبَرَة في الدلالة على المَعنى المَجازي، لَا يَتحَقّق اِقْتِضاء الدلالة إلا بها، فهي مِنْ تَتمّة المُقْتضَى، وبذلك يَظْهر أنَّ المُشْترَك يَدُلّ بِنَفْسه على أَحَد مَعْنَيَيْه بِعَينه، وأنَّ المَجاز لَا يَدُلّ على مَعناه المَجازي بِنَفْسه، بل بالقرينة، كذا ذكَرَ المُحقِّق الشريف قُدِّس سِره في **حاشية شرح التلخيص**، لكنّه ذَكر في موضعٍ آخرَ منها:

> أنَّ مَن فَسَّر الدلالة: "بِكَون اللّفظ بِحَيث متى أُطلِقَ فُهِم منه المَعنى" اشتَرطَ في الالتِزام اللُزومَ الذِهْني؛ بِمَعنى: امْتناع الِانْفِكاك، ولَمْ يَجْعل كثيرًا من المَجازات، والكِنايات التي ليست معانيها لَوازمَ بهذا المعنى، دالةً على تلك المعاني؛[487] بل الدالَّ عليها[488] عِنده المَجْموعُ المُركَّب منها، ومَن قَرأها ومن فسرها: "بكون اللّفظ بِحيث إذا أُطْلِق فُهِم منه المَعنى لَمْ يَشْترِط ذلك اللُزوم" وهذا هو المُناسِب بالقواعِد العَربيّة والأُصول، والأوَّل أنْسَب بِقواعِد المَعْقول.[489]

هذا كَلامه، فتأمَّلْ واسْتَبصِرْ.

وهاهُنا بَحْث، وهو: أنَّ المُعْتبَر في المُشْترَك إنْ كان تَعَدّد الوَضْع الصَريح لَزِم ألّا تكون المَوضُوعات بالأَوْضاع النَوعِيّة مُشْتَرَكة؛ لاتحاد الوَضْع صريحاً، لَكِنّهم صرَّحوا بالاشْتِراك في بَعْض الأَفْعال والمُشْتقَّات، كـ"عَسْعَسَ" بمعنى: أَقْبَلَ وأَدْبَر، وَإِنْ كَان تَعَدُّد الوَضْع في الجُمْلة صريحاً كَان أوْ ضِمْنًا لَزِم كَوْن المَوضُوعَات بِالأَوْضاع العَامَّة لِمُشَخَّصات مُشْتَرَكة، وَهُمْ مُصرِّحون بِخلافه.

---

[482] ج: إطْلاقه.

[483] ج: يُفْهَم منه.

[484] ن- على.

[485] و ن: لِلْوَاضِع.

[486] ق: مِنْ وَجه، صح هامش.

[487] م: المعنى.

[488] ن- عليها.

[489] **الحاشية على المطول** للسيد الشريف الجرجاني، ص ٣٢٧-٣٢٨.

وأقول: يُمْكِن دَفْعه بأنَّ المُعْتبَر في المُشْتَرَك تَعَدّد وَضْعه صَريحاً لِمَعْنَيَيْن، أوْ تَعَدّد وَضْع مَأْخَذه صريحاً لِمَعْنَيَيْن هما؛ جُزْؤهُما **/[٩ أ]** المَبْنِي عليه[490] تَعَدّد وَضْعِه ضِمْنًا لِمَعْنَيَيْن، فإنَّ "عَسْعَسْ" مَثلاً: إنّما وُضِع لِمَعْنى "أَقْبَل" و"أَدْبَر" وَضْعاً نَوْعِياً واحداً، صَريحاً مُتَعَدّداً ضِمْناً، بناءً على وَضْع مَصْدرِه لِمَعنى: الإقْبَال والإِدْبار، وضْعاً مَتَعدِّداً صريحاً.

فإنَّ القاعِدة التي بها يَثْبُت تَعْيِين "عَسْعَس" لَهما هي: كُلّ فِعْل مَاضٍ مُتَعَيِّن لِلحَدث الذي دلَّ عليه مَصْدَره، مع كُلّ نِسبَةٍ له إلى مَوضوع بِخُصوصها في الزمان المَاضي، وبهما إنّما يَثْبت وَضْعه لِمَعْنييْن بناءً على أنَّ مَصدَره وُضِع لِمَعْنييْن، وكذا الحال في الأسماء المُشْتقّة منه، وأمَّا الألفاظ المَوضوعة بالوَضع العام المُشَخّصات فَليس وَضْعها مُتعدّداً صريحا، ولا مَبْنياً على تَعَدُّد الوَضْع صريحاً، لِمَأخَذها لِمَعانٍ كَوَضْع الأفْعال التي لَيسَت مَصادِرها مُشْتَرَكة بالنسبة إلى النِسَب[491] المخصوصة.

هذا، إنْ لَمْ يَكُن لِمَادّة الفِعْل وَضْعٌ مُنْفَرِد لِلحَدث، ولِهَيْئَتِه وَضْع كذلك لِنِسْبَته إلى فاعِل مُعَيّن مع زمانها، وكذا في الاسم المُشْتَقّ المُشْترَك. أمَّا إنْ كَان[492] فَهَاهُنا توجيه[493] آخر هو: أنَّ تَعدّد الوَضْع المُعْتبَر في المُشْتَرَك هو؛ تَعَدّد الوَضْع صَريحاً، لَكِنّ أَعَمّ مِنْ أَنْ يكون في وَضْع عُيِّن اللفظ لِمَعْنَيَيْن، أوْ وَضْع جُزْئه لِجُزْء كُلّ مِنهُما، وهذا حاصِلٌ في الفِعْل المُشْترَك، وكذا في الاسْم[494] المُشْتَقّ المُشْتَرَك بِخِلاف تِلْك الألفاظ، لَكِنَّ الحَقّ هو الأَوّل؛ فإنَّ مَادّة "ضَرَب" لَمْ يُوضَع لِشيء، وإلّا لَزِم فَهْمه من تلك الحُروف على أيِّ وَجه رُكِّبت، بل الواضِع وَضَع "الضَرْب" لِذلك الحَدَث المَخْصُوص بِوَضْع شَخْصِي، ثُمّ وَضَعَ حُروفها بهذا التَرتِيب[495] بِشَرْط عُروض واحِد من الهَيْئات التي وَضَعَها لِلْمَاضِي، أوْ الاِسْتِقبال لذَلك[496] أيضاً في ضِمْن الوَضْع النَوعِي، كَما وَضَع في ضِمْنه هَيْئة لِلنِّسب المَخْصُوصة مع زمانِها، وستَطّلِع على زِيادَة كَلام في تَحْقيق وَضْع الفِعل.

[490] و: عليهما.

[491] ق: إلى النِسَب، صح هامش.

[492] يعني: إنْ كَان لِمَادَّة الفِعْل وَضْعٌ مُنْفَرِد... إلخ.

[493] ن: وَجْه.

[494] و– اسم

[495] ق: بهذا الترتيب، صح هامش.

[496] و م+ المعنى.

[المبحث الثاني: تقسيم اللفظ من حيث الوضع]

(التقسيم): هو ضَمُّ قُيود مُتبَايِنة[497] أو مُتَغايِرة[498] إلى مَفهوم كُلّي؛ لِيحصُل من انْضِمام كُلّ قَيد إليه قِسْم منه، وليس[499] فيه حُكْم إلا بِحَسب الصُورة، كما في صُورة التَعْريف، فهو لَا يَشْتَبِه اشتباهاً /**[٩ ب]** مَعْنوياً بالقضية المُنْفَصِلة، وكذا بالحَمْليّة الشَبيهة بها التي مَوضوعها مُشخَّص أوْ كُلّي مُسوَّر، وأمّا إذا كان مَوضوعها كُلّيا غير مُسوَّر نحو: "العَدد إمّا زَوْج وإمّا فَرد"، فرُبّما يَقع الاشْتِباه. والفَرق أنَّ في الحَمليّة حُكْماً بأحد الأَمْرَيْن على ما صَدَقَ[500] عليه العددُ.

وفي التقسيم[501] يُراد بالعَدد مَفهومُه، ويُعْتَبَر انْضِمام كُلّ مِنْ الأَمْرين إليه؛ لِيَتحصَّل[502] به قِسْم، فلا يكون قَضيّة في[503] الحقيقة، بل في الصورة، وإذا حُكِم عليه بِانقِسامِه إليهما فقد خَرج عَمّا هو حَقيقة التقْسيم، وصار قَضية طَبيعيّة على قِياس ما عُرِف في المُعرَّف والتعريف الحَقيقي المُقيَّد للتصوّر، وأمَّا التَعْريف اللَفْظيّ فالمقْصُود[504] به: التَصْديق دُون التَصوُّر.

نَعَم، لا بُدَّ في التَقسيم الحَقيقي مِنْ أَنْ يكون المَقْسِم، حَيث يَصِحّ الحُكم على كُلّ[505] واحد مِن أَفراده بأَحَد القِسْمَيْن على سَبيل الانْفصَال الحَقيقي؛ فَيلْزمه قضية كلية. رُبّما تُجعَل كُبْرى لِقَضيّة أُخْرى مَوْضوعُها مَوْرِد القِسْمة، ومَحْمُولها مَا جُعِل مَوْرِد القِسْمة؛ فيُجْعل شُبْهة[506] في شُمول المَقْسِم القِسميْن في التَقاسيم كُلّها. فيُقال في تقسيم الحيوان إلى الحيوان الناطِق وغيره: مَوْرِد القِسْمة: حيوان، وكلُّ حيوان إمّا ناطِق أو غيره، فـ"مَوْرِد القِسمة"، إمَّا ناطِق أو غَيره، فإنْ كان نَاطِقا لَمْ يَشمل غيرَه وبالعَكس.

---

[497] ق ن: القُيود المُتبايِنة في التقسيم الحقيقي، والمُتَغَايِرة في الاعتباري، والمُتَبَادَرُ مِنْ مُطْلَق التَقْسِيم بِحَسَبِ العُرْفِ هو: الحَقِيقِيّ، وما نَحْنُ فيه مِنْ هَذا القَبيل. (منه)

[498] ح: قوله "مُتَباينَة" هذا في التقسيم الحقيقي، وقوله " أو مُتَغَايِرَة"، هذا في التقسيم الاعتباري، والمُتَبَادَرُ مِنْ مُطْلَقِ التَقْسِيم بِحَسَب العُرْفِ هو: اعْتِبار التَبَايُن، وما نحن فيه من هذا القَبيل. (منه)

[499] و: فليس.

[500] س: على كُلِّ مَا صَدَقَ.

[501] ق ن: فَمَنْ زَعَمَ أنَّ "الأَلِف" و"اللاَم" في اللفْظِ لِلاسْتِغْرَاقِ، وقال: فَمَعْنَاه أي: فَمَعْنى التَقْسِيم حِينَئِذٍ كُلُّ لَفْظٍ مَوْضوع لِمَعْنى إمَّا مَدْلُولُه كُلّي أوْ مُشَخَّصٌ فَقَدْ أَخْطَأَ. (منه)

[502] ح: لِيَحْصُلَ.

[503] ج – في.

[504] م: بالمقصود.

[505] م – كلّ.

[506] ق ن: أي: جَعْل الحَاصِل مِنْ ضَمِّ إحْدَى القَضِيّتَين إلى الأُخْرَى شُبْهَةٌ. (منه)

وفيما نَحْن فيه مَورِد القِسمة; اللفظ الموضوع، وكلّ لَفْظ مَوضوع مَدلُوله إمّا كلي أوْ مُشخَّص، فَمَورِد القِسمة إمَّا اللفظ الذي مَدلوله كُلِّي، أوْ اللفْظ الذي مدلوله مُشَخَّص، فإنْ كان الأوّل لَمْ يَشمَل الثاني وبالعَكْس، ويَندَفِع[507] بِعَدم انْدِراج المَقْسِم في هذه الكُلّية، وشَرائط إنْتاج الشَكْل[508] الأَوّل إنّما تَكْفي[509] فيه إذا كانت المُقَدِّمات مِنْ القَضايا التي يكون المَحمُول فيها صادِقا على الموضوع صِدْقَ الكُلّي على جُزْئِيّاته كما صَرّح به المُحقّق الشريف قُدِّسَ سِرُّه. والصُغْرى ههنا ليست منها لأنَّ محمولها /[١٠ أ] عَيْن مَوضوعها ولَا اختِلاف بَينهما إلا بالاعتِبار والعِبارة. وأمَّا لَفْظ المَقْسِم -فيما نحن فيه- فَمُنْدرِج في أَحَد القِسْمين فَقَط،[510] ولا محذُور، لأنَّ المَقْسِم مَفْهومَه الكُلِّي كما في تَقْسيم الكَلِمة.

ثُمّ الانقسام لَازِم لِطَبيعة المَقْسِم من حيث هي في[511] الذهْن، وهو لازِم لأقْسامه بل جُزء منها، ولا يَلْزم اتِّصافها به لأَنّ عارِض الجُزء اللاَزِم من حيث هو في الذهْن لا يَلزم عُروضه لِلكُلّ والمَلزوم، كَمفهوم الجِنْس[512] العَارِض اللاَزِم[513] لِمَفْهوم الحَيوان الدَاخِل في ماهِيَّة الإنْسان فإنَّه غير عارِض لِمَفهوم الإنسان.

(اللفظ) الموضوع **(مدلوله)** الوَضْعِيّ فإنَّه لا غَرَض لَه هَهُنا فيما لَمْ يَتَعَلّق بِالوَضْع من اللفظ والمدلول، يَدُلّ[514] عليه قَوله في تقسيم الثاني: فالوَضْع إمَّا كُلِّي إلخ، **(إما كلي)**[515] يُمْكِن[516] فَرْض صِدْقه على كَثِيرين بِمُجرّد تَصوّره **(أو مُشخَّص)** يُمْنع[517] فرض[518] صِدْقه على مُتَعَدّد[519] بِمُجرّد تصوّره.

[507] ج: تَنْدَفِع.

[508] ق: الشَكْل، صح هامش.

[509] ج: يكفي.

[510] ق: فَقَطْ، صح هامش.

[511] ق: هي في، صح هامش.

[512] ق ن: كَمَفْهُوم الخَاصَّة العَارِض لِمَفْهُوم الضَاحِك اللازِم لِماَهية الإنسان. (منه)

[513] م- اللازم.

[514] ج: ويَدُلّ.

[515] ق ن: وأَيْضا الأَلْفَاظ المُهْمَلة قدْ يَكْون مَدْلولاتها العقْليّة كُلّيّة وَجُزْئيَّة، وليْست داخِلَة في هذه الأقسام. (منه)

[516] م: يمتنع.

[517] م س: يَمْتنع.

[518] ج- فَرْض.

[519] م: كثيرين.

(والأوّل) أي: اللفظ الموضوع لمعنى كُلّي مدلوله **(إمّا**[520] **ذات)**[521] أي: مَعْنى غَير الحدث مُسْتَقِلّ بالمَفهومية بِقرينة مُقَابلية **(وهو: اسم الجنس أو حدث)** أي: مَعْنى قائِم بغَيره[522] سواءٌ صَدَر عنه: كـ"الضَرْب"، و"المَشْي" أو لم يصدر: كـ"الطُول"، و"القِصَر" كذا ذكره الفاضل الاسترابادي[523] ويوافقه ما ذكره العلامة الرازي[524] في **شرح المطالع**.[525] والمُرَاد بالقيام بالغير كَونه ناعِتا له أي:[526] حيث[527] يَصِحّ أنْ يُشْتَقّ منه اسْم مَحْمول عليه كـ"الضَارِب" من "الضَرْب" أو كونه حاصِلا في الغير ومختصا به، حيث يكون الإشارة إلى أحدهما إشارةً إلى الآخَر تحقيقا كـ"الضَرْب" في "الضَارِب" أو تقْديرا كالأَصْوات القائمة بالأَجْسام والعُلوم، والمَعَارِف القَائِمة بالمُجَرَّدات، والصفات القائمة بذاته تَعَالَى. فإنَّ شيئا من هذه الأُمُور سِوى الأَجْسام غير مُشَارٌ إليه بِحَسبِ الحِسّ، لَكِنّ كُلّ واحد منها بِحالة؛ لو أمكن الإشارة إليه حِسّا لكانت الإشارة إليه/**[١٠ ب]** عَيْن الإشارة إلى ما حَلَّ فيه، إن كان مَحَلا لِشَيء، وعَيْن الإشارة إلى مَحَلّه إنْ كان حَالًّا في مَحَلّ.

وأمّا تفسيره[528] بالتَبَعِية في التَحَيُّز؛ فيَنْتَقِض بِصفات الباري، وصِفات المُجَرّدات، بل بالصِفات الاعْتبارية لِلمُتحَيِّزات **(وهو المصدر)** ويَنْبَغي أنْ يُزاد في تعريف المَصْدر قَيْد "الجاري على الفعل" أوْ[529] "الذي اشْتُقَّ منه الفِعْل" احترازا عن مِثْل العَالَمِية،

---

[520] ق: إمّا، صح هامش.

[521] ق ن: إنَّما حَمَلْنا الأَوّلَ على أَحَدِ قِسْمَي اللَّفْظِ، وإنْ كان ما هو خَبَرُه بِحَسَبِ الظاهر الواقع إمّا الإنْفصالية يَقْتضي أنْ يُحمَل على أَحَد قِسْمَي المَدْلول الوَاقع عليه التقسيم ظاهرًا وإنْ كان المقصود الأصلي تَقْسيم اللّفْظِ الدالّ ولِذَا صَدَرَ التقسيم بِاللَّفظ لأَنَّ لَا يَحْتَاج إلى تَكَلُّف في مَرْجِع الضَمائِر المَذكورة بَعْد، فإنَّ المُراد بِها الأَلِف قَطْعًا بِقرينة الإخْبَار والمَقَام ومِمَّا يُؤَيِّد حَمْل الأَوّل على أَحَد قِسمَيْ اللَّفْظ. قوله: "والأوّل مَدْلولُه إمّا مَعْنى في غَيره" فلِذلِك زِدْنا مَدْلُولَه قَبْلَ "إما" كما في قَوله: "مَدْلوله إمَّا مَعْنى في غيره" وإنّما لَمْ تَرِدْ بَعْدَ "إمَّا" لأنَّ لَا يَحْتَاجُ إلى الزِيَادَة في قوله: "أو حَدَثٌ" وَيَجُوز أنْ يَرْتَكِبَ التجَوّز وحِينَئذٍ يَكون قَوْلُنا: "مدلوله إمّا ذات" بيانا. (منه)

[522] ق ن: "قدْ يُعْتَبَرُ في تَعْريفِهِ أنْ يَكون التَعْبِير عنه بِالفَارِسيّة بِمَا في آخره "دال" و"نون" أو "تاء" و"نون" فَيُقَالُ: فَمَعْنَى السَوَادِ والبَيَاض، وإنْ كان أمرًا قائمًا بِغَيره لَكِنّه لَيْسَ مِمّا يُعَبّرُ عَنْه بذلك، ومَعْنى الجَيِّد والمِنْوال وإنْ كان في آخَر ما يُعَبَّر عَنْه بِه ذلك، لكنّ ليس أمرا قائما بغيره وفيه تأمل. إذْ لَا شُبهَة في أنَّ الأَسْوَد وَالأَبْيَض صِفتَان مُشْتَقَّتان مِنْ المَصْدَر، وإنّ مَعْنى الصِفَة مَا قام به الأَسْودُ وما قام به السَوادُ بِمَعْنى بَيَامِي لَا بِمَعْنى سِيَاه شدن، وكذا الأَبْيَض فتأمل. (منه)

[523] ذَكرَه الرَضِي في كتابه: **شرح الرضي على الكافية**، للرضي الأسترابادي، ص **٣/٣٩٩**.

[524] هو أبوعبد الله ابن محمد الرازي الطحطاني، له مصنفات في علم المنطق، والتفسير، واللغة. توفي عام **٧٧٦/ ١٣٦٥**. انظر للتفاصيل: **موسوعة طبقات الفقهاء**، اللجنة العلمية في مؤسسة الإمام الصادق، الإشراف: جعفر السبحاني، الطبعة الأولى، **١٤١٩** ص **٢٢٦-٢٢٧/ ٨**.

[525] **شرح المطالع** هو كتاب ألفه قطب الدين الرازي في علم المنطق. كُتب عليه حواشية كثرة، وحصل على شهرة وفيرة في مجاله.

[526] ج- أيْ.

[527] ج: بِحَيث.

[528] ج: بِتَفْسِيره.

[529] ج- أوْ.

وعن أَسْماء المَصَادِر،[530] إلا أنَّ التَقْسِيم حِينئذٍ يَصِير[531] غير حَاصِر، فكَأَنّه تَسَامُح؛ فَعدّ الجَميع مَصدرا. ويُمْكن الجَواب عن مِثْل العالَمِية: بأنَّ المَقْسِم اللَفْظ الواحد لِوجوب اعتبار الوَحْدة في المَقْسِم في التقاسيم كُلِّها على ما هو المَشْهور–وإنْ كان لنا عليه كَلاَم ذَكَرْنا في **حاشية شرح الطوالع**[532] –ونَحْو العَالَمِيّة ليس كذلك؛ إذْ قَدْ أُلحِق به اليَاء[533] المَصْدَرِية، والظَّاهر أنَّه ليس بِكُلِّه أيْضا[534] لِوُجوب كَوْنها مُفْرَدة غير دالة[535] جُزْؤها على جُزْء مَعْناها والعالَمِية ليس كذلك، وبهذا يَظْهر أنَّ جَعْل قَيْد "الجاري على الفِعْل" في قَول ابْن الحَاجِب: "المَصْدَر: اسْمُ الحَدَث الجاري عَلى الفِعْل"[536] احتِرازا عن مِثْل العَالَمِيّة كما فَعَله الفاضل الأسترابادي مَحلُّ بَحْث.

وإنّما أَخْرَج المَصْدَر عنْ اسْم الجِنس[537] مع أنَّ اسْم الجِنْس في مُتَعارَف القَوْم أَعَمّ من المَصْدر؛ لِيُفرّع[538] عليه بَيان مَعْنى المُشْتَقّ، ومَعنى الفِعْل، فكَأَنّه قال: اللفْظ الذي مَدْلوله كُلّي؛ مدلوله إمّا حَدث وَحْده، وإمَّا غَيْر حَدَث وَحدَه، على أنَّ الوَحْدة[539] قيد "غير الحدث"،[540] وإمَّا مُرَكَّب مِنهُما. واعْتِبار التَركيب بَيْنهما مِن غَير نِسْبة لَا يُعْتدّ به؛ فانْحَصر فِيما اعْتُبِر فيه مع الطَرَفَيْن نِسْبَة مُعَبّرا[541] عَنه بقَوْله: **(أَوْ نِسْبة بينهما)** كذا قيل. وأقول: هذا الكلام مُشْعِر بأَنّ الطَرَفيْن داخِلان في مَفْهُوميْ الفِعْل والمُشْتَقّ، وستَطَّلِع على أنَّ الفاعِل خارِج عن مَفْهوم الفِعْل.

و**(ذلك)** أي: النِسْبة والتَذْكِير باعْتبار الخَبَر أَوْ لأنَّ التَأْنِيث غَير مُترتّب على التَذْكير، وفي مثله يَجُوز التَذْكير والتَأْنِيث، وقدْ[542] يَجوز أن يكون إشارة إلى المُركّب المُراد بلفظ /[١١ أ] النِسْبة وحينئذٍ يَحْتاج في قوله: **(إما أنْ يُعْتبر)** إلى تقدير أي: يُعْتبَر نِسْبته **(من طرف الذات)** أي: يُؤخَذ غيرُ الحَدث من حيث إنَّه يُنْسب إليه الحَدث نِسْبة تَقْديريّة على وجه من الوُجوه المُعْتبَرة في

---

[530] ج: المَصْدَر.

[531] ق: يَصِير، صح هامش.

[532] ج: في **حاشية المطالع**.

[533] م: ألحق بالياء.

[534] و: ليس بكلمة أخرى أي: كما أنه.

[535] ج: دَالّ.

[536] ابن الحاجب، **الكافية في علم النحو والشافية في علمي الصرف والخط**، ص ٤٠.

[537] ق ن: وهو المُوَافِق لِما ذَكره المُحقّق الشريف حيث قال: إنّما أَخرَجَ المَصْدَر عنْ اسْم الجِنس لِيَبْني عليه مَعْنى المُشتَقّ، ومَعْنى الفِعْل فكَأنّه قَال: المَدلُول الكُلِّي إمّا حَدَثٌ وَحْدَه أوْ غَير حَدَثٍ وَحْدَه، وإمَّا مُركَّب مِنهما غَيْرَ أنّه يُشْعِر بأنَّ الأَوّل إشارةٌ إلى المَدلول الكُلِّي. (منه)

[538] ج: لِيُفَرِّغَ.

[539] ج+ فيه.

[540] س– على أنَّ الوَحْدة قيد غيْر الحَدَث.

[541] ج: فَيُعَبِّر.؛ و م: فعُبِّر.

[542] ج– قد.

مَعاني الأسْماء المُشتقَّة؛ **(وهو المُشْتق[543] أو مِنْ طَرَف الحَدث)** أي: يُوجَد[544] الحَدث من حَيث إنَّه مَنْسوب إلى غيره نِسْبة تَامَّة؛ **(وهو الفعل)**.

(الثاني) أي: اللفظ المَوضوع لِمُشخَّص، **(فالوضع)** أي: وَضْعُه لِذلك المُشَخَّص **(إمَّا كُلِّي)** عام **(أو مُشَخَّص)** خاصّ، وقد عَرفْت مَعْناهما، **(الثاني)** أي: اللفظ المَوضوع لِمُشخَّص وَضْعا خاصّا؛ **(عَلَم)** شَخْصي ولا يُتوهّم من العِبارة أنَّ[545] مُسَمّى العَلَم يَجِب أَنْ يَكُون شَخْصا واحِدا حَقِيقيّا، حتى لَو سُمِّي اثنان أَوْ جَمَاعة بِصِفَة الاجْتِماع بِاسْم لا يكون ذلك الإسْم عَلَما، كـ"إبّانَين" فإنَّه بهذه الهَيْئَة عَلَمٌ لِجَبَلَيْن مُعَيّنَيْن مَعا، ولا يُقال لِواحد مِنهُما: "إبَّان"، فَهُما معا[546] بِمَنْزِلَة شَخْصٍ وَاحِد. **(والأوَّل)** أي: اللَّفظ الموضوع لِمُشخَّص وَضْعا عامًّا، وإنّما قَدَّمه في التقسيم، وأخَّره في البَيان؛ إظْهارا لِلاهْتِمام بِما هو المَقصود الأَصْلي، فإنَّ أَقْسامَه[547] هي التي قُصِد بَيانُها أَصَالة في هذه الرسالة كما سَبَق، وتَفْريقا لِلْخاطِر عن بيان القَليل لِيتوجّه إلى المَقْصود بإقْبال تامّ **(مدلوله إمَّا معنى)** حاصِل **(في غيره)** أي: باعتبار مُتَعلَّقه **(يَتَعيَّن بانْضِمام ذلك الغَير إليه وهو: الحَرْف)** فإنَّه وُضِع باعتبار مَعْنى عام؛ وهو نَوْع مِن النِسبَة كـ"الابتداء" و"الانتهاء". لِكُلّ ابْتِداء وانْتهاء مُعَيّن بِخُصوصه مَثلا على وَجْه يَكون آلَة لِمُلاحظَة طَرَفَيْه ومِرْآة[548] لِتَعرّف حَالِها،[549] ولا خَفاء في أنَّ الِابْتداء الجُزْئِيّ الذي بَيْن البَصرة والسَّير مثلا في قولك: "سِرْتُ مِنْ البَصْرة" لَا يُتَصَوَّر ولا يُتَميّز إلا بِذِكر "السَير" و"البَصْرة"، ولا يُتعقَّل إلا بِتَعقُّلهما، وقِسْ عليه سائِر الحُروف.

وتَوْضيحُه: أنَّ الابتداء **/[١١ ب]** مثلا: نِسْبة مَخْصوصة هي حالة لِغَيْره، ومُتَعلّقة به كـ"السَير" و"البَصرة" مثلا؛ فإن أُخِذ مُطْلقا كَان مَعْنى مُسْتَقلاً مَلْحوظا لِلْعَقْل[550] بالذات يُمْكِن أنْ يَحْكُم عليه وبه، وهو بهذا الاعتبار مدلول لَفْظ[551] الابتداء،

---

[543] ق ن: فإنَّ ما اعتُبِر فيه غَيْرَ الحَدَث منْ حيث نُسِبَ إليه الحَدَث، إمّا أنْ يكون غيرَ الحَدَث المُعْتَبَر فيه ذاتا ما أي: مُبهمَة لا تَعيُّنَ لَها أصْلاً، ويُسَمّونه صِفَةً، وهي إمَّا أنْ يُعْتَبَر فيها قِيَامُ الحَدَث به؛ يُوجَد الحُدُوث وهو: اِسْمُ الفَاعِل، أوْ يُوجَد الثُبوتُ وهو: الصفَة المُشَبَّهَة، أوْ وُقُوعُه عليه وهو: اسْمُ المَفْعُول، أوْ زِيادَة مَوصُوفَة على غَيْره فِيه وهو: اِسمُ التَفْضِيل، وإمَّا أنْ يَكون مُتَعَيِّنا باعْتِبار؛ فإمَّا أنْ يُعْتَبَر كَوْنُه زَمَانًا لِلْحَدَث: وهو اسْمُ الزَمَان، أوْ كَونه مَكَانا له وهو: اسْمُ المَكانِ، أوْ كَوْنه آلَةً لِحُصوله وهو: اسمُ الآلَة. وإنَّما قُلْنا: إنَّ غَيْرَ الحَدَث المُعْتَبَر في هذه الثلاثة يَتَعَيَّن بِاعْتِبارِ دونَ الصِفَاتِ؛ لأنَّ مَعْنَى "مقام" مَثَلاً مَكَانٌ فيه القِيَامُ لَا شيْءً ما، أوْ ذَاتٌ ما فيه القِيامُ بِخِلاَف القَائِم، فإنَّ مَعْنَاه ذاتٌ ما له القِيام. (منه)

[544] م: يؤخذ.

[545] و: أي.

[546] ن– معا.

[547] م: انقسامه.

[548] ق: مِرآةً لِمُشاهَدته على هَيْئَة الانْضِمَام والارْتِبَاط. (منه)

[549] س: لِتَعْريفِ حَاله، صح هامش.

[550] م: للفعل.

[551] س: اللفْظ.

وإنْ أُخِذ مُتعَلّقا بِمُتَعلّق مَخْصُوص كَ"السَير" و"البَصرة". فَلَه اعْتبَاران أحدهما: أنْ يُلاحَظ الفِعْل[552] مِن حَيث إنَّه مَفْهوم من المفهومات، وتَوَجُّه إليه بالقَصْد؛ فَيكون مَفْهوما مُسْتقِلاّ أيضًا يَصْلح أنْ يُحكَم عليه وبه،[553] ويُعَبَّر عنه بِابْتداء سَيْر البَصْرَة. وثانيهما: أنْ يُلاحَظ الفِعْل[554] مِنْ حيث هُو حالة لذلك المُتعلّق، ويجْعَله آلة لِتَعرّف[555] حاله، ويكون المُتوجَّه إليه قَصْدا ذلك المُتَعلّق، وهو بهذا الاعتبار لا يَسْتقِلّ بالمَفهومية، ولا يَصلح أنْ يُحكَم عليه أوْ به؛ فَمَعْنى "من" ليس هو الابتداء المُطْلَق، ولا المَخْصوص المَأخُوذ[556] بالاعْتبار الأوّل، وإلا يَصْلح أنْ يَقع محْكُوما عليه وبه قَطْعا، لَكِنّا لاَنَشكّ في أنَّ المَفهوم المُسْتَفاد منه في قولك: "سِرْت من البَصرة" -على الوجه الذي اسْتُفِيدَ منه- لَا يَصْلح لِشيء مِنْهما، فَتَعَيّن أنْ يَكُون مَعْناه الِابْتداء الخَاصّ بالاعتبار الثاني، وهو مَعْنى لَا[557] يَتحصّل ذِهْنا ولا خَارِجا إلاّ بها جُعِل آلَةً لِمُلاَحَظة، ووَسيلة[558] إلى تَعَرّف حاله، ثمّ إنَّه مُسْتعْمَل في كُلّ ابتداء خاصّ حَقَّقه بلاَ اشْتِراك، فهو مَوضوع لذلك وَضْعا عامّا.

وههنا أبحاث:

الأوّل: أنَّه إنْ أُريدَ بكون مدلوله كُلّيا أنّ مَعْناه مَفْهوم كُلّي مِنْ غير مُلاحظَة لِمَعلُوميَّته؛[559] فالحَصْر ليس بِمُسْتَقيم، لأنَّه يَصِير[560] حينئذٍ عَلَم الجِنس واسِطة، لأنَّه مَوضوع لِمَفْهوم كُلّي من حيث هو مَعْلوم،[561] وإنْ أُريدَ أَعَمّ مِن ذلك فَهو داخِل في المَوضوع لِمَفهوم كُلّي: هو "الذات"، وليس بـ"اسْم جِنْس". وكَلامُه فيما سَيَجِيئ يَدُلّ على أنَّه أَراد الأَوّل.

الثاني: إنَّ الأَفْعال التَامّة بِالنظَر إلى النِسَب المَخْصوصة الدَاخِلة في مَفْهوماتها -كالحُروف- مَوضوعة **[١٢ أ]** وَضْعا عامًّا. وتلْخِيصُه: أنَّ الفِعْل -ما عَدا الأَفْعال النَاقِصة- كـ"ضَرَبَ" مثلا: يَدُلّ على مَعنى مُسْتقِلّ بالمَفهُوميّة؛ وهو الحَدَث، وعلى معنى غير مُسْتقِلّ؛ هو النِسْبة[562] الحُكْمِيّة[563] المَلْحوظَة من حيث إنّها حالة بَيْن طَرفَيْها، وآلَة لِتَعرّف حَالِها مُرْتَبِطا أَحدُهما بِالآخَر.

---

[552] ن ج: العَقْل.

[553] م: أو به.

[554] ن ج: العَقْل.

[555] ج: التعَرُّف.

[556] ن: المَذْكُور.

[557] ق: مَعْنى لَا، صح هامش.

[558] م: وسيلة.

[559] ن: المَعْلُومِية.

[560] ج- يَصِير، صح هامش.

[561] م ج: مفْهوم.

[562] ج: النِسَب.

[563] ج- الحُكمِية.

وذلك: لأنَّ النِسبة المُطْلَقة والمَخْصوصة المَلْحوظَة بالذات مِن حيث هي كذلك، لا يكون حُكْميّة،[564] بَل يَقَع مَحْكُوما عَليها وبِها لإسْتِقلاَلِها بالمَفْهومِيّة، فكما أنَّ لَفْظَة "مِنْ" مَوْضوعة وَضْعا عامّا لِكُلّ ابْتداء مُعَيّن بخُصُوصه، كذلك لَفْظ "ضَرَبَ" مَوضُوعة وَضْعا عامّا لِكُلّ نِسْبة لِلحَدث الذي دَلّت عليه إلى فاعِل مُعَيّن خارِج عن مَفْهومها بِخُصوصها.

وإنّما اعْتبَرنا تَعَيّن الفاعِل، لأنَّه لَا شُبْهة في أنَّ الفِعْل مَوضوع لِلنِسبة،[565] فإمَّا أنْ يَكون مَوْضوعا لِلنِسبَة[566] إلى شَيْء مُعَيّن، أوْ إلى شَيْء ما مُطْلَقا، لَا سَبِيلَ إلى الثاني. وإلا كان[567] حيث ما[568] اسْتُعْمِل مَجازا، إذْ: لا يُسْتَعمَل إلا في النِسَب[569] إلى مَوْضوع مُعَيّن بنوع تَعَيُّن، وأيْضا لوْ كان مَعْناه شيئا ما لَه الحَدَث لَاحْتَمَل الصِدْق والكَذِب وَحْدَه، لأنَّه حينئذٍ يكون الموضوع الذي تَوجّه إليه نِسْبة مَفْهوما منه عِنْد إطْلاقه؛ فَيَرتَبِط به النِسْبة، ويَنْعَقِد الحُكْم. وكُلّ مُحْتَمَل لِلصِدْق والكَذِب مُرَكّب؛ فَيَلْزَم أنْ يكون الفِعْل مُرَكّبا، وإنَّه باطِل، ولا امْتَنَع حَمْلُه على شَيْء كما في قولك: "زَيْد عَمْرو يَمْشِي"، فَتَعَيّن أنّه مَوضوع لِلنِسبَة إلى مُعَيّن، لَكِنّ ذلك المُعَيّن لا يُفْهم مِنه، لأنَّ الفِعْل وَحْده لَا يُفهَم منه فاعِلُه؛ فلاَ يُفْهم حِينئذٍ مَدلوله الذي هو النِسْبة إلى مُعَيّن كما في لَفْظَة "مِنْ"، فإنّه إذا لَمْ يَكن مَعها ضَمِيمة لَمْ يُفْهَم مِنْها مدلولها الذي هو الابْتداء الخاصّ، فكما وَجَب في الحُروف ذِكْر مُتعلّقاتهم؛ **/[١٢ ب]** لِيُفْهَم[570] مَعانيها التي هي نِسَب مَخْصوصَة مِنْ حيث إنّها أداة فيما بَيْن المَعاني الخارِجة عنها، كذلك يَجِب في الأفْعال التَامَّة ذِكْر فَاعِلها لِيُفْهَم منها النِسَب المُعْتبرَة في مَفْهُوماتها بَيْنَ حَدَثٍ داخِل فيها، وموضوع خارِج، وكذا في الأفْعَال النَاقِصة يَجِب ذِكْر مَعْمولاتِها لِيُفْهَم منها النِسَب بَيْن أَمْرَيْن خَارِجَيْن عن مَفْهوماتها كما ستَعْرِفه.

وبِمَا ذَكَرْنا: ظَهَر مَعْنى قَوْل المُصَنِّف في **الفوائد الغياثية**: «الفِعْلُ: وُضِع لإسْناد مُحَصَّل، وهو نِسْبة لَا تَتحَصّل إلا بِذِكر ما يُسْنَد إليه بَعده»[571] فَلِذلك لَمْ يَجُز حَذْف الفَاعِل، فَمَجْموع مَعْنى الفِعْل التامّ المُركَّب مِنْ الحَدث والنِّسبة المَخْصوصَة غَيْر مُسْتقِلّ

---

[564] ق: فإنْ قِيلَ مَعْنى الصَيْرُورَة هو: حُصُول المُسْنَد لِلْمُسْنَد إليه بَعْد ما لَمْ يَكنْ ثَابتا لَه، كَما ذَكَره العلامة التفتازاني في **شرح التلخيص**، قلنا: لو كَان كَذلك كان الخَبَرُ مُتَّصِفا بِنَفْس مَعْناه لَا حُكْمَ مَعْناه؛ فَيَكُون لَفْظُ الحُكْم في قَولِهم "حُكم معناها" مُسْتدرَكا، وجُعِلَ إضافة الحُكْمِ إلى مَعْنَاها بَيَانِيةً لا يَدْفَعُه كَما نَصَّ عليه المُحَقّق في **حاشية شرح التلخيص**. (منه)

[565] ق ن: والمُنَاقَشَة بِأَنّه يَجُوز أَنْ يُوضَعَ لَفْظُ مُفْرَد بِإِزَاء نِسْبَة تَامَّةٍ خَبَرِيَّة لَيْسَتْ بشَيء، لأَنّ جَوَازَ ذَلك لَا يُنَافِي ثُبُوتَ كُلّ مُحْتَمَلٍ لِلصِدْق والكَذب مُرَكَّبٌ، وأَمّا القَول بِوُقُوعه كَما في هَيْئَات، فجَوَابُه إنّه مَوْضُوع لِنَفْس الفِعْل لِأَنّه مع فَاعِله، ولِذا يُذكَر مَعه الفَاعِل على أنّ التَحْقيق هَيئَات مَوضُوع لِلفظ بعد الدَالّ على مَعْناه لا بِمَعْناه. (منه)

[566] ج– فإمّا أَنْ يَكون مَوضُوعا لِلنِسْبَة.

[567] س: لَكَان.

[568] ج– ما.

[569] ج: النِسْبَة.

[570] م: لتفهيم.

[571] **الفوائد الغياثية** للإيجي، ص ١١٤.

بالمَفْهوميّة، فلا يَصْلُح أنْ يَقَع مَحْكُوما عليه، ولا مَحْكُوما به، كذا ذَكَره المُحَقِّق الشريف قُدِّس سِرُّه؛ فَعَلى هذا عَدُّ الفِعْل مِمّا مَدْلوله كُلّي مَحَلُّ بَحْث. وكَأنَّه تَسامَح في عَدّه مِنه وَضْعا لِلكُلّ بِصِفة الجُزْء، أَقول: يُمْكِن أنْ يُقال: النِسْبة التي هي جُزْء مَعْنى الفِعْل نَفْسها، أعْني: ثُبوت الحَدَث الكُلّي لِفاعِل مَخْصوص صالِحة لأنْ يُلاحَظَها العَقْل قَصْدا وبالذّات، فحَمْلها على كَثِيرين هي ثُبُوتات تِلك[572] الحَدث لِذلِك الفَاعِل، فإنَّ ثُبوته له في جُزْء مِنْ أَجْزاء زَمان الماضي مَثَلا غَير ثُبوته له في جُزْء آخَر، وثُبوته له في ضِمْن جُزْئي غير ثُبوته له في ضِمْن جُزئيّ آخَر.

نَعَم، هي مِنْ حيث إنّها لُوحِظَت قَصْدا، ليست بداخِلة في مَفْهوم الفِعْل، وإنّما تَكون داخِلة فيه مِن حيث إنَّها لُوحِظَت على أَنّها آلة لِمُلاحَظَة طَرَفَيْها، ولا مَحْذُور في ذلك، لأنَّ الحُكْم بالكُلّية إنّما هو على نَفْس تِلك النِسْبة، لا عليها من حيث إنّها داخِلة في مفهوم الفِعْل، ومَلْحوظَة على أَنَّها آلة لِتعرّف حال طَرَفَيْها. ألا يُرى أنَّه صَرَّح المُحَقِّق بأنَّه«إذا عُبِّر عن مَعْنى الفِعْل، ومَعْنى[573] الحَرْف بِغير لَفْظِها، صَحّ أنْ يُحْكَم عليها أوْ بها».[574] لَكِنّه بهذا الاعتبار /**[١٣ أ]** لا يَكون مَعناهما، فَعُلِم أنّ النِسبة التي هي جُزْء مَعْنى الفِعْل نَفْسها صالِحة لأنْ يُلاحَظها العَقْل بالذات، ويَجْعلها مَحْكُوما عليها أوْ بها؛ فَعدَّ الفِعْل مما مَدْلوله كُلِّي باعتبار أنَّ كُلّ جُزْء منه كُلّي لا باعتبار أنَّ أَحَد جُزْئَيْه فَقَط. كذلك وكذا مجموع مَعناه المُركَّب من الحَدث والنِسبة –إذا لُوحِظت قصدا– كُلّي يَصْدق على المَجموع المُركَّب من فَرْدَيْها فَتَأَمّل.

وأمّا عَدَم اسْتِقْلال مَعْنى الفِعل، ومَعْنى الحَرْف بِالمَفهوميّة فَلا يُنَافي الاتّصاف[575] بِالكُلِّية والجُزْئِيّة وغَيرهما مِنْ الصِفات، بحَسَب نَفْس الأَمْر كَيف وإنَّها مُتّصِفان بِعَدم الاسْتِقلال كَونها مَعْنى الفِعْل، ومَعْنى الحَرف، ويَصِحّ الحُكْم عليها وبها، إذا لُوحِظَا قَصْدا وبالذات فَافْهَم.

بَقِي بَحْث وهو: أنَّه لا شُبْهَة في أنَّ الفِعْل وَحْده يَدُلّ على الحَدث الذي هُو جُزْء مَدلوله، فإذا لَمْ يَكن وَحْدَه دالا على النِسْبة التي[576] هي جُزْؤه الآخَر لَزِم عَدَم اسْتلْزام التَضَمّن المُطابَقة، وإنَّه باطِل.[577]

---

[572] ج: ذلك.

[573] ج– مَعْنى.

[574] **حاشية على تحرير القواعد** للسيد الشريف الجرجاني، ص ٦٠.

[575] ج: اللّهُمَّ إلّا أنَّه يُقَال بِأَنّ التَشْبيه: يُفهَم إجْمالًا لِلعِلْم بِالوَضْع إجْمَالا، وإنْ كَان لا يُفْهَم بِخُصوصِها. ومَعْنَى اسْتِلْزام فَهْم الجُزءِ لِفَهْم الكُلّي على وَجْه يَقْتَضي وَضْعَ الوَاضِع والعِلْم به فَافْهَم. (منه)

[576] ج– الّتي.

[577] س+ ويُمْكِنُ أَنْ لَنْ يُفْهَم النِسَب المَخْصُوصَة في الفِعْل إجْمَالا؛ كانفِهَام مَعْنى الأَسْمَاء المَوْضُوعة بِإِيزَائِها وَضْعا عَامًّا كَمَا سَبَق؛ م– فإنه باطل.

الثالث[يعني البحث الثالث]: أنّ الأفْعال النَاقِصة لَا تَدُلّ على أَمْر قائِم بِمَرفُوعها، بل على نِسْبة شيء ليس هو مَدلولها إلى مَوضوع ما بِخِلاف سائِر الأفْعال، فإنَّها تَدُلّ على نِسبة شيْء هو: مدلولها إلى مَوضوع ما كَما مَرَّ في مِثال "ضَرَب"، وهذا الذي ذكَرْناه مِن دَلالتها على ثُبوت شيء خارِج عن مدلولها إلى المَوضوع هو مَعْنى ما. قِيل: مِنْ أَنّها وُضِعَت لِتَقْرير الفاعِل على صِفة، فإنَّها إذا كانت مَوضوعة لِذلك التَقْرير دَلَّت بالمُطابَقة عليه فقط، لأنَّ المُتبادَر مِن قَولِك:"هذا اللَّفظ وُضِع[578] لِذلك المَعْنى" أنَّ ذَلك المَعْنى مَوضوع له لأَنَّه جُزْؤه، وكانت الصِفَة خارِجة عن مَدْلولها كـ"الفاعِل"، وكذا تَدُلّ على زمان تِلك النِسْبة كـ"كان"؛[579]فإنَّه لا يَدُلّ على الكون مُطْلقا أي: على كون[580] شيء وَ وُجوده في نَفْسه، وإلا كان[581] فِعْلا تَامّا، بلْ على كون /[١٣ ب] شيْء لَم يذْكر ما دام يُذْكر "كان"؛ فلا يكون داخِلا في مفهومه، فلا حاجَة إلى زيادة قيد في التعريف[582] لإِخْراج الأَفْعال التامَّة، كما فَعَله الفاضِل الأَسْتَرابادي حيث قال: «على صِفَة غَير مَصْدَر ذلك الفِعْل، فإنَّها وُضِعَت لِتَقْرير الفاعِل على صِفة هي مَصْدرها، وذلك؛ لأنَّ الأفْعال التَامّة لَيْست مَوضوعة لِتَقْرير الفاعِل على صِفَة، بل لِصِفة وتَقْرير الفاعِل عليها معا»،[583] كذا ذَكَره المُحَقِّق الشريف وهو المُوافِق لِما ذَكَره المُصَنّف في **الفوائد الغياثية** حَيث قال: «أمَّا الفِعْل، فَيَدُلّ على النِسْبة ويَسْتدعِي حَدثا وزمانا في الأَكْثر، وإنْ كان قَد يَعْري عن الحَدث[584] كـ"كان"، أوْ عن الزمان كـ"نِعم"، و"بِئس"، و"بعت"، و"اشتَريت" إذا اسْتحْدث به الحُكم»،[585] وبِهذا يَظْهر وَجه ما قِيل؛ المُسْند في باب "كان"؛ هو الخَبر، و"كان" قيد له، وما ذَكره المَنْطِقيُّون[586] أنّ "كان" رابِطة يَرْتبِط به المَحْمول بالمَوضوع.

قالَ المُحَقِّق الشريف: «إنَّ نَظَر النُحاة فيها مِن حيث اللفظ نفسه -لأنَّ مَقصودَهم تَصْحِيح الأَلْفاظ- فلمَّا وَجَدوا الأفعال الناقِصة أنَّها تُشَارِك ما عَداها من الأفْعال التامَّة في كثير من العَلامات، والأَحْوال اللَفْظِيّة جَعَلوها أفْعالا. وأمَّا المَنطِقُيّون؛ فَوجَدوا[587] أنَّ مَعانيها تُوافِق معاني الأَدَوات في عَدَم صَلاحَة الإخْبار بِها وحْدها أدْرَجوها في الأَدوات».[588]

---

[578] س: مَوْضُوع.

[579] ج: لـ"كان".

[580] ج: كُلّ.

[581] و: لكان.

[582] ق ن: أيْ التَعْريف المَشْهُور المُشَارُ إليْه عَنْ قَرِيبٍ لِلأَفْعَال النَاقِصَة حَيْثُ قالوا: الأَفْعال النَاقِصَة مَا وُضِع لِتَقْرير الفَاعِل عَلى صِفَة. (منه)

[583] **شرح الرضي على الكافية**، للرضي الأستراباذي، ٤/ ١٨١. وهو تَلْخِيصُ ما قَاله الرَضِي.

[584] ج: على الحَدَث.

[585] **الفوائد الغياثية** للإيجي، ص **١٥٩**.

[586] ج: المحققون.

[587] و: فوجدوها.

[588] **حاشية على تحرير القواعد** للسيد شريف الجرجاني، ص **٥٥-٥٦**.

وقال بَعْضُهم [أيْ بَعْض المَنْطِقيين]: «إنَّ "كان" يَدُلّ بِمادّته على الكون المُنْتَسِب إلى فاعِله، فإنْ كان المُراد نِسْبة مُطْلَق الكَون إليه كان[589] من الأَفْعال التامّة، وإن كان المُراد نِسْبة كَوْن شيْء إليه كان مِن الأفْعال الناقِصة»،[590] فَعلى هذا يكون المُسْنَد في "كان زَيْد مُنْطَلِقا" هو: "كان"، ويكون الخَبر قَيْدا له. وإلى هذا أَجْنَح[591] جار الله في المُفَصَّل حيث لَمْ يَذكُر المَرفوع بـ"كان" في المَرفوعات إدْخالا له في باب الفاعِل، وإنَّما يَصْدق عليه حدُّ الفاعِل إذا جُعِل "كان" مُسنَدا كذا ذَكَره بَعْض تَلامِذة **/[١٤ أ]** المُصَنِّف في شرح **الفوائد الغياثية**، وظَنّي أنَّ هذا القول هو الأَقْرَب إلى الصَواب.

فإنَّ مَعاني مَصادِر هذه الأَفْعال مَعانٍ مُسْتَقِلّة بالمَفهومِيّة قَطْعا، ولَا يُنافي ذلك كَونها نِسَبا كَما لا يَخْفى، وهي جُزء مِن مَعانِيها قَطْعا[592] لِظُهور أنَّ مَعْنى "كان" في "كان زَيْد قائما" مُشْتَمِل على مَعْنى الكَوْن مع زِيادَة هي: ثُبوته له مَع زَمانه،[593] وَلَا يَخْفى أنَّ الكَون "قائما" صِفَة لِزَيْد، وثُبوت القِيام له صِفَة لِلْقِيام، وأظْهَر منه "صار"؛ فإنَّ الِانْتِقال الّذي هُو مَعْنى مَصْدَره غير ثُبوت الخَبَر لِاسْمه قَطْعا، ومَعْنى مُسْتقِلّ بِالمَفهومِيَّة، وجُزْء مِنْ مَعْناه، وكَلام المُحَقّق الشريف قُدِّس سِرّه في **حاشية شرح التلخيص** لَا يَخلو عن اعْتِرَاف بذلك حيث قال في تَوجيه قولهم:

إنَّما لِإعْطاء الخَبر حُكْم مَعْناها مَعْنى "صار" مثلا: الِانْتِقال، وخَبره لَا يُتّصَف بِالِانْتقال، بَلْ بِكَونه مُنْتقِلا إليه، وهذا مَعْنى مُتَفرّع على الانتقال فَهو حُكْمه، فقد أُعْطِي "صار" خَبره حُكْم معناه، وكذلك مَعْنى "كان" في قَوله تَعَالى: ﴿وكَانَ اللهُ عَلِيما﴾[594] اسْتِمرار الفاعِل على العِلْم؛ فَيكُون الخَبر صِفَة مُسْتَمِرّا[595] عَليها؛ فَقد اتّصَف الخَبَر حُكْم[596] المَعْنى.[597]

---

[589] ج: كانت.

[590] لم أجده.

[591] م: احتج.

[592] ج– قطعا.

[593] ق ن: فإنْ قِيلَ مَعْنى الصَيْرُورَة هو: حُصُول المُسْنَد لِلْمُسْنَد إليه بَعْد ما لَمْ يَكنْ ثَابتا لَه، كَما ذَكَره العلامة التفتازاني في **شرح التلخيص** قلنا: لو كَان كَذلك كان الخَبَرُ مُتَّصِفا بِنَفْس مَعْناه لَا حُكْمَ مَعْناه؛ فَيَكُون لَفْظُ الحُكْم في قَولِهم "حُكم معناها" مُسْتدْرَكا، وجُعِلَ إضافة الحُكْمِ إلى مَعْنَاها بَيَانِيةً لا يَدْفَعُه كَما نَصَّ عليه المُحَقّق في **حاشية شرح التلخيص**. (منه)

[594] سورة الفتح/ ٤.

[595] س ج: مُسْتَمرة.

[596] س ن ج : بِحُكْم.

[597] **الحاشية على المطول** للسيد الشريف الجرجاني، ص ١٨٦-١٨٧.

وكَيف لا يَكون مَعانِيها كَمَعاني سَائِر الأَفْعال مُشْتَمِلَة على مَعَانٍ مُسْتقِلّة[598] بالمَفْهوميّة هي مَعاني مَصَادِرها، وقَدْ عَرّف النُحاة الفِعْل: "بِما دَلّ على مَعْنى في نَفْسه مُقْتَرِن بِأَحَد الأَزْمِنة الثلاثَة"، ولَا شُبْهة في أنَّه لَا يَصْدق عليها ما دَلّ على مَعْنى في نَفْسه، على تَقْدير كَوْن النِسْبة المَخْصوصة عَيْن ما وُضِعت هي لَهَا، إذْ هي كَمَعاني الحُروف لا يَتحصّل بدُون انْضِمام المُتعلّق، وبهذا يَظْهر أنَّ ليس[599] نَظْر النُحاة مَقْصودا[600] على اللفظ، ويُؤَيّدُه قَولُ السكاكي: «لو كانت ابتداء الغاية، وانتهاء الغاية، والغرض، مَعاني "مِن"، و"إلى"، و"كَي" -مع أنَّ الابْتِداء والانتهاء والغرض أَسْماء- لَكانت هي أَيْضا أَسْماء[601] لأنَّ الكَلِمة **/[١٤ ب]** إذا سُمِّيت اسْما، سُمِّيت بِمَعنى الِاسْميّة لها»؛[602] فالأَفْعال الناقِصة كَغَيرها مَوضوعة لِلحَدث الذي دَلّ عليه مَصْدَرها وثُبوتُه لِموضوع ما،[603] فاللام في "لِتَقْرير الفاعِل على صِفة"[604] لام الغَرَض، و"التَقْرير" مَحْمُول عَلى مَعْناه الظاهِر، ولَا بُدّ مِنْ زِيادَة قَيْد "غَيْر مَصْدر ذلك الفِعْل" لِإخْراج الأَفْعال التامّة كما فَعَله[605] الفاضل الأستراباديّ[606] فَتأَمّل.

الرابع: إنّ الفِعْل يَدُلّ على الزمان بِهَيئَته،[607] وهي: -على[608] ما يُفْهم مِن كَلام المُصَنّف في **شرح الأصول**-[609] مَا ضُمّ إلى جَوْهره مِن الحُروف الزَوائِد إنْ كانت، والحَركات على الوَجْه المَخْصوص، وذلك لِاسْتِلزام اخْتِلاف الصِيغَة اخْتِلاف الزَمان

---

[598] ن: مُسْتعْمَلة.

[599] ج- ليس.

[600] س: مقصورا.

[601] م: اسما.

[602] **مفتاح العلوم** للسكاكي، ص ٣٨٠.

[603] ن: لِموضوعها.

[604] هذا تَعريف ابن الحاجب لـ"الأَفْعَال النَاقِصة"، هو يُعَرِّفُ الأَفْعَال النَاقِصَة: "مَا وُضِعَ لِتَقْرير الفَاعِل على صِفَة". أُنْظُر: **الكافية في علم النحو مع الشافية في علم الصرف**، لابن الحاجب، ص ٤٧.

[605] س: جعله.

[606] انظر: **شرح الرضي على الكافية**، للرضي الأستربادي، القِسْمُ الثاني، المجلد الأول ص ١٠٢٣-١٠٢٤.

[607] ق ن: اتَّفَقُوا على أنَّ الصِيغَةَ هي: الهَيْئَة الحاصِلة باعْتِبار تَرْتِيب الحُرُوفِ وَحَرَكَاتِها وسَكَنَاتِها كذا في **حاشية شرح المطالع**، وصَرَّحُوا بِأَنَّ الهَيْئَةَ جُزْءٌ مِن الكَلِمة، كما أنَّ المَادّة جُزْء آخَرَ مِنها، والمَفْهوم مِنْ كَلام المُصَنِّف في **شرح المختصر** أنَّ المَادَّة هي: الحُروف الأُصُول المَأخُوذة من المُشْتَقِّ مِنهُ، والهيئة: ما ضُمَّ إليها من الحُروف الزَوائِد والحركات على الوجه المَخْصُوص، وهذا أولى، فإنَّها بِهذا التَفْسير مَسْمُوعة قَطْعًا؛ فيَجُوز أنْ يَكون جُزْئا مِنْ الكَلمَة، وأمَّا على تَفْسيرهم فَلاَ نُسَلِّم أَنَّها لَفْظٌ، بل أَمْر اعْتِباريٌّ كَمَا صَرَّح به المُحَقِّق في **حاشية شرح الرضي** فَلاَ يَكُون جُزْئًا مِن الكلِمة. (منه)

[608] س- على.

[609] **شَرح العَضُد على مُخْتصَر المُنْتَهى الأُصُولي** لِعَضُد الدِين الإيجي، ص ٣٤. يَقُول الإيجِي: «لأَنَّ جَوْهَر الكَلِمة جُزْءٌ مِنه، وَيَدُلُّ فِيه، وما ضُمَّ إليه من الحُروف والحَرَكات جُزْء آخَر.»

وإنْ اتَّحَدت المَادّة نَحْو: "ضَرَب" و "يَضْرِبُ"، واسْتِلزام[610] اتِّحاد الصِيغَة[611] اتِّحاد الزمان، وإنْ اخْتَلَفت المَادّة نَحْو: "ضَرَب" و"ذَهَب". ومَعْنى ذلك أنَّ الواضِع عيَّن عِدّة صِيَغ لِلمَاضِي مَثلا: هِي بِمَنزِلة أَفراد نَوْع واحِد بِلا مَدْخَل لِلمَادّة، وعِدَّة أُخْرى لِلحَال والِاسْتِقْبال، كذلك بِدَلِيل أنَّه مَتى اختُلِفت الصِيغَة بِأَنْ يَكون كَلِمة على إِحْدى صِيَغ المَاضِي، والأُخْرى على إِحْدَى صِيَغ الحَال والِاسْتِقبال؛ كان الزَمان المَفْهوم مِنْ كُلّ مِنهُما مُخَالِفا لِما فُهِم مِن الآخَر،[612] وإنْ اتَّحَدَت المَادّة نَحْو "ضَرَبَ" و"يَضْرِبُ"، ومَتى اتحَدَت الصِيغة بِأَنْ يكون كَلِمتان على إِحْدى صِيَغ المَاضِي، أوْ إِحْدى صِيَغ المُضارِع كَان المَفْهوم مِنْ كُلّ مِنْهما هو المَفْهوم مِن الآخَر، وإنْ اخْتَلَفت المَادّة نَحْو "ذَهَب" و"ضَرَبَ" و"يَضْرِب" و"يَنْصُر"، وعلى هذا لَا يرد على المُقَدِّمَة الأُولَى؛ أنَّ صِيَغ المَاضِي في التَكَلّم، والخِطاب، والغَيْبَة مُخْتلِفة قَطْعا، ولَا اخْتِلاف في الزَمان،[613] بل صِيَغ المَجْهول في المَاضِي مُخَالِفَة لِصِيَغ المَعْلوم وَصِيغَته مِن[614] الثُلاثِي المُجَرّد، والمَزِيد، والرُبَاعِي المُجَرّد، والمَزيد مُخْتَلِفَة بلا اشْتِباه، وليس منها[615] كاخْتِلاف زَمان، ولا على المُقَدِّمَة الثَانِية أنَّ صِيغة المُضارِع /**[١٥ أ]** تَدُلّ على الحَال والِاسْتِقْبال على الأصَحّ وليس هناك اخْتِلاف صِيغَة.

الخامِس:

أنَّ الِابْتداء والِانْتِهاء المَفهُومَيْن مِنْ قَوْلِك: "السَير مِن البَيت إلى المَسْجِد خَيْر مِنه إلى السُوق" لَيْسا مُشَخَّصَيْن بِشُمُولِهما ما في كُلّ سَيْر مِن البَيت إلى مَسْجِد، وكذا الابتداء المَفْهوم مِن قَولِك: "وُقُوع شَيْء مِنْ شَيْء"؛ فَكَوْن الحَرْف مَوْضُوعا لِمُشَخّص مَحَلّ بَحْث. اللّهُمّ إلا أنْ يَكْتفي فِي كَونه مُشَخَّصا بِعَدَم صَلاحِيّته لِأَنْ يُحْكَم[616] به مِن حيث إنَّه مَدْلول الحَرْف، حينئذٍ لا يكون الفِعْل مَعْناه كُلّيا.

السادِس:

أنَّه إنْ أُرِيد يَكون مَدلوله كُلّيا مَعْناه مَفْهوم الكُلّي مِن غَير مُلاحظَة لِمَعْلومِيّته، فالحَصْر ليس بِمُسْتَقِيم لِجَواز أَنْ يَكون مَوْضوعا لِمَفْهوم كُلِّي، مِن حيث هو مَعْلوم كـ"عَلَم الجِنْس"، وإنْ أُرِيدَ به أَعَمّ مِن ذلك لَمْ يَصِحّ قَولِه: "وَهو اسْم الجِنْس".[617]

---

[610] ج–اسْتِلْزَام.

[611] ق: اتِّحَادُ الصِيغَة، صح هامش.

[612] ج: الأُخْرَى.

[613] س: لِلزَمَان.

[614] ج– من.

[615] ج– منها.

[616] س+ عليه و.

[617] و م س ج– السَادِس: أَنّه إِنْ أُرِيدَ يَكُون مَدْلُولُه كُلّيًا مَعْنَاه مَفْهُوم الكُلِّي من غَير مُلاحَظَة لمَعْلُوميته، فَالحَصْر لَيْس بِمُسْتَقِيم لِجَوازِ أَنْ يَكُون مَوْضُوعًا لِمَفْهُوم كُلِّي من حَيث هُو مَعْلُوم كـ"عَلَم الجِنْس"، وإنْ أُرِيدَ بِه أَعَمَّ من ذلك لَمْ يَصِحّ قَوْلُه:وهو: اسْمُ الجِنْس.

(أو لا)[618] أيْ ليس[619] مدلوله مَعْنى في غَيره، بل حاصِلا في نَفْسِه و حينئذٍ **(فالقَرِينة)** المُعَيَّنة لِلمُراد مِنْ المَعَاني المُتَعدِّدة التي وُضِع اللَّفظ لَهَا **(إنْ كانت في الخِطاب فالضَمِير)** أي: فذلك اللفظ الضَمِير فإنَّ ما يُفِيد إرادَة المُعَيّن مِن ضَمِيرَيْ المُتَكَلّم والخِطاب،[620] إنّما هو الخِطاب الذي هو تَوْجِيه الكَلام إلى حاضِر، وعلى هذا لوْ قال:[621] "إن كانت الخِطاب لَكَان أَوْلى"، وكأنّه أَراد بالقَرينة الدَلالة قَصْد المُبَالَغة يُجْعَل الخِطاب ظَرْفا لِلقَرينَة، وأمَّا ضَمير الغائِب فالظَّاهِر أنَّ قَرينَته إنَّما هو سَبق ذِكْر المَرْجِع على أَحَد الأنْحاء المُعْتبَرَة في النَحو، وقد يُقال كَوْن الخِطاب بِالمَعْنى المَذكُور قَرينَة التَعْيين في ضَمِير الغائِب باعْتِبار أنْ يُرَاد الكَلامُ لِحَاضِر، هو الذي يُفْهَم به خُصُوصيَّته مَا يُرْجَع إلَيه سواء كان في كَلاَم المُتكلّم أوْ المُخاطَب، وفيه ما لَا يَخْفَى **(وإن كانت**[622] **في غيره فإمّا حِسِّية وهو: اسْم الإشارة)** فإنَّه مَوضوع لِمَا يُشارُ إليه إشارة حِسِّيّة، واسْتِعْماله فِيما لَا يُدْرِكه[623] الإشارة الحِسّية كالشخْصِ الغائِب، والمَعاني كُلّية كَانَت أوْ جُزْئيّة مَجاز يجعل الإشارة /**[١٥ ب]** العَقْلِيّة كالحِسّيّة، وتَنْزِيل المَعْقُول مَنْزِلَة المَحْسُوس **(أوْ عَقْلِيّة هو: المَوْصُول)** فإنَّه يُشارُ إلى المُراد به[624] بِنِسْبة مَضْمُون جُمْلة مَعْهُودَة بَيْن المُتَكَلِّم والمُخَاطَب اِنْتِسَابُه إليه،[625] لَكِنَّها إنَّما تُوجِب التَعَيّن بانْضِمام أَمْر خارِجِي، كانْحِصار مَضْمون الصِلَة في المُراد بالمَوصُول وعِلْم السامِع.[626]

اعْلَم أنَّه ذَهَب جَمْعٌ مِن النُحاة إلى أنَّ المُعْتَبَر في المَعْرِفة هو التعيّن عِند الاِسْتِعمال دُون الوَضْع؛ لِيَنْدَرِج فيها الأعْلام الشَخْصِية، وغيرها مِنْ المُضْمَرات، والمُبْهَمات، وسائِر المَعارِف؛ فإنَّ لَفْظَة "أنا" مَثلا لَا تُسْتَعْمَل إلا في أشْخاص مُعَيّنة، إذْ لَا يَصِحّ أنْ يُقال "أنا" ويُراد به مُتكلّم لا بِعَيْنه، وليست مَوضوعَة لِواحِد مِنها، وإلا لَكانت في غَيْره مَجازا، ولَا لِكُلِّ واحِد مِنه، وإلَا لَكانت مُشْتَرَكة مَوْضوعَة أوْضاعا بِعَدَد أفْراد المُتَكَلِّم، وهو باطِل اتّفاقا.[627] وَكَيف لَا، ولا يُمْكِن أنْ يَتصَوَّر واضِع اللّغة اصْطِلاحا[628] كُلَّ واحِدة مِنْ الخُصُوصيّات التي يُطْلَق عليها لَفْظَة "أنا"؛ فوَجَب أنْ تَكون مَوضوعة لِمَفْهوم كُلّي شامِل لِتِلْك

---

[618] ن: وإلّا.

[619] ج– ليس.

[620] ج: مُخَاطَب.

[621] ج– لَوْ قَالَ.

[622] ج: كَانَتْ.

[623] ج: تُدْرِكُه.

[624] و– به.

[625] و ج: إليها.

[626] و ج+ به.

[627] م: قطعا.

[628] و ن: أَصْلاً.

الأفْراد، والغَرض من وَضْعِها له اسْتِعمالها في أفْراد المُتعيّنة،[629] وقِسْ عليها سَائِر المَعارِف سِوى "العَلَم". فلقد صَرّح العلامة التفتازاني [630] بِأنّ: ما سِوى العَلمَ إنّما وُضِع لِمَعان كُلِّية لِيُستَعْمَل في أَفْرادِها المُعَيّنَة، ولذلك حَمَلُوا قَولهم: "المَعْرِفَة ما وُضِع لِشيْء بِعَيْنه" على مَعْنى ما وُضِع لِيُسْتَعمَل في شيْء بِعَيْنه، ولَمْ يُريدوا به التَّعيّن الشَخْصِي، وإلا لَخَرَج كَثِير مِن المَعارِف بل التَعَيُّن بِوَجْه ما، وقَيْد الحَيثيّة مُراد أي: من حيث إنَّه بِتعَيّنه.[631] وحاصِله: الإشارة إلى المَعْلوم مِن حيث هو مَعْلوم، وهذا[632] يُخْرِج النكِرات عَن التَعْريف، لأَنَّ مَعانِيها وإنْ وَجَبت مَعْلومِيّتها، لَكِنّ ليس في اللّفْظ إشارة إليها بخِلاف الضَمائِر الراجِعة إليها، وكذا المُعَرّف بِاللاّم إذا كَان المَعْهود مُنكّرا، والشَيْء المَذْكور في التَعْريف أَعَمّ مِمّا وُضِع له اللفظ **/[١٦ أ]** وما وُضِع لِما يَصْدُق عليه.

ولمّا كان ما ذَهبوا إليه أمْرا مُسْتَبْعَدا جدا، حيث يَسْتلزِم كون هذه الألفاظ الشائِعة الاستعمال جدا مَجازات لا حَقائِق لها، وإنْ لا يكون لاخْتلاف أَئِمّة اللّغة في عَدَم اسْتلزام المَجاز الحَقيقة وَجْه، ولا يَحْتاج النافي لِلاسْتِلزام إلى التَمَسُّك بأَمْثِلة نَادِرة خرّج المُصنف لهذه الألفاظ، والحرف[633] أيضا[634] وَجها حَسَنا، وهو: أَنّها مَوضوعة لِكُلّ واحد من جُزْئيات تِلْك المَفهومات الكُلّية وضْعا واحدا عامّا، وتِلْك المَفهومات جَعلها الواضِع آلة لِمُلاحظَتها عند الوَضْع؛ فلا يَلْزم الاشتِراك، ولا كونها حقيقة في البَعض فقط،[635] ولا[636] وجودَ المَجاز بدون الحقيقة، وتَعْريف المَعْرِفة مَحْمول على ظاهِره. وهؤلاء زَعموا في الحُروف أنَّ لَفْظة "مِنْ" موضوعة لِلابتداء إلا أنّ الواضِع شرط في دلالتها عليه ذكْرَ مُتَعلّقها، ولَم يَشْترِط ذلك في دلالة لَفْظ الابتداء وستطّلِع على فَساد هذا[637] الزَعْم زيادة اطّلاَع.

وأَقُول: القول بالوَضع للمَفهومَ الكُلّي لِيُستعمَل في جُزئيّاته مُشكِل في المُعرّف باللام الجنس، لتَصريحهم بأنّه لا يُستعمَل إلا فيما وُضِع له، أعْني: الحَقيقة المُتّحدة في الذهْن من حيث إنَّها مَعْلومة سواء كان القَصْد إلى الجنس من حيث هو،[638] أوْ مِن حيث الوُجود في ضِمْن البَعْض، أوْ الكُلّ، نَعَم، المُعرَّف باللام العَهْد الخارجي لمّا كان صالحِا لأنْ يُطْلَق على خُصوصيته كُلّ

---

[629] ج: أَفْرَادُه المُتَعَيِّنَة.

[630] صَرَّح التفتازني هذا المَوْضُوعَ في كِتَابه المُطَوّل. انظر: **المُطَوَّل شَرْحُ تَلْخِيصِ مِفْتَاح العُلُوم** لِلتَّفتَازاني، ص **٢١٦**.

[631] ج: بِعَيْنِه.

[632] و: وبهذا.

[633] ج: الحُرُوف.

[634] ج– أَيْضا.

[635] ج– فَقَطْ.

[636] ن– تَحَقُّق.

[637] ق: هذا، صح هامش.

[638] ج– هو.

فرد من المَعهودات الخارجِية دُون غيرها كان مَوضوعا لِمَعْنى كُلّي؛ لِيستعمَل في جُزئياته لا فيه، عِنْد مَن لَا يعرّف الوَضْع العامّ لموضوع له خاصّ، وقد صَرّحوا جَريان الأقسام الأربعة أعني: العهد الخارجي، وتعريف الجنس، والاستغراق، والعهد الذهني في المضاف[639] إلى المُعرّف والمَوصول؛ فالظاهِر أنَّها كالمُعرّف باللام في الأحكام، إلا أنّه يُمْكِن أنْ يُقال في "الموضوع له" أنَّه مَوضوع لِمفهوم ذات مَعْلومة الاتّصاف بِمَضمون جُملة من حيث هي كذلك./**[١٦ ب]** والغَرض من هذا الوَضْع استِعماله في جُزئيّاته، فإنَّ الموصولَ المقصودَ به الجِنْسُ يُرادُ به مَفهوم ذات مُتّصِفة بمَضْمون صِلَة مَخصوصة[640] من حيث هي مَعْلومة الثبوت[641] له، لا مَفْهوم ذات معلومة الاتّصاف بِمَضمون جُمْلة؛ فيكون جُزْئيا له، والأقْرب إلى الصواب أنَّ ما يُسْتعمَل من المَعارِف في المَفهوم العامّ، من حيث هو موضوع له، من حيث إنه مُتَعيَّن مَعلوم عند السامِع، وما يُسْتعمَل فيما يَصدق عليه موضوع لها وَضْعا عاما، ورُبّما يَحتاج إلى الوضْعَيْن كما في المُعرّف باللام.

وهاهُنا بَحْث: وهو أنَّ ضَمير الغائِب كثيرا ما يَرجِع إلى مَفهوم كُلّي، بلْ يَجوز أنْ يَرْجع أي:[642] أَعَمّ المَفهومات كالشيء والمفهوم اللذيْن مِمّا أَعَمّ من مَفهوم الغائب المُفْرَد المُذكّر الذي هو المَعنى الموضوع له كما ذكروا، أوْ آلة[643] لِمُلاحظَة الموضوع له، أعْني: الجُزئيّات المُنْدرِجة تَحته كما هُو المُحَقّق عِنْد المُحقِّق الشريف -قُدِّس سره -بل يَجوز أنْ يَرجع إلى مفهوم الغائب المُفْرَد[644] المُذَكّر؛ فلا يَصِحّ القَول بأنّه مَوضوع لِمفهوم الغائب المُفرد المُذكر لِيستعمَل في جُزئيّاته المُعَيّنة، ولا بِأنّه موضوع لِمُشخّص كما ذكره المُصنِّف، ولا بأنّه مَوضوع للجُزئيات المُندَرجة تحت قَولنا: كُلّ غائب مُفْرَد مُذَكّر سواء كانت جُزئيّات حَقيقية أوْ إضافيّة كما ذَكره المُحقّق الشريف قُدّس سره، وكذا المَوصول يَجُوز أنْ يُشار به إلى عَيْن المفهوم الكُلّي الذي وُضِع له الموصول، أوْ جُعِل[645] آلة لِمُلاحظَة الموضوع له، بل إلى أَعَمّ منه، كأن يُقال: الذي وُضِع له لَفْظ الموصول يُراد به الجِنس أوْ المَعهود، والحُكْم بالمَجاز بعيد جدا، أوْ كذا الحال في المُعرف باللام.[646] وعلى تَقْدير[647] كَون المَعهُود[648] من جُزئيّات هذا المفهوم لا يَجب أنْ يكون جُزئيّا حَقيقيا، كما تَقول: "الذي دخل في ماهية الحيوان" مُشيرا به /**[١٧ أ]** إلى الإنسان، فالأَولَى أنْ

---

[639] م ج: والمُضَاف.

[640] م- مخصوصة.

[641] ق: الثُبُوت، صح هامش؛ ج-الثبوت.

[642] ج- أيْ.

[643] ج: وآلَة.

[644] ق: المُفْرَد، صح هامش.

[645] ج- جُعِل.

[646] ج- أوْ كَذا الحَال في المُعَرَّف بِاللاَم.

[647] ج: وعلى التَقْدِيرَيْن.

[648] ق ن: يُشَارُ به إلى عَيْن المَفهُوم الكُلّي، وإلى جُزْئيَّاتِها مُطْلَقا، وَإلى أَعَمّ منه كما تَقول الجِنْس لِلكُلّيات، ويُرِيد مَفْهُوم الكُلَي لِكَونِه مَعْهُودا مَذْكُورا سَابِقا فتَأَمَّل.(منه)

يُقال: "الضَمير الغائب مَوضوع وَضْعا عامّا لِكُلّ ما يَصدق عليه مَفْهوم الغائب المُفْرد[649] المُذَكّر، أوْ لِمَفهومه"؛[650] لِيُستعمَل في كُلّ ما يَصدق عليه، وكثير مِن المَفهومات يَصدق على ما هو أَعمّ منه، وكذا على نَفسه كَمفهوم الجنس؛ فإنَّه يَصدق على الكُلّي الذي هو جِنْس لِلكُلّيات وعلى نَفْسه؛ لأَنَّه جِنْس لِأَقسامِه، وكذا مَفْهوم "المَفهوم" و"الكلي" و"الشيء" تَصدق[651] على أَنْفُسها، وَتمام[652] تَحْقيق هذا في حَواشِينا على **شرح الطوالع**.[653]

وكذا الحال في المَوصول؛ فإنَّ مَفهوم ذات مَعْلومة الاتِّصاف[654] بِمَضْمُون جُمْلة يَصْدق على نَفسه، فإنّه ذات أي: مَعنى مُسْتقِلّ بالمَفْهوميّة مَعْلومَة الاتِّصاف بِمَضْمون جُمْلَة؛ هي قولنا: "وُضِع له لَفْظ المَوصول على ما يَصدق عليه" أي: المعنى المُتّصِف بمَضْمون قولنا: "وُضِع له لَفْظ المَوصول المَعْلوم المُتصوّر لِلسامِع"، فإنَّه أَعمّ مِنه مَفْهوما مَع أَنَّه يَصدق على ذلك الأَعمّ، ولَعلّه من هذا القبيل الحُروف، وإلا يشكل لِما مرّ. وقِيل: الكُلّي المَذكور الذي يُشار إليه بِاسْم الإشارة أو الضَمير الغائب مثلا، من حيث إنَّه مذكور بهذا الذِكر الجُزئي لا يَحْتمِل الشَرِكة، وإطْلاقِهما عليه من هذه الحَيْثِيّة.[655]

قال بَعض مَن تصدى لشرح هذه الرسالة:

> وبذَلِك التحقيق: المَفهوم من هذا التقْسيم يَنْدفِع ما يُورد مِنْ أنَّ لَفْظة "مِنْ" مثلا لوْ كانت مَوضوعة لِواحد من الابتداءات المَخصوصة لكانت في غيره مجازا، وإنْ كانت مَوضوعة لِكُلّ مِنها لَزم كَونها مُشتركة بَيْن مَعانٍ غَير مَحْصورة مَوضوعة أوْضاعا مُتعدّدة بعددها، وإن كانت مَوضوعة لِمَفْهوم[656] كُلّي هو "الابتداءات كما تَوهَّمه جَماعة لَزِم كونها مَجازا لَا حقيقة لها،[657] إذ لا يُسْتعمَل "مِنْ" في الابتداء المُطْلق أصْلا.[658]

ثمّ قال:

---

[649] ج– المُفْرَد.

[650] ج– لِمَفْهُومه.

[651] ج: يَصْدُق.

[652] ن: كلام.

[653] هذه الحاشية ألفها السمرقندي على شرح الإصفهاني المسمى بـ"**مطالع الأنظار في شرح طوالع الأنوار**" في علم الكلام.

[654] ق ن: هذا إذا كان المَوصُول كَالمُعَرّف بِاللام حَقِيقَةً في الجِنْس كَما في المَعْهُود، وكان له وَضْع وَاحِد بِإزَاء هَذا المَفْهُوم أوْ بِمَا يَصْدق عَليه، وأمّا إذا كان مَجَازا في الجِنْس أوْ حَقِيقة بِوَضْع آخَرَ، فالمُراد بِالمَعْلُومة الاتِّصاف أنْ يَكون مُعْتَقَد السَامِع اتِّصافُها تَأَمَّل. (منه)

[655] ق ن: هذا مَذكور فيما نُسِب من الحَوَاشِي إلى المُحَقِّق الشَرِيف على مَبَادِئ اللّغة لِشرح المُخْتَصَر. (منه)

[656] و ن ج: لِمَعْنى.

[657] ج– لها.

[658] **شرح الرسالة الوضعية العضدية** لخواجه علي السمرقندي، ص ١٧/أ.

قِسْمة اللَّفظ المَوضوع لِمُشخّص /**[١٧ ب]** وضْعا عامّا إلى الأقسام الأرْبعة غير حاصِرة، والذي يَخْطر ببالي أنَّ أَسْماء الحُروف المَبَاني كـ"الألف" و"الباء" مثلا[659] مِن هذا القَبيل، لِما سَبَق منْ الإيراد المُنْدفع بِالتحْقيق المُشْتمِل عليه التَقسيم، وقد عرضتُ ذلك الإيراد على كَثير مِنْ فُضلاء العَصر، وما رَأيْت أحدا شَرعَ في حَلّه، ويُمْكِن أنْ يُدّعَى أنَّ أَسْماء الكُتُب أيْضا كذلك لِبُعْد القَول بأنَّ مُسمَّاها الأَجْناس؛ إذ الظاهِر[660] التجَوّز حِين إطْلاقها على المُشخَّصات، ولا يَخطر ذلك ببال أَحد، وإنْ احْتمل اسْتفادة[661] التَّعين[662] بِدون اسْتِعمال اللَّفظ فيه، والحَقّ أنَّ بِناء ذلك على ما هو مَجْرى أَهْل العُرف مِنْ عَدم إثْباتهم في أَمْثال هذه المَقامات مَفْهوما كلِّيا وجُزْئِيّا، بلْ لَا يَخْطر بِبالهم إلّا الأَمْر المُشخَّص.[663]

انْتهى كَلامه.

وأقول: لَا يَخْفى[664] أنّ كُلّ واحد من حُروف المَباني –أَعْني: التِسْعة والعِشرين المَشهورة– لَه وَحْدة وخُصوصيّة لَا تَتغيّر بتغيّر[665] المُتلَفِّظين، ثُمّ إنَّه باخْتلاف المُتلفّظين يَتعدّد كُل منها؛ ضَرورة أنَّ الأعْراض تَتشخَّص بِمحالّها، فتتعدّد بتعدُّد المَحالّ فـ"البَاء" مثلا، إمّا مَوضوعة لِذلك الحَرْف المَخْصوص سواء تلفظ به "زَيد" اوْ "عمرو" أوْ غيرهما، أوْ لِكُلّ واحِد من الأَشْخاص[666] القائِمة بمَحالّ مُتَعدّدة، والأَوّل هو الصواب، إذْ لَوْ كانت مَوضوعة لِكُلّ مِن تِلك الأَشْخاص لَوَجب أنْ لا يُفادَ ولا يُفْهَم به إلا واحد بخُصوصه دُون القَدر المُشْترَك على ما عَرفْت، ولَيس كذلك؛ فإنّا إذا قُلنا "الباء" حَرْف شَفويّ لا نُريد به واحد المخصوصة[667] مِن تِلك الأشْخاص، بلْ ذلك الحَرْف المَخْصوص، وكذا إذا قُلنا "الباء" في أَضْرُب سَاكِنة، وكذا في جَميع القَضايا المُسْتعمَلَة في العَربية التي يُحْكم فيها على واحد من الحُروف المَباني يُراد بِأَسْمائها هذه الحُروف المَخْصوصة مُطْلَقا، وكذا الحال في قَول الحُكماء "الألف" و"الواو" و"الياء" إذا كانت ساكِنة مُتولّدة مِنْ إشباع مَا قَبلها حَرف مُصوتة، /**[١٨ أ]** و"التاء" و"الطاء" و"الدال" صامِتة آنيّة.

---

[659] م ج– مثلا.

[660] ج+ حِينَئِذٍ.

[661]:ق: اسْتِفَادة، صح هامش.

[662] ج+ اللَّفْظ.

[663] **شرح الرسالة الوضعية العضدية** لخواجه علي السمرقندي، ص ١٨/أ.

[664] ج+ ما.

[665] ق: بِتَغَيُّر، صح هامش.

[666] ج+ المُتَعَدَّدَة.

[667] ن: الخُصُوصَة.

وبالجُملة هذه الأسماء[668] عند الإطلاق إنَّما تُستعمَل في هذه الحُروف المَخصوصة مُطْلقا، سواء تلفظ بها "زَيْد" أوْ "عمرو" أوْ غيرهما، وهي المُتبادَر منها، حِينئِذ فتكون مَوضوعة لها، ولا يَلزَم كونها[669] مَجازات لَا حَقائِق لها، بلْ في الأغْلب حَقائِق وَإِنْ اتُّفِقَ في كَلاَم أَحَدٍ اسْتِعْمَالها في واحد مُشَخَّصٌ بِخُصُوصِه، كان مَجَازا كَسَائِر أَسْمَاء الأَجْنَاس.[670] يُرشِدُك إلى ما ذَكَرنا صِحّة إيراد كُلّ[671] هذه الأسْماء، كما وَقَع في العُرف كُلّ "واو" مُتحرِّكة ما قَبلها مَفتوح تُقْلَب أَلِفا،[672] وكذا أَسْماء الكُتب: إنَّما هي أَسماء لِمُؤَلَّفات مَخْصوصة لَا يَخْتلف باخْتلاف المَحالّ. ألَا ترى أنّك إذا قُلْت: "نِعم الكِتاب مِفتاح العُلوم" لم تُرِد به إلا ذلك المُؤَلَّف المَخصوص سواء قَرَأه زَيْد أوْ عَمرو أوْ غيرهما، ولا يَتبادَر[673] منه إلا ذلك، وكذا سائِر أَسْماء[674] الكُتُب كُلَّما أُطْلقَت يَتبادَر منها إلى الذهْن المُؤَلَّفات المَخْصوصة التي لا تَتبدّل،[675] ولا تَخْتلِف بِاخْتلاف المَحالّ، لا الأَشْخاص القائِمَة لِمَحالّ مُتعدِّدة.

قال العلامة التفتازاني في **التلويح**:

> الحَقّ أنَّ القُرْآن عِبارة عن هذا المُؤَلَّف المَخْصوص الذي[676] لا يَخْتلِف بِاخْتلاف المُتَلفِّظين لِلقَطْع بأنّ ما يُقرأ كُلّ واحد منها هو القرآن المُنَزَّل على النَبي عليه السلام بلِسان جِبْريل عليه السلام، ولو كان عِبارة عن ذلك المُشَخَّص القائِم بِلِسان جِبْريل عليه السلام[677] لَكان هَذا مُماثِلا له لَا عَيْنه، ضَرورة أنَّ الأعراض تَتَشخَّص بمَحالِّها فَتتعدَّد بتَعدُّد المَحالّ، وكذا الكلام في كُلِّ كِتاب أوْ شِعْر يُنْسَب إلى أَحَد؛ فإنَّه اسْم لذلك المُؤَلَّف المَخْصوص سواء قَرأه زَيْد أوْ عمرو أو غيرهما.[678]

والله أعْلَم.

---

[668] ن: الأشْياء.

[669] ق: كونها، صح هامش.

[670] ج– وَإِنْ اتُّفِقَ في كَلاَم أَحَدٍ اسْتِعْمَالها في واحد مُشَخَّصٌ بِخُصُوصِه، كان مَجَازا كَسَائِر أَسْمَاء الأَجْنَاس.

[671] ن ج+ قَبْل.

[672] م– يُرشِدُك إلى ما ذَكَرنا صِحّة إيراد كُلّ[672] هذه الأسْماء، كما وَقَع في العُرف كُلّ "واو" مُتحرِّكة ما قَبلها مَفتوح تُقْلَب أَلِفا.

[673] ج: لم يَتَبَادَر.

[674] ج– أَسْمَاء.

[675] س م ن: لا يَتَبَدَّل.

[676] ج– الذي.

[677] م ج– ولَوْ كان عِبَارَةً عَنْ ذَلِك المُشَخَّص القَائِم بِلِسَان جِبرِيل عليه السلام.

[678] **شرح التلويح على التوضيح** للتفتازاني، ١/ ٢٨-٢٩.

[المبحث الثالث: "الخاتمة" تشتمل على اثني عشر تنبيهات]

(الخاتمة تَشْتَمِلُ) تَفَنّن في جَعْل "تَشْتَمِل" خَبَرا لِلْخاتِمَة على خِلاف المُقَدِّمة والتقسيم، وأنَّ جَعْل "تشتمل" حالا مِنْ المُبْتَدَأ، أوْ من[679] ضَمِيره في الخَبَر المَحْذوف، أي: الخاتمة؛ هذا الذي يُذْكَر بَقِي الكلام على ذلك النِظام /**[١٨ ب]** **(على تنبيهات)** إنْ أُريدَ بها الأَلْفاظ كان مِن اشْتِمال الكُلّ على الأَجْزاء، وإنْ أُريدَ بها مَعاني الأَلْفاظ أوْ المَعاني المَصْدَريَّة كان مِنْ اشْتمال الأَلْفاظ على المَعاني، والأغراض، واستعمالها ههنا، لأنَّ الأُمور المَذكورة تُسْتَفاد مما تَقَدَّم.

[التَنْبيه الأوَّل]

(الأَوَّل): هذا الذي يُذْكَر، أوْ مَضْمون ما يَلِيه، أوْ التنبيه عليه **(الثلاثة)** أي: الضَمير، واسْم الإشارة، والمَوصول **(مُشْتَرِكَة في أنَّ مدلولها ليس مَعاني في غَيرها)** كما في الحُروف. فإنَّ مَدْلولاتها مَعانٍ مُسْتقلّة بالمَفْهوميَّة مُتعلِّقة بِنَفْسها مَلْحوظَة بالقَصْد[680] وبالذات، صالِحة لِلحُكْم عليها وبها، ومَدْلولات الحُروف لا تَستَقِلّ بالمَفْهومِية، بلْ هي آلَات لِمُلاحظَة غَيْرها؛ فلاَ تُعْقَل بنَفْسِها **(وإنْ كانت تَتَحَصَّل)** أي: تَتَعَيَّن من حيث[681] إنَّها مُرادَة بها[682] **(بالغَير)** وهو القَرينَة على قِياس أَسْماء المُشْتَرَكَة[683] لَفْظا **(فهي أَسْماء)** فامْتازَت هَذه الثلاثة عن الحُروف بَعْد اشْتِراكها في كَونها مَوضوعة لِمُشَخَّصات وَضْعا عَامّا.

[التنبيه الثاني]

(الثاني: الإشارة العَقْلِيّة) كما في الصِلَة **(لَا تُفِيدُ التَشَخُّص فإنّ تَقْيِيد[684] الكُلِّي بالكُلِّي لا يُفِيد الجُزْئِيَّة)** أمَّا كون القَيْد "كُلِّيا" فظاهِر، وأمَّا كُلِّية المُقَيَّد فَلِما أنَّ العَالِمَ بالوَضْع لَا يَفْهم مِن المَوصول وَحْده إلا[685] الأَمْر الذي هُو آلة لِمُلاحَظَة المُشخَّصات، وقدْ يُقيِّد ذلك المَفهوم فِي ذِهْنه بِمَضمون الصِلة الذي هو كُلِّي أيضا، فلا يَفهَم السامِع منه بِمُجَرَّد ذلك مُشَخَّصا، وإنْ صَحَّ فَهْم المُشَخَّص بِانْضِمام أَمْر خَارِج هو انْحِصار انْتِساب مَضْمون الصِلة فيه، وعِلم السامِع بذلك **(بخلاف قرينة الخطاب والحس)** لِلْمُضْمَر واسْم الإشارة فإنَّهما يُفِيدان التَشَخُّص **(فلذلك كانا)** أي: المُضْمَر واسْم الإشارة **(جُزْئِيَّيْن، وهذا)** أي: المَوْصول **(كُلِّيا)**. وفيه بَحْث: وهو أنَّ عَدم مَفْهوميَّة المُشَخّص بِمُجَرَّد الصِلة لا يُوجِب كُلِّيَّة المَوصول، مَع أنَّ المَوضوع له

---

[679] ج: ومِنْ.

[680] و م ج: قَصْدا.

[681] ق: حَيْث، صح هامش.

[682] س- بِهَا.

[683] ج: الأَسْماء المُشْتَرَكة.

[684] ق ن: القَوْل بِالتَّقْيِيد كَمَا أَشَرْنا إليه بِالنَظَر إلى ما هو المَفْهُوم مِنْ المَوْصُول اِبْتداءً لَا بِالنِّسْبَة إلى المُراد منه المَوضوع هو له. (منه)

[685] ق: إلَّا، صح هامش.

والمُسْتَعْمَل فيه المُشَخَّص على أنَّ القَرينة في المَوصول لَيْست بِمُجَرّد الصِلَة، بل بانْضِمام أَمْر خارِج، وهو مَع ذلك المَجْموع **/[١٩ أ]** كَصاحِبَيْه[686] مَع قَرينَتَيْهِما، وكَأَنَّه أَراد أَنَّهما عُدَّا جُزْئِيَّيْن، وهذا "كُلِّيا" تَنْبيها على الفَرْق لا أَنَّه كُلِّي حَقِيقيٌّ، وإنَّ ذلك الفَرْق بِناء على ما اشْتَهَر من إطْلاق القَرينة في المَوصول على نَفْس صِلَته هذا، أوْ قد يُنَاقَش [687]في ما ذُكِر مِن أنَّ[688] تَقْيِيد الكُلِّي بالكُلّي لا يُفِيد الجُزْئيَّة، بأنَّه إذا جاز في العّامّين [689]أن يَرْتَفِع عُمومهما بِتَقيُّد أَحَدهما بالآخَر، ويَخْتَصّا بِنَوْع واحِد، فَلِمَ لا يكون تَقْيِيد الكُلِّي بالكُلِّي في بَعْض الصُور، والمَراتِب مُؤَدِّيا إلى امْتناع فُرَص الاشْتِراك، وقد[690] يُدَّعَى بَداهَة عَدَم إفادَته الجُزْئِيَّة.

[التنبيه الثالث]

(الثالث: عَلِمْتَ مِن هذا) أي: مِمَّا سَبَق في التقسيم **(الفَرْق بين العَلَم والمُضْمر)** وهو خُصُوص المَعْنى، والوَضْع في العَلَم،[691] وتَعدّد المَعْنى الخاصِّ وعُموم الوَضْع في المُضْمَر،[692] **(و)**عَلِمْت أيضا **(فَسادَ تَقْسِيم الجُزْئي إليهما دُونَ اسْم الإشارة)** حَالٌ مِنْ المُضْمَر[693] المُجَرَّد أي: مُتَجاوِزَيْن إيَّاه في شُمُول التَقْسِيم حيث لَمْ يَشْتَمِلْه،[694] وفيه رَدٌّ على مَنْ جَعَل الضَمِير مِنْ الجُزْئي الحَقِيقِيّ دُونَ اسْم الإشارة أي: الصَواب أنْ يُعَدّا مَعا مِنْ الجُزئي **(ظَنّا)** مَفعول له لِلتقسيم باعْتِبار تَعَلُّقِه[695] بالحَال المَذْكور، كَما[696] أنَّ تَعلّق الفَساد به، إنَّما هو باعْتبار ذلك التَعَلُّق أي: بناء على ظَن **(أنَّ ذَلك)** أي: اسْم الإشارة **(إنَّما يتعيَّن)** مدلوله، أوْ مدلول [697]اسْم الإشارة إنَّما يتعيَّن[698] **(بقَرينة الإشارة)** لا بالوَضْع الذي هو مَناط الجُزْئيَّة **(ومَدْلول الضَمير)** يَتعيَّن **(بالوَضْع)** ووَجْه الفَساد ما مَرَّ مِنْ أنَّ التَعيُّن فيه أيضا بالوَضْع.

---

[686] و: كمُصاحِبَيه.

[687] ج: وقدْ يُنَاقَش.

[688] ق: أنَّ، صح هامش.

[689] ج: في عامّين.

[690] ج– قد.

[691] س ن ج+ العَلَم مع وَحْدَة المَعْنَى.

[692] ن: في الضَمِير.

[693] ج: الضَمِير.

[694] ق: يَجُوز أنْ يَكون حَالًا مِن الجُزْئِيّ أَيْ مُجَاوِزا اسْمَ الإشارة حيث لَمْ يَشْتَمِلْه. (منه)

[695] س: تَعَقُّلُه.

[696] م: لما.

[697] ج: مَدلول.

[698] ن– إنَّمَا يَتَعَيَّن.

[التنبيه الرابع]

(الرابع: تَبيَّن لك) من هذا الذي ذُكِر في التقسيم **(أنَّ مَعنى قَول النُحاة: "الحَرف تَدُلُّ على مَعنى في غيره" أنَّه)** أي: معناه **(لا يَسْتقِلّ بالمَفْهومية)**[699] فإنَّه ظَهَر أنَّ مدلول الحَرْف إنَّما يَتَحصَّل لِمُتعلَّقه بكونه آلة لِمُلاحظَة حَالِه فيُتعقَّل بتعَقُّله،[700] وهو مَعْنى عَدم الاسِتْقلال بالمَفْهومية، فالضَمير في "غيره" راجِع إلى المَعْنى.

قال ابن الحاجب /[١٩ ب] في **إيضاح المفصل**: «الضَمير في "ما دل على معنى في نفسه" راجِع إلى "مَعنى"، أي: باعتباره في نَفْسِه، لا باعْتبار أَمْر خارِج عنه»،[701] ولذلك قِيل: "الحَرْف: ما دَلَّ على مَعنى في غيره"[702] أي: حاصِل في غيره، أي: مُتعلّقة لا باعتباره في نفسه. فقد اتَّضَح أنَّ ذِكْر مُتعلّق الحَرْف إنَّما وَجَب لِيحْصل مَعناه في الذهن، إذْ لا يُمْكِن إدْراكه إلا بإدْراك مُتعلّقه، إذْ هو آلة لِمُلاحظَته، فَعَدَم اسْتِقلال الحَرْف بالمَفْهوميَّة إنَّما هو لِقُصور ونُقْصان في معناه، لا لِما قِيل: "إنَّ الواضع اشْتَرط في دَلالته على معناه ذِكْر مُتعلّقه، إذْ لا طائلَ تحَتْه، لأنَّ هذا القائِل إنْ[703] اعْترَف بأنَّ معنى الحُروف النِسَب المَخْصوصة على الوَجْه الذي سَبَق، فلا مَعْنى لِلاشْتراط حِينئذٍ، لِأنّ ذِكْر المُتعَلّق أَمْر ضَرُوري، وإنْ زُعِم أنَّ مَعْنى لَفْظَة "مِنْ" هُو مَعْنى الابتداء بِعَيْنِه[704] إلا أنَّ الواضِع[705] اشْترط في دلالتها عليه ذِكْر المُتَعَلّق دُون دَلالة لَفْظ الابْتداء عليه، فصارت لَفْظَة "مِنْ" ناقِصةَ الدَلالة على مَعْناها غير مُسْتقِلَّة بالمَفْهوميَّة لِنُقْصان فيها؛ فَزَعْمُه هذا باطِل.

أمَّا أولا: فلأنَّ هذا الاشتراط لا يُتَصوَّر له فَائِدة أصْلا، وأمَّا ثانيا: فلأنَّ الدليل على[706] هذا الاشْتراط ليس نَصًّا مِنْ الواضِع عليه، بل هو التِزام ذِكْر المُتعلَّق في الاسْتعمال، وذلك مُشْتركة بَيْن الحُروف والأسْماء اللاَّزِمَة الإضافة، والجَواب عنْ ذلك بأنَّ

[699] ق ن: وَقِيلَ: المُرَادُ أنّه أَيْ: الحَرف لَا يَسْتَقِلّ بِمَفهُومِيّة المَعْنَى منه، بَلْ يَفْتَقِر في ذلك إلى اِنْضِمام لَفْظ آخَر إليه؛ فيكون الضَمِير "في" وكذا "في نفسه" راجِعا إلى اللَفْظِ، وهذا مُرَادُ مَنْ قَالَ إنَّ لَفْظَة مِنْ مَوْضُوعة لِمَعْنى الِابتداء إلَّا أنَّ الوَاضِعَ اِشْتَرَط دَلَالتها عليه ذِكْر مُتَعَلِّقِها ولَمْ يَشْتَرِط ذلك في لَفْظ الابْتِداء، فصَارَت كَلِمة "من" نَاقِصَة الدَّلَالة على مَعْنَاها غَير مُسْتَقِلّ بِالمَفْهُومية لِنُقْصان فِيها. (منه)

[700] ج: تَعَلّقُه.

[701] **الإيضاح في شرح المفصل** لابن الحاجب، ص ٦٦.

[702] ق ن: قَوْله: الحَرْف مَا دَلّ عَلى مَعْنى في غَيْره يَحْتَمِل وُجُوها؛ لأنّه إمَّا يَتَعَلَّق "في غيره" بَدَل، أوْ يَرجع الضَمِير إلى "مَا" أَيْ: دَلّ بِغَيره، أوْ يَرْجِع إلى "مَعْنى"؛ فيُلغُوا الكَلام، وإلّا بتَأْوِيل بَعِيدٍ، وإمَّا أنْ يَتَعَلّق بِمَعْنى، والضَمِير "بِها". وحَاصِلُه أَنَّه يَدُلُّ" بِغَيْره" فَيَرْجِع الوَجْهَان إلى مَعْنًى وَاحِدٍ هو: عَدَمُ اسْتِقْلَال الحَرْف لِنُقْصَان فِيه أوْ الضمير "بِمَعْنى" أيضا، وَحَاصِلُه عَدَم اسْتِقْلاَل مَعْناه بِالمَفْهُومِية. (منه)

[703] م: إذا.

[704] ج- بِعَيْنِه.

[705] س+ إمَّا أَنْ يَكُون "فِي غَيْره" يَدُلُّ أَوْ يَرْجِعُ الضَمِير إلى مَا أي: وَلَه لِغَيرِه أَوْ مَرْجِع.

[706] س- على.

ذِكْر المُتَعلّق فِي الحُروف لِتَقْسيم[707] الدلالة، وفِي تِلك الأسْماء لِتحْصيل الغاية يعني: أنَّ كلمة "ذو" مثلا مَوضوعة لِمعنى الصاحِب، ويُفْهَم منها هذا المَعْنى إذا أُطْلِقَت، لَكِنَّها إنَّما وُضِعَت له لِيُتوصَّل بها إلى جَعْل أَسْماء الأَجْناس صِفَة لِلمَعارِف، أوْ لِلنَّكِرات، فتَحْصيل هذه الغاية هو الذي أَوْجَب ذِكْر مُتعلّقها، فلوْ لَمْ يُذْكَر لَمْ يَحْصُل الغاية، وإنْ تَمَّت الدلالة، وفي الحَرف لا يَتِمّ الدلالة بِدُون ذِكْر المُتعلّق أي:[708] لا يُفْهَم منه مَعْناه إلا عِنْد ذِكْر مُتعلَّقه تَحَكّم بَحْت.

/[٢٠ أ] وأمَّا ثالِثا: فلأَنَّه يَلْزَم حينئذٍ أنْ يكون مَعْنى "مِن"[709] مُسْتقِلا في نَفْسه صالِحا لأنْ يُحْكَم عليه وبه، إلا أنَّه لَا يُفْهَم منها وَحْدَه، فإذا ضُمَّ إليها ما يَتِمُّ به دلالتها وَجَب أنْ يَصِحّ الحُكْم عليه وبه، وذلك[710] مِمّا لا يَقول به مَنْ له أَوْفى[711] مَعْرِفَة باللُّغة وأحْوالها، فالحَقُّ في بَيان مَعْنى الحَرْف ما ذَكَرْنا، وأمَّا نحو: "فَوق"، و"ذُو"؛ فهو مَوضوع لذات ما باعتبار نِسْبَته مُطْلَقَة كالتَحْتِيّة[712] والفَوْقِيَة لَهَا نسبة تَقْييديَّة إليها، فليس مَفْهومه غَيْر مُتَحصّل إلا بِذِكْر مُتعلَّقه، بل هو مُسْتَقِلّ[713] بالتَعَقّل والتِزام الإضافة لا يَقْتضِي عَدَم الاسْتِقْلال، فلذلك يَقَع مَحْكوما عليه وبه، و"على"، و"عن"، و"الكاف" في الحَرْفية مَعناها "الاسْتِعْلاء"، و"التجاوز"، و"الشبه"[714] المخصوصة على قِياس "مِنْ" فَتكون غَير مُسْتقِلَّة بالمَفْهومِيَّة، وفي الاسْمِيّة معناها: إمَّا "الفوق"، و"الجانب"، و"المثل" كما هو المَشْهور، وهي مَعَانٍ مُسْتقِلَّة بالمَفْهومية، وإمَّا "العُلوّ"، و"التجاوز"، و"الشبه"،[715] مُطْلَقا كَما ذَكَره المُصَنِّف في شَرْح المُخْتَصَر، وهي أيضا مَعَانٍ مُسْتقِلَّة بالمَفهومِيَّة[716] **(بخِلاف الِاسْم والفِعْل)** فإنَّ الأَوَّل: تَمَام مَعْناه مُسْتَقِلّ بالمَفهوميَّة، والثاني: بَعْضُه، كذلك فَكُلّ منها يَدلّ على مَعْنى في نَفْسه، لكِنَّ لَا يَخْفى أنَّ تَعْريف الحَرْف: "بما دَلَّ على مَعْنى في غيره" يَتناوَل الفِعْل بِظاهِره.

---

[707] س: لِتَتْمِيم.

[708] و: إذ.

[709] ج- مِنْ.

[710] ج: هذا.

[711] و م: أدنى؛ ن: أَوْلَى؛ وفي هامش س: أَدْنَى، صح هامش.

[712] و: كاصاحِبيّة.

[713] م: مستعمل.

[714] وفي هامش ق: نُسْخَةٌ: الشِبْه، وصح هامش.

[715] وفي هامش ق: "نُسْخَةٌ: الشِبْه"، وصح هامش.

[716] انْظُرْ لِلتَفَاصِيل: **شرح العضد على مختصر المنتهى الأصولي** لعضد الدين الإيدجي، ص **٥٨-٥٩**.

[التنبيه الخامس]

(الخامس: عَرفت من الفَرق) الذي يُسْتفاد من التقسيم[717] **(بَيْن الفِعْل والمُشْتَقّ أنَّ ضاربا لا يرد على حدّ الفِعْل فإنَّه)** أي: الفِعْل أوْ حدّه **(ما دلّ على حدث)** مُعْتبَر في مَفهومه أوّلا **(ونسبته)** التامّة **(إلى موضوع ما وزمانها)** والدَلالة على الزمان، وإنْ لم تكن مَذكورة في التقسيم، إلا أنَّ شُهرته أَغْنت عن ذِكره، و"ضارب" ليس كذلك لأنَّه مُشْتَقّ، وهو إنَّما يَدلّ على ذات من حيث نُسِب إليه الحَدث نِسْبةً تَقْيِيديّةً، ويَحْتمِل أنْ يكون ضَمير لأنّه[718] راجع **/[٢٠ ب]** إلى "ضارب" ويكون "ما" نافِية، هذا إنْ حُمِل الكلام على عَدَم وُروده على حدِّ الفِعْل المُستفَاد من التقسيم المذكور، وأمّا إذا حُمِل على عَدَم وُروده على الحدِّ المَنقول من النُحاة أَعْني: "ما دَلّ على مَعْنى في نَفْسه مُقْتَرَن بأَحَد الأزمِنة الثلاثة"، فالوَجْه أنَّه يُعْلَم من هذا الفَرْق أنَّ مُرادهم ما دَلّ على حَدث مَنْسوب إلى ذات مع الاقْتِران، لَكِنّ أَمْثال هذا في التعريفات غير مُعْتبَرة مع الغُنْية عنه، بما ذَكَروا في وَجْه إخْراجه[719] كما بُيِّنَ في مَوْضِعه.

[التنبيه السادس]

(السادس ومنه) أي: مما[720] ذُكِر في التقسيم من أنَّ اسْم الجنس[721] موضوع لِمَعْنى كُلّي من غير اعْتبار المَعْلومية فيه مع انضِمام مُقَدّمة خارجِيَّة مَعلومَة؛ هي أنَّ عَلم الجِنس، بلْ المَعارِف كُلَها يُعْتبَر في مَفهومها[722] المَعْلومية **(يُعْلَم الفَرْق بَيْن اسْم الجنس وعَلَم الجنس؛ فإنَّ عَلَم الجنس كأسامة وُضِع لِمُعيَّن)** من حيث هو مُعَيَّن **(بجَوهَره، وأَسَد وُضِع لِغير مُعَيّن)** أي: لِمَا لَمْ يُعْتبَر فيه التعيَّن **(ثم جاء التَعيُّن، وهو مَعْنى فيه من اللام)** يَعْني أنَّ كلا مِنهما وإنْ كان مَوضوعا لِلحَقيقة المُتَّحِدة في الذِهْن، إلا أنَّ عَلَم الجِنْس يَدُلّ بجَوْهره على كَون تِلك الحَقيقَة مَعْلومَة لِلمُخاطَب مَعْهودة[723] عِنْدَه، كما أنَّ الأعْلام الشَخْصِيّة تَدُلّ بجواهيرها على كون الأشخاص معلومة له.

---

[717] ق: التَقْسِيم، صح هامش.

[718] و: فإنه.

[719] و ن+ مِنْه.

[720] ج: ومِمَّا.

[721] وفي هامش ن: اعْلَم أنَّ في اسْمِ الجِنْس مَذهَبَيْن أَحَدُهما:- وهو الأكثر- أَنَّهُ مَوْضُوع لِلْمَاهِيَّة مَعَ وَحْدَة لَا بِعَيْنِها، وَيُسَمَّى فَرْدًا مُنْتَشِرا كَما ذَهب إليه ابن الحاجب والزمخشري، والآخَر أَنَّه مَوْضُوع لِلْمَاهِيَّة مِنْ حَيث هِي كَمَا ذَهَبَ إِلَيه المُصَنِّف في التَقْسِيم. (شرح آخَر لِعَلِي السَمَرقَندِي)

[722] ج: مَفْهُومَات.

[723] م: مفهومة.

وأمّا اسْم الجِنس فلا يَدُلّ على ذلك بِجَوهَره، بلْ بالآلة إنْ كانت، وبالجُمْلة المَعارِف إنَّما يُشار بها إلى المَعْلوم من حيث هو مَعْلوم، لكِنّ البَعْض يَدلّ بِجَوهره على ذلك والبَعْض[724] بالآلة، وتَوْضيح المَقام على ما يُفْهَم من كَلام المُصنف في **الفوائد الغياثية:**

> إنَّ التعريف يُقْصَد به مُعَيّن عِنْد السامِع من حيث هو مُعيَّن، كأنَّه إشارة إليه بذلك الِاعْتبار، وأمَّا النكِرة فيُقْصَد بها إلتِفات النَفْس إلى المُعيّن من حيث هو[725] من[726] غير أنْ يكون في اللَّفظ مُلاحَظَة تَعَيُّن، وإنْ كان لا يكون إلا مُعيَّنا، فإنَّ الفَهْم **/[٢١ أ]** مَوقوف على العِلْم بوَضْع اللَّفظ له، وذلك إنَّما يكون بَعْد تَصوُّره وتَمَيّزه عِنده عمّا عَداها، وبه يُعْرَف الفَرق بَيْن أسد والأسد[727] مُرادا به الحَقيقَة، وإنَّ مُؤَدّاهما بالحَقيقَة واحد[728]وإنَّما يَخْتلِف الاعتبار.[729]

وأمَّا الفَرق بَيْن الأَسد وأُسامة؛ فهو أنَّ أُسامة تدلّ على[730] المُعيّن من حيث هو مُعيّن بِجَوهَره، اللفظ[731] فلا يَحْتمل غير هذه الحقيقة.[732] والأَسَد بِخِلافه، فإنَّ التعيّن فيه مُسْتفاد من "اللام"، ثم إنَّ التعيّن إمّا أنْ يُفِيدَه جَوهَر اللفظ وهو: العَلَم أوْ لا، فإمّا حَرْف؛ وهو: المعرف باللام، أو النداء[733]، وإلا[734] فالقَرينة إمَّا في الكَلام وهو المُضْمَر أوْ لا، ولا بُدّ من إشارة، إمّا إليه وهو: اسْم الإشارة، وإمّا إلى نِسْبة مَعْلومة له، إمَّا خَبرِيّة وهو: المَوصول، أوْ لا، وهو الإضافة. هذا خُلاصَة كَلامه.

والفَرق المَذكور[735] على مَذْهب مَنْ يَجْعل اسْمَ الجِنْس مَوضوعا لِلمَاهِيّة[736] من حيث هي، وأمَّا على مَذْهَب مَنْ يَجْعله مَوْضوعا لِلْماهِيّة مع وَحْدة لَا بِعَينِها، ويُسَمّى فَرْدا مُنْتَشِرا؛ فالفَرْق أظْهر، إذْ لا دَلالة لِعَلَم الجِنْس على الوَحدة أصْلا، وقوله: "غير معين"، وإنْ كان يُلائم هذا الفَرق إلا أنَّ الوَجْه أنْ يُحْمل على ما ذَكَرنا فَتأَمّل.

---

[724] م: البعض.

[725] س+ مُعَيَّن.

[726] س– من.

[727] ج: الأَسَد، صح هامش.

[728] ج: وَاحِدا.

[729] **تحقيق الفوائد الغياثية** للكرماني، ١/ ٣١٢-٣١٤.

[730] ن– المَعْنى.

[731] و: بجوهر اللفظ.

[732] م: الحيثية.

[733] ج: والنِدَاء.

[734] ج– وإلاّ.

[735] ن+ مَبنِيّ.

[736] ج+ المُتَّحِدَة في الذِهْن.

[التنبيه السابع]

(السابع) قدْ عَرفتَ أنَّ الحَرف إنَّما يَدلّ على مَعْنى في غيره يَتحصَّل بانْضِمام ذلك الغَيْر إليه، وأنَّ المَوصول يَدلّ على مَعْنى في نَفْسه، لكن يَتعيَّن من حيث إنَّه مُراد بِمَضْمون جُمْلة نُسِبت إليه،[737] فعلى هذا **(المَوصول عَكْس الحَرف فإنَّ الحَرف يَدلّ على مَعْنى في الغير وتحصله بها)** أي بذلك الغير الذي **(هو)** أي مَعْنى الحَرْف **(مَعْنى[738] فيه والمَوصول مُبْهَم)** عند السامِع معناه **(يَتعيَّن)** من حيث إنَّه مُراد به[739] **(بِمعنى فيه)** وهو مَضْمون الصِلَة، وفي بَعْضِ النُسَخ: "بِما هو مَعْنى فيه"؛ فَضَمِير "هو" راجِع إلى "ما"، وقد يَتبادَر إلى الفَهْم من ظاهِر هذا الكَلام أنَّ مَعْنى الحَرف حاصِل في مُتعلّقه قائِم به، كَما أنَّ مَعنى المَوصول مَحَلّ لِمَضْمُون الصِلة وهو حاصِل فيه، **/[٢١ ب]** وهو فاسِد لانْتقاضِه بِهَمْزة الاستفهام؛ فلا يُحْمَل[740] على ظاهِره، وفي كون معناها من النِسَب بَحْث أيضا فَتأَمّل.

[التنبيه الثامن]

(الثامن: الفِعل والحَرف يَشترِكان في أنَّهما يدلان على مَعْنى باعتبار كونه ثابتا للغير) أي: حالا من أَحْواله، وآلة لِتَعَرّف حاله، إذْ قدْ سَبق أنَّ مَعْنى الحَرف النِسبة المَخْصوصة من حيث كَونُها حالةٌ بَيْن طَرَفيْها، وآلة لِتعرّف حالها، وإنَّ جُزْء[741] مَعْنى الفِعْل وهو النِسبَة كذلك **(ومِن هذه الجِهَة لَا يَثْبت له الغَيْر)** بلْ لا يَثبت لِشيء أيضا، فإنَّ ما لُوحِظ من حيث إنَّه حاله لِغيره، وجُعِل آلة لِتَعرِيف[742] حَالِه، ومِرْآة يُشاهَد بِها تِلك الحَال لا يكون مَلْحوظا بالقَصْد مُسْتقِلا بالمَفهومِيّة، ولا يَقْدر العَقْل تِلك المُلاحظَة أنْ يُحْكَم عليه أو به، وكذلك مَجْموع مَعْنى الفِعْل المُركَّب من الحَدَث والنِسْبة غَيْر مُسْتقِلّ بِالمَفْهومية **(فامْتَنَع الخَبَر عنهما)**[743] أي: عَنْ مَعْناهما مُعَبِّرا بِمُجرَّد لَفْظَيْهما، يَعْني يَمْتَنِع الخَبَر عن مَعْنى "ضَرَبَ" وَمَعْنى "مِنْ" مَثلا مُعَبِّرَيْن بِهما، ولَا امتِناع في الخَبَر عن لَفْظَيْهما سواء عُبِّر عنه بِمُجَرَّد لَفْظيْهما نحو: "ضَرَبَ ثُلاثِيّ"، أوْ "فِعْل مَاضٍ"، أوْ لَا يُخْبَر عن مَعْناه و"مِنْ ثُنائِيّ" أوْ "حَرْف جَرّ" أوْلَا يُخْبَر عن مَعْناه[744] أوْ بِضَميمَته نحو: لَفْظَة "ضَرَبَ" كذا أوْ بلَفْظ الِاسْم نحو: "الفِعْل والحَرْف

---

[737] ج-إلَيْه.

[738] ج- مَعْنى.

[739] ج: مُرَادة.

[740] في هامش ق: نُسْخَةٌ: نَحْمِلُه.

[741] ج: جُزْاء.

[742] ج: لِتَعَرّف.

[743] ن: مِنهُما.

[744] ق: و"مِنْ ثُنَائِيّ" أَوْ "حَرْفُ جَرٍّ"، أوْ لَا يُخْبَر عَنْ مَعْنَاه"، صح هامش.

يَشْتَرِكان[745] في أنَّهما يَدلّان على مَعْنى باعتبار كونه ثابتا للغير"، ولا يُخْبَر عن مَعْناهما، ثُمَّ لا خَفَاء في أنَّ اللَفْظ نَفْسه كافٍ في التَعْبير عنه، وأنَّه يَصِحّ أنْ يُطْلَق، ويُراد نَفْسه، وأنَّه[746] لَيْس بِمَوضوع لِنَفْسه وَضْعا قَصْدِيّا، لَكِن هَلْ يَلْزَم كَونه مَوْضوعا لِنَفْسه وَضْعا غَير قَصْدِي؟ حيث وَقَع الاتِّفاق والاصْطِلاح على أنَّه يُطْلق ويُرَاد[747] نَفْسه، والظاهِر اللُزوم، لأنَّا إذا قُلْنا: "ضَرَبَ فِعْل ماضٍ"، و"مِنْ حَرْف جَرّ"، فالدالّ اِسْمٌ والمَدْلول فِعْل وَحَرْف ودَلَالته عليه لَيْست إلّا بِحَسَب ذلك الاتِّفاق والاصْطِلاح، وفي كَلام المُصَنِّف في **شرح المختصر** إشارة **/[٢٢ أ]** إلى هذا، والتحقيق: أنَّه وَضْع عَلَمِي، لَكِنّ مِثْل هذا الوَضْع لَا يُوجِب الاشْتِراك، كذا ذَكَره العلامة التفتازاني، وقال المُحَقِّق الشريف قُدِّس سِرّه:

> دَلالة الألْفَاظ[748] فَلَيْسَت[749] مُسْتَنِدة إلى وَضْع[750] أَصْلا لِوُجودها في المُهْمَلات بِلا تَفاوُت، وجَعْلها مَحْكُوما عَليها لا يَقْتَضِي كَونها أَسْماء، لِأَنَّ الكَلِمات مُتَسَاوِيَة الإقْدام في جَواز الإخْبار عن أَلْفاظِها، بَلْ هُو جَارٍ في الألْفاظ كُلّها. ودَعْوى أنَّ الواضِع وَضَع المُهْمَلات بِإزاء أَنْفُسها وَضْعا قَصْدِيّا أوْ غير قَصْدِي، وأنَّها[751] أَسْماء بِهذا الِاعْتبار خُروجٌ عن الإنْصاف وَمُكابَرة في قواعِد اللّغة على أنّ إثْبات "وَضْع غَير قَصْدي" أَمْرٌ لَا يُسَاعِدُه نَقْلٌ ولا[752] عَقْلٌ، وإنَّما ارْتَكَبه تَفَصِّيا عن التِزام الِاشْتِراك في جَمِيع الكَلِمات، والتحقيق: أنَّه إذا أُرِيدَ الحُكم على لَفْظ تُلَفّظ به نفسه لَمْ يَحتج هناك إلى وَضْع ودالّ[753] على المَحْكوم عليه لِلاستغناء بذاته عَمّا يَدلّ عليه؛ فَيُشارك الألْفاظ كُلّها في صِحَّة الحُكْم عليها عِنْد التَلفّظ بها أَنْفُسها، وإنَّما يَحْتاج إلى ذلك إذا لَمْ يَكن المَحْكوم عليه لَفْظا أوْ كان لفظًا[754] ولم يتلفظ.[755]

ويُمْكِن تَقْوية ما ذَكَره العلامة التفتازاني: بِأَنَّ قولنا: "زَيْد ثُلاثِي"، و"مِنْ حَرْف جَرّ"، وَ"ضَرَبَ فِعْل مَاضٍ" كلام، والجُزْء الأَوَّل من هذه المُرَكَّبات مُبْتَدَأ مُسْتَعْمَل اسْتِعْمالا صَحيحا، وَيَقَع المَعْرِفة صِفَة لِلّفْظ المُراد به نَفْسه مَعَ تَصْريحهم بِعَدَم تَأَتّي

---

[745] ق ن: يَعْنِي أَنَّ "ضرب" و"مِن" اِسْمَان بِهِما مُسْتَعْمَلَيْن فِي مَعْنَيَيْهِما، فالمَذْكُور فِي هَذا التَرْكِيب هو: الِاسْم، والمَحْكُوم عَلَيْه بِالفِعْلِيَّة والحرفية هو: المُسَمَّى. فَلاَ يُرَدّ أَنَّه إذا كَانَ "ضرب" و"من" في قولك: "ضَرَب فِعْلٌ مَاضٍ، ومِنْ حَرْفُ جَرٍّ" اِسْمَيْن، فَكَيْفَ أَخْبَرتَ عَنْهُما بِأَنَّ الأَوَّلَ فِعْلٌ والثَانِي حَرْفٌ وَعَلى هَذا لَا تَنَاقُض. (منه)

[746] م– وأَنَّه.

[747] ن: يُرَادُ به.

[748] س ن+ لِأَنْفسِها.

[749] ج: لَيْس.

[750] ج: الوَضع.

[751] ن+ لَيست.

[752] ق: نَقْل وَلا، صح هامش.

[753] م: دال.

[754] ق: لَفْظا، صح هامش؛ م س ن ج– لَفْظا.

[755] س ن ج: وَلَمْ يُتلفّظ به. عليه السلام هذه القِطْعة مَنْقولة مِن الحاشية السيد على الكشاف: **الحاشية على الكشاف** للزمخشري، ص **٢٣١-٢٣٢**.

الكلام، إلا مِنْ اِسْمين أَوْ اسْم وفِعْل، واسْمِية المُبْتدأ، وانْحِصار اللَّفظ المُسْتَعمَل استعمالا صحيحا في الحقيقة والمَجاز مع الاتِّفاق على عَدَم مَجازيّة "زَيْد" في المثال المذكور، وَوُجوب كَون مَوْصوف المَعْرِفة،[756] وأخذ الوَضْع في تَعريف كُلّ مِن الِاسْم، والحَقِيقة، والمَجاز، والمَعْرِفة، وكُلّ واحِد من هذه الأمُور، وإنْ أَمْكن دَفْعها لَكِنّ عِنْد اجْتِماعها رُبَّما أَفادَت ظَنّا بِما ذَكَره.

وكَفى بِهذا في إثْبات الأُمُور اللُّغوِيَّة على أنَّ التَصْريح بذلك /**[٢٢ ب]** واقِع في كَلام كَثير مِن الأَئِمّة مِنْهم: الفاضِل الأَسْترابادي فلا يكون إثباته مما لا يُساعِده عَقْل ولَا نَقْل، وجَعْلها مَحْكوما عليها، مَع تَصْريحِهم بانْحِصاره في المُبْتَدأ والفاعِل المُسْتلزمين لِلاسْمِيّة يدلّ على كونها أَسْماء دلالته كافِية في أَمْثال هذه المَقامَات، ثُمّ تَحْقيق مَعْنى الوَضْع الغير القَصْدي أَنَّه إذا قَال الواضِع مثلا: "ضَرَبَ"[757] عَيَّنْتُه لِكذا، فلا شَكَّ أنَّ قَصْده في هذه الحالة إلى تَعَيُّن "ضَرَبَ" لِمَعْناه، لَكِن وَقَع منه إطْلاقُه، وإرادة نَفْسه مِنه[758] في ضِمْن ذلك التعْيين المَقْصود تَعْيينه لِنَفسِه أيْضا، ولَمْ يُوجَد مِثْله في المُهْمَلات، فَلَو وَقَع شَيْء مِنها في كَلام مَنْ يُوثَق به نُأَوِّله بهذا اللفظ، ولا يَلْزَم من وُجوب التَّأْويل في شَيْء قَليل الوُقوع ضَرُورة صَيْرورته مُوافِقًا لِما صَدَر عن الواضِع وُجُوبه فيما هو شائِع مُوافِق لِما صَدَر عنه،[759] ولَكِنّ ذلك لَا يُلائِم ما نَقَلْناه مِن كَلامه في صَدْر هذا[760] البَحْث؛ وهو قوله: "حَيث وَقَع الاتِّفاق والِاصْطلاح"[761] إلى آخِره، وقَوله: "لَيس إلا بِحَسَب ذلك الاتفاق والاصطلاح"، وفي قوله: "فالدالُّ اسْم" مُناقَشةٌ؛ فإنَّ مَنْ لا يُسَلِّم كونه مَوضوعا لِنَفسه كَيْف يُسَلِّم إِنَّه اسْم؟ فهذا[762] مُصادَرة، ويُمْكِن الجواب بأنَّ اسْمِيّتَه تَثْبُت بكونه "مُبْتدأ" كما ذَكَرْنا.

وقد يُقَال في تَأْيِيد ما ذَكَره المُحَقِّق الشريف قُدِّس سِرُّه: إنّ مَنْ قال: "الِاسْم قدْ يكون عَيْن المُسَمّى" مَثَّله بِلَفْظ الِاسْم، فإنَّه اسْم اللفظ الدالّ على المَعْنى المُجَرَّد عن الزمان، ومِنْ جُمْلة تلك الألفاظ؛ فيكون لَفظ الاسْم اسما لِنَفسه، ولو كان الألفاظ[763]

---

[756] م: معرفة.

[757] ج- ضَرَب.

[758] ج+ فقَد وَقَع.

[759] ج+ هذا.

[760] ج- هذا.

[761] انظر: ص **٤١**.

[762] ج: هذه.

[763] ق ن: ومَنْ لَمْ يَجْعَل الأَلْفَاظ أَسْمَاء لِأ نفُسها –فإنْ لَمْ يُعْتَبر في صِحّة تَوصِيف اللَّفْظ بالفِعْلِيّة والحَرْفِية إلّا مُجَرّد الدَلَالة على الحَدَث المَنْسُوب إلى فَاعِل مَا، والنِسْبَة المَخْصُوصة وَضْعا– فَيَنْتَقض قَوْلُهم: "لَا يَتَأَتّى الكَلام إلّا مِن اسْمَين أَوْ اسْم وَفِعْل" بِنَحْو قَوْلك: "مِن" حَرْف جَرّ وإنْ اعْتُبر فيها مع ذلك اسْتِعماله فيما وُضِع له يَنْتَقِض بِه، وبقوله تعالى: ﴿إِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا﴾ (البقرة/١٣) وقَولِك "ضَرَب" فِعْل مَاضٍ، وعلى التَقْديرَيْن يَنْتَقِض بِكَلام أَحَد طَرفَيْه مُهْمَل نحو: "جَسَق" مُهْمَل، وكذا يَنْتَقِض بِه تَعْريف المُبْتَدأ بِالاسمِ المُجَرَّد، أَوْ الصَفة المَخْصوصَة بِبَعض ما تَقَدَّم على التَقْديرَيْن،

مَوضوعة لِأَنْفسها لَكان كُلّ اسْم عَيْن مُسَمّاه، ويُمكِن أنْ يقال: إنَّهم لَمْ يَعتدّوا بذلك الوَضْع، ولهذا لَمْ يَجْعلوا اللفظ نِسْبة مُشْترِكا كما صَرَّح به العلامة التفتازاني.

فالمُتبادَر مِنْ الوَضْع والمُسَمّى عند الإطلاق هو: الوَضْع القَصْدي والمُسَمَّى بتَسْمِية[764] قَصْدِيّة، هذا ولا امْتِناع أيْضا في الخَبَر عن مَعْناهما مُعَبِّرا بِغير لَفْظِها، أوْ بلفظها مع ضَمِيمَة،[765] فإذا أُرِيد الإخْبار عَنْ مَعْناهما وَجَب /[٢٣ أ] أنْ يُعبّر عنه بغير لَفظها[766] مع ضميمة؛ فَيُخْبَر عنه مُعبّرا بأَحد هَذَيْن الوَجْهيْن، بأَنَّه يَمْتَنِع أنْ يُخْبر عنه مُعبّرا بوجه ثالث، مَثلا تقول:" مَعْنى الفِعْل يَمْتنِع الخَبر عنه مُعبّرا بِمُجرّد لَفْظه"؛ إذ[767]- مَعْنى "ضَرَبَ" يَمْتنع الخَبَر عنه مُعبّرا[768] بلَفْظه فقط، وكذا الحال في الحَرْف، والسرّ في ذلك: أنَّ مَنشَأ امْتِناع الخَبر عنهما عَدَم اسْتِقْلالهما بالمَفْهوميّة لِكَوْنهما[769] غير مَلْحوظَيْن بالذات، بل آلتيْن لِمُلاحظَة غيرهما، فإذا عُبِّر عنهما بأَحد هَذيْن العِبارَتيْن لَاحَظهما العَقْل قَصْدا بِمدلوليْهما المُسْتَقلّيْن بالمَفهومية، فيَصْلحان لِلحُكْم عليهما فلا يُرَدّ أنَّ قَولك[770]: "مَعْنى الفِعْل لَا يُخْبر عنه حُكْم عليه" فَغَير[771] تَناقُض، لأنّا حَكمْنا على مَعْنى الفِعْل من حيث إنَّه مَلْحوظ بهذا العُنْوان مُعَبِّر بِهذا اللفظ بأَنَّه لَا يُخْبر عنه حالَ كَوْنه مَفْهوما بلَفْظ الفِعْل.

والتحقيق: أنّه من حيث[772] إنَّه لُوحِظَ قَصْدا بِهذا المَفْهوم لَيْس مَعْنى الفِعْل، بلْ مَعْنى مُسْتَقِلّ بالمَفْهوميّة، سُلِب[773] الخَبَر عنه باعْتبار فَرْض كَونه مَعْنى الفِعْل، وعَدَم مُلاحَظَة[774] اسْتِقْلاله بالمَفْهومِيّة اللازِم مِن[775] تَصَوّره بهذا الوَجْه على قِياس[776] ما ذُكِر في حَلّ مَسْأَلة المَجْهول المُطْلَق.

وتَعْريف الكلام يَنتقِض بِبَعْض المَذكُورات على التَقْديرَيْن، وبِالبَعْض على التقدير الثّاني. وأُجيب بأنَّ: المُراد بِالِاسْم مَا يَسْتَقلّ المُراد به بِالمَفْهوميّة، ولَو سُلِّم؛ فَيُأَوَّل بِهذا اللَّفْظ. (منه)

[764] ج+ لِنِسبَته.

[765] س: بِغَير لَفْظِها مَع صِيغَته.

[766] م س ج: أوْ لَفْظِها.

[767] م: أو.

[768] ج- مُعَبّرا.

[769] ج- المَفْهوميّة لِكَونها، صح هامش.

[770] ج: قَوْلُك.

[771] س: فَفِيه.

[772] ن+ من حيث.

[773] و: وسلب.؛ س: وَسَبَب.

[774] ج- مُلاَحَظة.

[775] ج: من حيث.

[776] ج- قِياس.

[التنبيه التاسع]

(التاسع: الفعل مفهومه) أي: بَعْض مَعْناه حال كَونِه مَفْهوما منه **(كُلّي قد يَتَحقّق في ذوات مُتعدّدة فجاز نسبته إلى خاص منها فيخبر به)** باعْتِبار الحَدَث، وإلا فَهو باعْتبار تَمَام مَعْناه لَا يُخْبَر به كَما لا يُخْبَر عنه، ولَا يُمْكِن جَعْل ذلك الحَدَث مُسْندا إليه، لِأَنَّه على خِلاف وَضْعِه، فإنْ قُلْتَ: لِماذا جَعلَ النِسبة التامّة مَضْمومة إلى المَنْسوب، وجَعَل المَجْموع مَدْلول لَفْظ الفِعْل، ولَمْ يَضُمَّ إلى المَنْسوب إليه؟ كذلك مع أنَّه[777] حالة بَيْنهما لاختصاص له بأَحَدهما، قُلْتُ: لَعَلّ السَبَب في ذلك أنَّ النِسبة قائِمَة بالمَنْسوب مُتَعلّقة بالمَنْسوب إليه، ولهذا يُقال لِلْمُسْنَد مَنْسوب أوْ مُنْتسب، ولِلمُسْنَد إليه مَنْسُوب إليه أوْ مُنْتسِبٌ إليه.

فإنْ قُلْتَ: كَمَا أنَّ الفِعْل يَدُلّ على حَدَث ونِسْبة /**[٢٣ ب]** إلى فاعِل، كَذلك اسْم الفاعِل مَثلا يَدلّ على حَدَث ونِسْبة إلى ذات ما،[778] فَلِمَ صَحّ كون اسْمُ الفاعِل مُسْنَدا إليه دُون الفِعْل؟ قُلْت: لأنَّ المُعْتبَر في اسْم الفاعِل ذات ما مِن حيث نُسِب إليه الحَدث، فالذات مُبْهَمَة مَلْحوظَة بالذات وكذلك الحَدَث، وأمَّا النِسبة؛ فهي مَلْحوظَة لَا بالذات إلا أنّها تَقْيِيديَّة غَير مَقْصودة أَصْلِية مِنْ العِبارة تَقَيّدت بِها الذات المُبْهَمَة، وصار المَجموع كَشَيْء واحد؛ فَجازَ أنْ يلاحَظ فيها تَارةً جَانِب الذات أَصالة فَيُجْعَل مَحْكوما عليه، وتارة جانب الوَصْف [779]أي: الحَدث[780] أَصالة فَيُجْعَل محكوما به، وأمَّا النِسْبة الّتي فيها فَلا تَصْلُح لِلحُكْم عليها ولا بها، ولا وحدها، ولا مع غيرها لِعَدَم استِقْلاَلها. والمُعْتبَر في الفِعْل نِسْبة تامَّة تَقْتَضي انْفِرادها مع طَرَفَيْها عَنْ غيرها، وعَدَم ارْتِباطها به، وتِلْك النِسْبة هي المَقْصودة الأَصْلِيّة من العبارة، فَلا يُتَصوّر أنْ يُجْرى في الفِعْل[781] ما جرى في اسْم الفاعِل، بل يَتَعيَّن له وُقُوعُه مُسْندا بِاعْتِبار جُزْء معناه الذي هو الحَدَث **(دون الحرف إذ تحصّل[782] مدلوله)** الوَضْعي خارِجا وذِهْنا **(إنما هو[783] بما يحصل له)** بِما عَرَفت مِن أنّ تَحصُّل مدلوله بما هو مَعْنى فيه **(فلا يعقل)** ثُبوته **(لغيره)** فلاَ يُخْبَر به.

[777] ج: مع كَونِه.

[778] ج- ما.

[779] ج: الحَدَث.

[780] ج- أي: الحَدَث.

[781] س: العَقْل.

[782] وفي هامش ق: نُسْخَةٌ: تَحْصِيل، نُسْخَة: حَصَل.

[783] ج-هو.

[التنبيه العاشر]

(العاشر: في ضمير الغائب وكليته نظر)[784] لِما عَرَفْت مِن أنَّ المُضْمَر مُطْلقا مَوْضوع لِلمُشَخَّصات وَضْعا عامّا، فَمَنْ زَعَم كُلّيته لِكَونه مَقولا على كَثِيرين فَقَدْ أَخْطَأ، وإنَّما يَكون كُلِّيا إنْ لَو[785] كَان مَقُولا على كَثِيرين بِمَعْنى واحِد، وفي بَعْض النُسَخ: "في كُلّيته وجُزئيته نَظَر" فإطْلاق التَنْبيه[786] باعْتبار بَعْض ما ذُكِر أوْ بِحَسَب اللّغة، والمُراد أنَّ في كُلّيته[787] مُطْلقا وجُزئيته كذلك نظرا،[788] بلْ الحَقّ أنّه كُلّي إنْ[789] كان راجِعا إلى الكُلِّي، وَجُزْئِي إنْ كان راجِعا إلى الجُزْئي.

والمُصَنِّف عدَّ الضَمِير على الإطْلاق مِن قَبيل المَوضوع لِلمُشَخّصات نَظْرا إلى أنَّ أكْثر أَئِمَّة اللّغة عَدّوا الضَمير[790] مُطْلقا من المَعارِف، واعْتَبَروا فيها الجُزئِية بناء على تَعْريفهم المَعْرِفَة بـ"ما وُضع لشيء بعينه" مع بُعْدِ جَعْل اللام لِلغَرض، ثُمّ أشار إلى ما هو الحقُّ فيه بالتأَمُّل في جُزْئِيّته وكُلّيته، وكذا[791] قِيل: وقد عَرَفْتَ أن لَيس المُراد بِشيء بِعَيْنه المُشَخَّص، وإلا لَخَرج **/[٢٤ أ]** كَثِير من المَعارِف كالمُعَرَّف بلام الجنس، والعَهْد إذا كان المَعهود مُنكّرا.

قال المُحقّق الشريف قُدّس سره: «أي: إذا كان المَرجوع إليه مُشَخّصا فَلا بَحْث في جُزْئِيّته، وأمّا[792] إذا كان كُلّيا عامّا فَفي كُلّيته وجُزْئِيّته بَحْث».[793] وكأنَّه مَبْنِي على تَجْويز أنْ يُقال: الكُلّي المَرجوع إليه من حيث إنَّه مَذْكور بِالذِكْر الجُزْئي جُزْئيّ، ولا يَخْفى أنَّ إِطْلاق التَنْبيه حِينئذٍ[794] باعْتبار المَعْنى اللُّغَوي، وقَدْ سَبَق مِنا مَا يُغْنِيك عَن التَفْصِيل[795] في هذا المَقام.

---

[784] م: وفي كليته وشخصيته نظر.؛ س+ فَتَأَمَّل.

[785] ج: إنْ لَو.

[786] و+ عليه.

[787] ن: وفي كُلّيّته.

[788] س-فإطْلاق التَنْبيه بِاعْتبار بَعْض مَا ذُكِر أوْ بِحَسَب اللُّغة، وَالمُراد أنَّ فِي كُلِّيته مُطْلَقا وَجُزْئِيَّته كذلك نَظْرا.

[789] ن: إذا.

[790] ج- على الإِطْلاق مِنْ قَبِيل المَوْضُوع لِلمُشَخَّصات نَظْرا إلى أنَّ أَكْثر أَئِمَّة اللُّغة عَدُّوا الضَمير، صح هامش.

[791] و: كذا.

[792] ج- أمّا.

[793] **حاشية على الرسالة الوضعية** للسيد الشريف، ص ٥.

[794] ج- حينئذٍ.

[795] ج: مِن التَفصِيل.

[التنبيه الحادي عشر]

(الحادي عشر) لَمّا كان الأَسْماء اللازِمَة الإضافة[796] مُشارِكة لِلحُروف في الْتِزام ذِكْر المُتَعلّق نَبَّه على تَفرّقه بَيْنَهما، فَقَد[797] سَبَق إشارة إليه فَقال **("ذو" و"فوق" مَفْهُومُها كُلِّي لأَنّها بِمَعْنى صَاحِب وعُلُوّ وإنْ كانا لَا يُسْتَعْمَلان إلا في الجُزْئِيّيْن)** الإضافيتيْن[798] **(لِعُروض الإضافة فلا يكونان جُزْئِيَّيْن)** لأنّ كُلا مِنهما وُضِعَ لِمَعنى كُلِّي، وأقول: هُما إنَّما يُسْتَعْملان في مَفْهومهما الكُلِّي والخُصوص، إنَّما يُفْهَم من صِيغَة[799] المُركّب الإضافي، كما أنَّ الحيوان في قَوْلِنا: "حَيوان ناطِق" مُسْتَعمَل في معناه، والتقْييد بالناطِق يُفْهم مِن هَيْئَة المُركَّب الوَصْفي.

[التنبيه الثاني عشر]

(الثاني عشر: لا يُرْيبك) أي: لا يُوقِعُك في رَيْبة **(تَعاوُر)** أي: تَنَاوُب **(الألفاظ بَعْضها مَكان بَعْض)** يَعْني:[800] أنَّ بَعْض الألفاظ قَدْ يُسْتَعمَل في ما يُستعمَل فيه البَعْض الآخَر، كما يُسْتَعمَل اللفْظ المَوضوع لِكُلِّي في مُشَخَّص يُسْتَعمَل فيه العَلَم مثلا، فلاَ تَشكَّنَّ في أنَّه مُشارِكة له في الجُزئِية أو العَلَمِيّة، وكذا يُسْتَعْمَل المَوصول في الجُزئِي المُسْتعمَل فيه العَلَم، أوْ ضَمير المُخاطَب، أوْ المُتكلّم؛ فلا يَنْبَغي أن يُرْتاب أنَّها مُتَشارِكة[801] في المَوصولِية، أوْ المُضمَرية، أوْ العَلَمِية **(إذ المُعتبر)** في الاِتّصاف بِهذه الأَوْصاف **(الوَضْع)** على الوجوه المُعْتبَرة في الأَقْسام. ولْنَقْتصِر في شَرْح هذه الرسالة على هذا القَدْر من الكَلام آمِلين مِنه أنْ يَجزِل مِن أقْسام رَحْمته نَصِيبنا، ويَجعَل قَاسِمَ حُظوظنا شَفيعَنا،

اللهمّ صلّ عليه وعلى آله وأصْحابه. ما افْتَقَر الإنْسان في تَعْريف ما فِي ضَميره إلى البَيان

آمين بِرَحْمَتك يا أرْحم الراحمين[802]

---

796 ج: للإِضَافة.

797 م: بعد.

798 ق: إنَّما حَمَلْنا الجُزْئيَّ على الإِضَافِيّ؛ لأَنّ عُروض الإِضافة -إنْ اِقْتَضَى الجُزئية- فإنّما يَقْتَضي الإِضافِيّة لا الحَقِيقيّة. (منه)

799 م ج: هَيْئة.

800 ج- يَعني.

801 و: مشارك

802 ج- آمين برحْمَتك يَا أَرْحَم الراحمين.

[تذييل: رسالة الاستعارة]

/**[٢٤ ب]** تَذْييل فِي ضَبْطِ مَعاني الِاسْتِعارات وما يَتَعلَّق بها، وهو مُشْتَمِل على ثَلاثَة عُقُود: العِقْد الأوّل في أَنْواع المَجاز وفِيه[803] فَرَائِد:

الفَريدَة الأُولَى: المَجاز المُفْرَد أَعْني: الكَلِمة المُسْتعْمَلة في غير ما وُضِعَت له لِعَلاقة مع قَرينَة مانِعَة عنْ إِرادَته إنْ كانت عَلاقة غَيْر المُشابَهة فَمَجاز مُرْسَل، وإلا فاسْتِعارة مُصرّحة.

الفَريدَة الثانِية: إنْ كَان المُسْتعَار اسْم جِنْس أي: اسْما غير مُشْتقّ؛ فالاسْتِعارة أَصْلِيّة، وإلا فَتَبعِيّة لِجَريانِها في اللَفظ المَذكور بَعْد جَريانِها في المَصْدَر إنْ كان المُستعَار مُشْتقّا، وفي مُتَعلّق مَعْناه إنْ كان حَرْفا، والمُراد بِمُتعَلّق مَعْنى الحَرْف ما يُعَبّر به عنه من المَعاني المُطْلَقة كالِابْتداء ونَحْوه كَما عَرَفْت في تَحْقِيق مَعْنى الحَرْف، وأَنْكَر التَبَعِيّةَ السكاكي وَرَدَّها إلى المَكْنِيّ كَما سَتَعْرِفه.

اعْلَم أنَّ الاسْتعارة في الفِعْل إنَّما يُتَصوّر بِتَبعِية المَصْدَر، ولا تَجْري في النِسْبة الداخِلَة في مَفْهومه الاسْتعارة تَبَعا على قِياس الحَرف، فإنَّ مَعْناه نِسْبة مَخْصوصة يَجْري فيها الاستعارة تَبَعا، لأنَّ مُطْلَق النِسْبة لَمْ يَشْتَهِر[804] بِمَعْنى يَصْلُح أنْ يُجْعَل وَجْه شِبْه في الاسْتعارة بِخِلاف مُتعَلّقات الحُرُوف، فإنَّها أَنْواع مَخصوصة لها أَحْوال مَشْهورة، وإنَّ الاسْتعارة في الفِعْل على قِسْمَيْن أَحَدهما: أنْ يُشبّه الضَرْب الشَدِيد مثلا بالقَتْل، ويُسْتعار له اسْم، ثُمّ يُشْتَقّ منه "قَتَل" بمَعنى "ضَرب ضربا شديدا"، وثانِيهما: أنْ يُشَبّه الضَرْب في المُسْتَقْبَل بالضَرْب في المَاضي مَثَلا في تَحقيق الوقوع؛ فَيُسْتعمَل فيه "ضَرَبَ" فَيَكون المَعْنى المَصْدَرِي أَعْني: الضَرْب مَوجُودا في كُلّ واحِد مِن المُشَبَّه والمُشَبّه به، لَكِنّه قَيّد في كُلّ مِنهُما بِقَيد مُغايِر لِقَيْد الآخَر؛ فَصَحَّ التَشْبِيه لِذَلك، كذا أفاده المحقق الشريف /**[٢٥ أ]** قدس سره، لكِنّ ذَكَر المُصَنِّف في **الفوائد الغياثية**: أنّ الفِعل يدلّ على النِسْبة، ويَسْتَدْعي حَدَثا وزَمانا، والاسْتِعارة مُتَصوّرة في كُلّ من الثَلاثَة، فَفي النِسْبة كـ"هَزَم الأمِير الجَيش"، وفي الزمان كـ"نادى أَصْحاب الجَنّة"، وفي الحَدَث "فَبَشِّرهُم" هذا كلامه فتأمل، فإن فيه إشارة إلى أنَّ النِسبة الجارِية فيه الاسْتِعارة نَوْع من النِسْبة.

إنّ[805] التَشبيه في التَعْبير عن المُسْتقْبَل بِلَفْظ الماضي لِلزمَان، ثُمّ إنَّهم لَمْ يُقَسِّموا المَجاز المُرْسَل إلى الأَصْلي والتَبَعِي على قِياس الاسْتِعارة، لَكِنْ رُبَّما يُشِير كَلامُهم إلى ذلك، فإنّ في المِفْتاح ومِن أَمْثلة المَجاز قَوْله تعالى ﴿فإِذَا قَرَأْتَ القُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللّه﴾

---

[803] ج+ سِتّة.

[804] وفي هامش ق: نُسْخَة: لَمْ يَشْتَهر.

[805] ج: وَإِنَّ.

[806] اسْتُعمِلَت[807] "قَرَأْت" مَكان "أَرَدْت القِرَاءَة" مُسَبَّبَة عن إرادتها اسْتِعمالا مجازيا، فَبُيِّن العَلاقة في المَصْدَر؛ فيُشِير إلى أنَّ اسْتِعْمال المُشْتَقّ بِمَعْنى المُشْتَقّ بِتَبَعِيّة المَصْدَر، وجُوِّز في **شرح التلخيص** أنْ يَكون "نَطَقْت" في "نَطَقْت" الحال مَجازا مُرْسَلا بِمَعْنى دَلَّت بِاعْتِبار أنَّ الدَلَالَة لازِمَة لِلنُطْق فافْهَم.

الفريدَة الثالِثة: ذَهَب السكاكي إلى أنَّه إنْ كان المُسْتعَار له مُتَحَقِّقا حِسّا أوْ عَقْلا؛ فالاِسْتِعارة تَحْقيقيّة، وإلا؛ فَتَخْيِيلِيّة، وسَيَنْكَشِف لك حَقِيقَتُها.

الفَريدَة الرابِعَة: الاسِتِعارة إنْ لَمْ تَقْرُن بِما يُلائِم شَيْئًا من المُسْتعار منه أوْ المُسْتَعار له؛[808] فَمُطْلَقَة نَحْو: رَأَيْتُ أَسَدًا، وإنْ قَرُنَت بِما يُلائِم المُسْتعار مِنه فَمُرَشَّحَة: رأيتُ أسدًا شاكِيَ السلاح، والتَرْشيح /**[٢٥ ب]** أبْلَغ لِاشْتِماله على تَحْقِيق المُبَالَغة في التَشْبية، واعْتِبار التَرشيح والتَجْريد إنَّما يَكون بَعْد تَمام الاسْتعارة، فلا يُعَدّ قَرِينَة المُصَرّحَة تَجْرِيدا نَحْو: رَأَيْتُ أسدا يَرمِي.

الفَريدة الخامِسة: التَرْشيح يَجُوز أنْ يكون باقِيا على حَقِيقَته تابِعا لِلاسْتِعارة لَا يُقصَدُ به إلا تَقْوِيتها، ويَجُوز أنْ يَكون مُسْتَعارا مِنْ مُلائِم المُسْتعار مِنه مُلائِم المُسْتَعار له، ويَحْتِمِل الوَجْهَيْن: قوله تَعَالى: ﴿واعتصموا بحبل الله جميعا﴾[809] حيث اسْتُعِيرَ الحَبْل لِلعَهْد، و[810]الاعْتِصام تَرْشِيحا إمَّا باقِيا على مَعْناه، ومُسْتَعارا لِلوُثوق بالعَهْد.

الفَريدَة السَادِسَة: المَجاز المُرَكَّب، وهو: المُرَكّب المُسْتعْمَل في غير ما وُضِع له لعَلاقة بِقَرينَة قد تَكون عَلاقَته غير المُشابَهَة، وقدْ تَكون المُشابهة، وحِينَئِذٍ يُسَمَّى اسْتِعارة تَمْثِيلِيّة نَحْو: أَرَاكَ تُقَدّم رِجْلا وتُؤَخِّر أخْرَى أي: تُرَدِّد في الإقْدام والإحْجام ولا تَدْري[811] أَيّهما أَحْرَى. واعْلَم أنَّه إذا قِيلَ: "أنْبَت الربيع البَقْل"، وقَصَد بِشَبيه التَلَبُّس الغَير الفَاعِلي بالتَلَبّس الفاعِلي؛ فاسْتُعْمِل المُرَكَّب المَوضوع وَضْعا نَوعيًّا بإزاء الثاني في الأوَّل، فَلاَ شَكّ أنَّه مَجَاز مُرَكَّب والعَلاقَة فيه مُشَابَهَة، وصَرَّحَ العلامَة التفتازاني في **شرح شرح الأصول**[812] بأنَّه اسْتِعارة تَمْثِيليَّة، ولي فيه بَحْث: لأَنَّ في الاسْتِعارة المُرَكَّبة التَمْثِيليَّة على ما صَرَّحوا بِه يَجِب أنْ يَكون وَجْه الشَبَه هَيْئَة مُنْتَزِعَة مِن عِدَّة أُمُور، وكذا الطَرفان يَجِب أنْ يَكونا هَيئَتَيْن مُنْتَزعَيْن مِنْ مَجْموع أَشْياء قَدْ تَضَامَّت

[806] سورة نحل/**٩٨**.

[807] وفي هامش ق: نُسْخَة: أُسْتُعمِل.

[808] وفي هامش ق: نُسْخَة: وَالمُسْتَعَار لَه.

[809] آل عمران/ **١٠٣**.

[810] ج+ ذِكْر.

[811] ج: ولا نَدْرِي.

[812] ج: في **شرح الأصول**.

وتَلاَصَقَت /[٢٦ أ] حَتّى عادَت شَيْئا واحِدا؛ فَيَقَع فِي كُلّ مِن الطَرَفَين عِدّة أُمُور، رُبّما يَكُون التَشبيه فيما بَيْنها ظاهِرا، لَكِن لا يلْتفت إليه، وفي كَوْن المِثال المَذْكور كَذلك بَحْث، ولَا شُبْهَة في أنَّ نَحْو: "إنّي أراك تُقَدِّم رِجْلا وَتُؤَخِّر أُخْرى" غَير مُسْتَعْمَل في التَلَبُّس الغَير الفاعِلِي، ثُمَّ القَوْل بِهذا النَوع مِن المَجاز في مِثْل هذا التَرْكِيب نَسَبَه المُصَنف في **الفوائد الغياثية** إلى الإمام عَبْد القاهِر، وفي **شرح المُخْتَصَر** ذَكَر العَلامَة التفتازاني: أَنَّه لَيْس قَوْلا لِعَبْد القاهِر ولَا لِغَيْره مِن عُلَماء البَيان.

تَنْبِيه: كما أنَّ الاستعارة المُصَرَّحَة يَجوز أنْ تَكون مُرَكّبة يَجُوز أنْ تَكون الاستعارة المَكْنِيّة أيضًا مُرَكّبة، ولا مانِع في ذَلك[813] عَقْلا لَكِنّهم لَم يَذْكُروه، وفي وُقُوعُه في الكلام تَردّد.

العِقْد الثاني في تَحْقيق مَعْنى الاستعارة بالكِنَايَة: اتَّفَقَت كَلِمة القَوْم على أنَّه إذا شُبِّه أَمْر بِآخَر مِن غير تَصْريح شَيْء مِن أَرْكان التَشبيه،[814] ودُلَّ على ذلك التَشبيه[815] بِذِكْر مَا يَخُصّ المُشَبه به كَان هُناك اسْتعارة بالكِنايَة، لَكِن اضْطَرَبَت أقْوالهم، ولنَتَعرَّض لَهَا في ثَلاث فَرائِدَ مُذَيّلة بِفريدة أُخْرى لِبَيان أنَّه هَل يَجِبِ أنْ يَكون المُشَبّه في صُورَة الاسْتِعارة بِالكِنايَة مَذْكُورا بِلَفْظِه أمْ لَا؟

الفَريدَة الأُولَى: ذَهَب السَلَف إلى أنَّ المُسْتَعار بالكِناية لَفْظ المُشَبّه به المُسْتَعار لِلْمُشَبّه في النَفْس المَرْمُوز إليه بِذِكْر لازِمه،[816] وحِينَئذٍ وَجْه تَسْمِيَتِها اسْتِعارة بِالكِنَايَة أوْ مَكْنِية ظاهِر، وإليه ذَهَب صاحِب **الكشاف** وهو المُخْتار.

/[٢٦ ب] الفريدة الثانية: يُشْعِر ظاهِر[817] كَلام السكاكي بأنَّ[818] لَفظَ المُشَبَّه المُسْتَعْمَل في المُشَبَّه به بادِّعَاء أنَّه عَيْنه، واخْتار رَد التَبَعِية إليها بِجَعْل قَرِينَتها اسْتِعارة بِالكِناية، وجَعَلها قَرينَة لَها على عَكْس مَا ذَكَره القَوم في مِثل:[819] "نَطَقَتْ" الحال من أنَّ "نَطَقَتْ" اسْتِعارة لِدَلّت والحال قَرينَة، ويُرَدّ عليه أنَّ لَفْظ المُشَبَّه لَمْ يُسْتَعْمَل إلا في مَعْناه؛ فلا يكون اسْتِعارة، وهو[820] قد صَرَّح بأنَّ "نَطَقْتُ" مُسْتعار لِلأَمْر الوَهْمِي؛ فَيكون اسْتِعارة، والِاسْتعارة في الفِعْل لا تَكُون إلا تَبَعِيّة، ولَزِمَه القَوْل بالاسْتِعارة التَبَعِيّة.

---

[813] ج: من ذلك.

[814] ج+ سوى المُشَبَّه.

[815] ج+ سوى.

[816] ج: لَوَازِمه.

[817] ج– ظاهِر.

[818] ج: بأنَّها.

[819] ج– مِثْل.

[820] ج– هو.

الفريدة الثالثة: ذَهَب الخَطِيب إلى أَنّها التَشْبِيه المُضْمَر في النَفْس، وحِينَئِذٍ لا وَجْه لِتَسْمِيتِها اسْتِعارة ظاهِرا.[821]

الفريدة الرابعة: لا شُبْهَة في أنَّ المُشَبَّه في صُورَة الاسْتِعارة بالكِنَايَة لا يَكون[822] مَذْكورا بلَفْظ المُشَبّه به كما في صُورة الاسْتِعارة المُصَرَّحة، وإنَّما الكَلاَم في وُجُوب ذِكْرِه بِلَفْظ المَوضُوع له، والحَقُّ عَدَم الوُجوب لِجَواز أنْ يُشَبّه شَيْء بِأَمْرَيْن، ويُسْتَعْمَل لَفْظ أَحَدِهما فيه، وَيَثْبُت له مِنْ لَوَازِم الآخَر فَقَدْ اجْتَمَع المُصَرَّحة والمَكْنِيَّة؛ مِثاله: قوله تعالى ﴿ فأذاقها الله لباس الجوع والخوف﴾[823] فإنه يُشَبِّه مَا غَشِي الإنْسان[824] مِن أَثَر الضَرَر مِن حيث الاِشْتِمال بِاللِّباس؛ فاسْتُعِيرَ له اِسْمُه، ومن حيث الكَرَامَة بِالطَعْمِ المُرِّ البَشَع؛ فَيَكون استعارة مُصَرّحَة نَظْرا إلى الأَوّل، /[٢٧ أ] ومَكْنِيَّة نَظْرا إلى الثاني، ويكون الإذاقَة تَخْيِيلا.

العِقْد الثالِث: في تَحْقِيق قَرِينَة الاسْتِعارة[825] ومَا يُذْكر زِيادَة عَليها مِنْ مُلائِمات المُشَبّه به في نَحْو قَوْلِك: "مَخَالِب المَنِيّة نُشِبَت بِفُلاَن" وفيه خَمْسُ فَرائد:

الفريدة الأُولَى: ذَهَب السَلَف إلى أنَّ الأَمْر الذي أُثْبِت لِلْمُشَبّه من خَواصّ المُشَبّه به مُسْتَعْمَل في مَعْناه الحَقِيقِي، وإنَّما المَجاز في الإثْبات، ويُسَمُّونه اسْتِعارة تَخْيِيلِيّة، ويَحْكمُون بِعَدَم انْفِكاك المَكْنِي عَنه عنها[826] وإليه ذَهَب الخطيب.

الفريدة الثانية: جَوَّز صَاحِب **الكشاف** كَونه اسْتِعارة تَحقيقيّة لِمُلاَئِم المُشَبَّه كما في قوله تعالى: ﴿يَنْقُضُون عَهْدَ الله﴾[827] حيث اسْتُعِيرَ الحَبْل لِلْعَهْد على سَبِيل الكِنَايَة والنَقْض لإبْطاله.

الفريدة الثالثة: جَوَّز السكاكي كَوْنه مُسْتَعْمَلا في أَمْر وَهْمِي شَبِيه بِمَعْناه الحَقِيقي، ويُسَمِّيه اسْتِعارة تَخْيِيلية، ولا يَخْفى أنَّه تَعَسُّف.

---

[821] ج– ظاهرا.

[822] ج– لا يكون.

[823] سورة النحل/ **١١٢**

[824] ج+ عند الجُوع.

[825] ج+ بالكِنَاية.

[826] وفي هامش ق: نُسْخَة: عَنْهما.

[827] سورة البقرة/ **٢٧**.

الفريدة الرابعة: المُخْتار في قَرِينَة المَكْنِيّة أنّه إذا لَمْ يَكُن لِلْمُشَبّه المَذْكور تابع يُشْبِه رادِف المُشبه به كان باقِيا على مَعْناه الحقيقي، وكان إثْبَاته اسْتِعارة تَخْيِيلِيّة كالمَخَالِب المَنِية، وإن كان له تابع يُشْبِه ذلك الرادِف المَذْكور كان مُسْتَعارا لِذلك التابع على طَريق التَصْريح.

الفريدة الخامِسة كَما يُسَمّى ما زاد على قَرينَة المُصَرّحة مِن مُلاَئِمات المُشَبّه به تَرْشِيحا، كَذلِك يُعَدّ ما زاد على قرينة المَكْنِية من المُلائِمات تَرْشِيحا لها، ويَجوز جَعْلُه تَرْشِيحا لِلتَخْييليَّة أوْ/**[٢٧ ب]** الاسْتِعارة التَحْقِيقيَّة، أماّ لِلاسْتِعارة التَحْقِيقية فظاهِر، وكذا لِلتخْيِيلِيّة على مَذْهَب السكاكي، لأنَّها مُصَرَّحة عِنْده، وأمّا لِلتَخْيِيليَّة على مَذْهَب السَلَف فإنَّ التَرْشِيح يَكون لِلمَجاز العَقْلِي أيْضا بِذِكْر مَا يَلاَئِم مَا هُو له، كما هو[828] يكون لِلْمَجاز اللُغَوي المُرْسَل بِذِكْر ما يُلاَئِم المُشَبَّه به، ولِلْمُصَرّحة كما عَرَفْتَ، وَوَجْه الفَرْق بَيْن قَرِينَة المَكْنِية، والتَرْشيح قُوة الاخْتِصاص بِالمُشَبّه به؛ فأَيُّها أَقْوى اخْتِصاصا وتَعَلّقا به فَهو القَرينة، وما سِواه التَرشِيح.

فَرَغَ مِنْ تَحْرِيره مُؤَلِّفُه الفَقِير أَبُو القاسِم بِنْ أَبِي بَكْر اللَّيْثِي في أَوَائِل مُحَرّم سَنَة تِسْع وثَمانِين وثَمانمائة بِسَمَرْقَنْد، ومِن مُقابَلَتِه في بَلْدَة بُخارا في أوائِل صَفَر هذه السنة بِخانْقاه شَيْخ المَشايِخ سَيْفُ الدِين البُخاري رَحِمَه الله عِنْد سَفَر مَكّة اللّهُم يَسِّره لَنَا بِحَقِّ مُحَمّد صَلّى الله عليه وَسَلَّم

تَمّت الكِتابة يَومَ الاثْنَيْن الثامِن مِن شَهْر جَمَادِي الأُولَى لِسَنَة ثَلاثِين وَتِسْعُمائة
بِدار السَلْطَنة هَرَاة حُمِيَت عَنْ الآفَات والبَلِيّات في المَدْرَسة الجَلاَلِيّة،
والحَمْد لله رَب العالمين والصلاة على رسوله محمد وآله
وصحبه أجمعين

[828] ج– هو.

المصادر

الإيضاح في شرح المفصل لابن الحاجب، المحقق: الدكتور موسى بناي العليلي، دار إحياء التراث الإسلامي، العراق.

تحقيق الفوائد الغياثية للكرماني، تحقيق ودراسة: د. علي بن دخيل الله بن عجان العوفي، مكتبة العلوم والحكم، المدينة **١٤٢٤**هـ.

حاشية على الرسالة الوضعية للسيد الشريف، (ط) مكتبة السليمانية، قسم أسعد أفندي رقم **٣٠٢٩**.

الحاشية على الكشاف للسيد الشريف الجرجاني، تحقيق: الدكتور رشيد بن الأعرضي، دار الكتب العلمية، بيروت-لبنان، **١٤٣٤** هـ/ **٢٠١٢** م.

الحاشية على المطول للسيد الشريف الجرجاني، قرأه وعلقه عليه: رشيد أعرضي، دار الكتب العلمية، بيروت- لبنان، **٢٠٠٧** م.

حاشية على تحرير القواعد للسيد الشريف الجرجاني، دار النشر: مطبعة محمود بك، إسطنبول **١٨٨٩** م.

رسالة في وضع المفردات لعلي القوشجي، تحقيق ودراسة: عبد الله يلدرم، مجلة البحوث الإسلامية، العدد: ١٩، الصفحة بين ٦٣-٨٥.

شرح التلويح على التوضيح للتفتازاني، دار الكتب العلمية، بيروت- لبنان، سنة الطبعة(؟)

شرح الرسالة الوضعية العضدية لخواجه علي السمرقندي،(ط) القسم: قلج علي باشا في المكتبة السليمانية، تحت رقم ١٠٣٣.

شرح الرضي على الكافية، للرضي الأستربادي، تحقيق: يحيى بشير مصري، جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية، **١٤١٧** هـ.

شرح العضد على مختصر المنتهى الأصولي لعضد الدين الإيدجي، ضبطه ووضع حواشيه: فادي نصيف\ طارق يحيى، دار الكتب العلمية، بيروت- لبنان **١٤٢١**هـ- **٢٠٠٠** م.

شرح المواقف للسيد الشريف الجرجاني، المُترجم: عمر تركر، رئاسة المخطوطات التركية، تركيا/ إسطنبول **٢٠١٥** م.

الفوائد الغياثية للإيجي، تحقيق و دراسة: عشق حسين، البعة الأولى، الناشرون: دار الكتاب المصري، دار الكتب اللبناني، القاهرة – البيروت، **١٤١٢** هـ/ **١٩٩١** م.

الكافية في علم النحو مع الشافية في علم الصرف، لابن الحاجب، تحقيق: دكتور صالح عبد العظيم الشاعر، مكتبة الأدب، القاهرة **١٤٣١** هـ/ **٢٠١٠** م.

المطول شرح تلخيص مفتاح العلوم للتفتازاني، تحقيق: دكتور عبد الحميد الهنداوي، الطبعة الثالثة، دار الكتب العلمية، لبنان **٢٠١٣** م.

المُغرِب في ترتيب المُعْرِب لأبي الفتح ناصر بن عبد السيّد المُطرّزي (ت 610هـ)، تحقيق: محمود فاخوري وعبد الحميد مختار مكتبة أسامة بن زيد، حلب **١٣٩٩**.

مفتاح العلوم للسكاكي، ضَبطه وكتب هوامشَه وعلّق عليه: نعيم زرزور، دار الكتب العلمية، بيروت/لبنان**١٩٨٧** م- **١٤٩٧** هـ

موسوعة طبقات الفقهاء، اللجنة العلمية في مؤسسة الإمام الصادق، الإشراف: جعفر السبحاني، الطبعة الأولى، ١٤١٩.

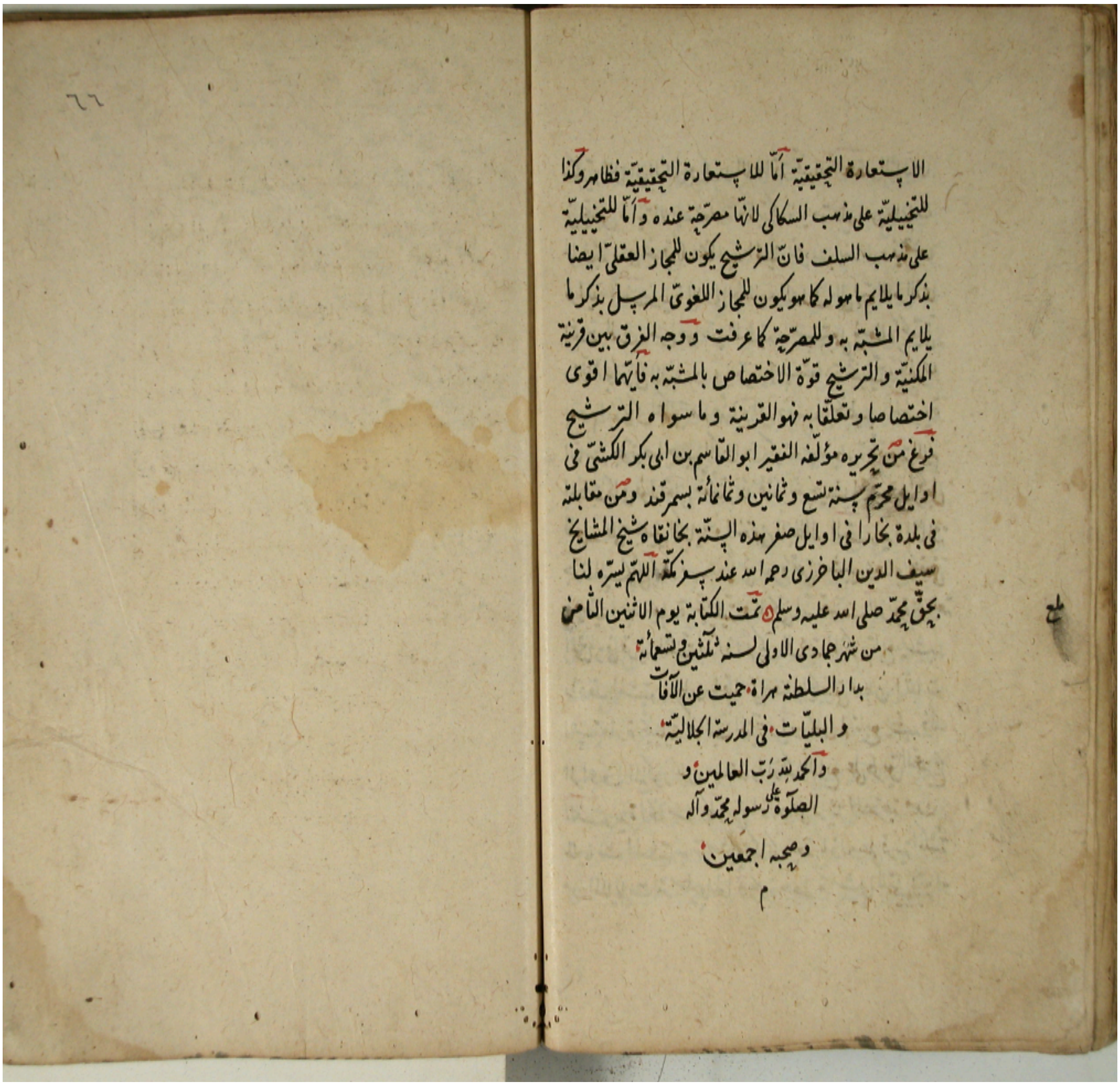
EKLER

1- Kılıç Ali Paşa Nüshası 1033

İlk varak:

Son varak:

٦٦

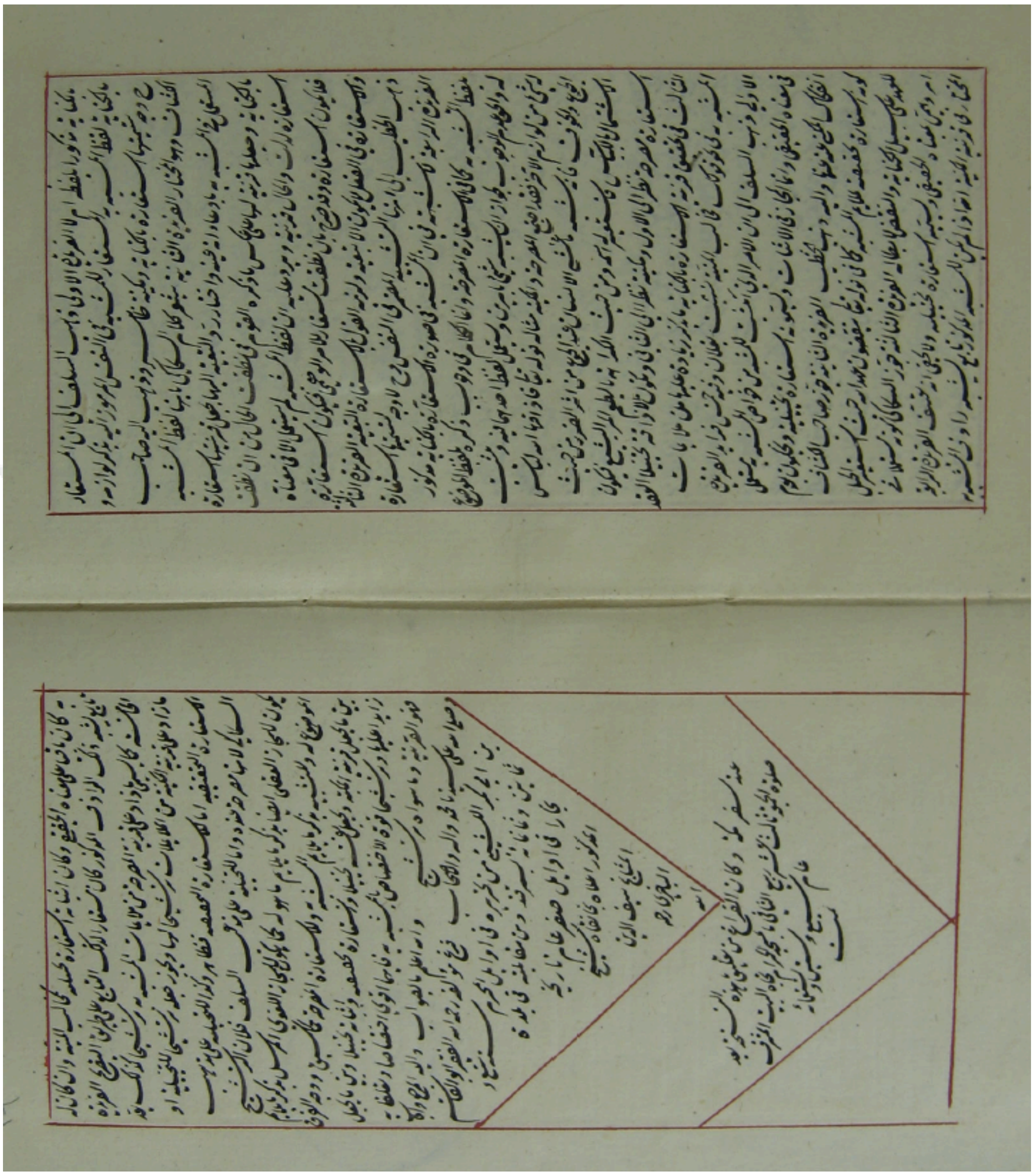
الاستعارة التحقيقية اما للاستعارة التحقيقية فظاهر وكذا
للتخييلية على مذهب السكاكى لانها مصرحة عنده واما للتخييلية
على مذهب السلف فان الترشيح يكون للمجاز العقلى ايضا
بذكر مايلايم ما هو له كما هو يكون للمجاز اللغوى المرسل بذكر ما
يلايم المشبه به وللمصرحة كما عرفت ووجه الفرق بين قرينة
المكنية والترشيح قوة الاختصاص بالمشبه به فايهما اقوى
اختصاصا وتعلقا به فهو القرينة وما سواه الترشيح
فرغ من تحريره مؤلفه الفقير ابو القاسم بن ابى بكر الكشى فى
اوايل محرم سنة تسع وثمانين وثمانمائة بسمرقند ومن مقابلته
فى بلدة بخارا فى اوايل صفر هذه السنة بخانقاه شيخ المشايخ
سيف الدين الباخرزى رحمه الله عند سفر مكة اللهم يسره لنا
بحق محمد صلى الله عليه وسلم تمت الكتابة يوم الاثنين الثامن
من شهر جمادى الاولى لسنة ثلثين وتسعمائة
بدار السلطنة هراة حميت عن الآفات
والبليات في المدرسة الجلالية
والحمد لله رب العالمين و
الصلوة على رسوله محمد وآله
وصحبه اجمعين
م

2- Cârullah Nüshası

İlk varak:

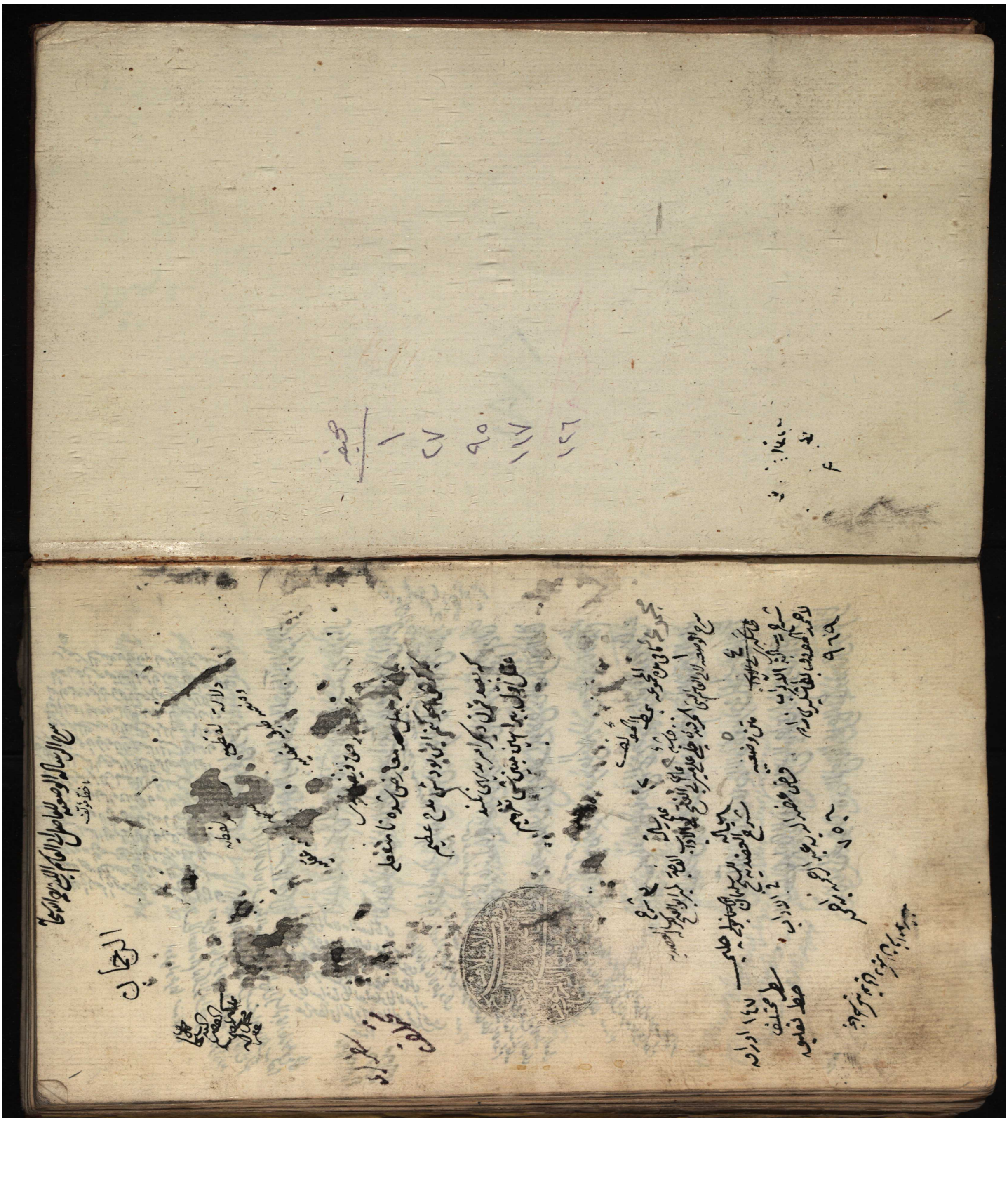

Son varak:

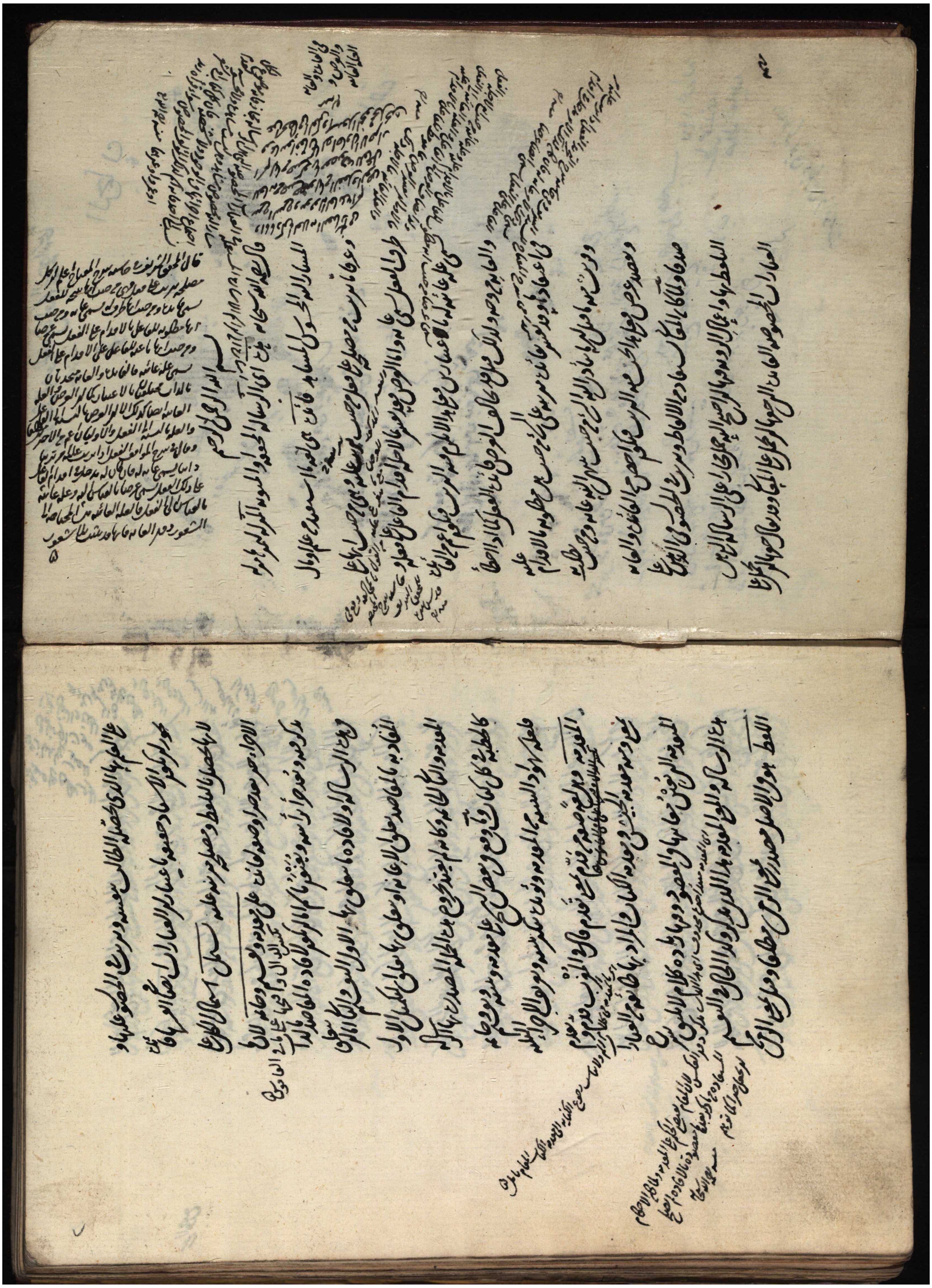

3- Veliyyüddin Efendi 2891

Nüshanın bulunduğu mecmuanın ilk sayfası:

Nüshanın ilk sayfası:

Nüshanın son sayfası:

